

ישיבה אוניברסיטה
בית ספר עליון על שם ברנרד רבל

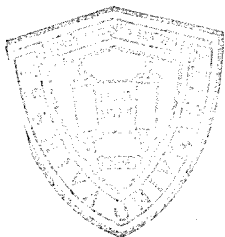
התהוות "מהג"י שתי ישיבות ככבל"
בתקופת הגאונים
והשתלבותם לתוך ספרות ההלכה

עבודת מוסמך מוגשת לבית ספר עליון
על שם ברנרד רבל
כחלק ממילוי הדרישות לתואר מ.א.
אוגוסט 1977

מאת
הרב אלישע סיטרואן

מוגש ומוכן תחת פיקוחו והדרכתו
של הרב ד"ר אלעזר הורביץ.

Yeshiva University

MENDEL GOTTESMAN LIBRARY

תוכן הענינים

3 עמ'	הקדמה
5 עמ'	רשימת המנהגים בעבודה זו

מבוא

9 עמ'	פרק א': הווצרות המנהג בתנ"ך במשנה ובתלמוד
13 עמ'	פרק ב': הרקע ההסטורי למנהג בתקופת הגאונים
14 עמ'	פרק ג': שתי הישיבות
	פרק ד': מנהג שתי ישיבות והשתלבותם לתוך מערכת ההלכה
19 עמ'	א. התקופה של קביעת מנהג של שתי ישיבות ע
20 עמ'	ב. מהו מנהג שתי ישיבות
	ג. סדר רב עמרם גאון ויחסו למנהג ב' ישיבות
22 עמ'	ד. סדור רב סעדיה גאון
24 עמ'	ה. הרמב"ם
25 עמ'	ו. הטור ושלחן ערוך
26 עמ'	מנהגי שתי ישיבות
29 עמ'	

בבליוגרפיה

149 עמ'	א. ספרי מקורות
153 עמ'	ב. מחקרים
155 עמ'	ג. רשימת כתבי יד

הקדמה

עש היום הזה אין בידינו מחקר מקיף על התהוותו של המנהג, לא בצורה עניינית ולא בצורה גלובאלית. "למנהגי המקום" שנתהוו בהיות עם ישראל בארצו ובעיקר בארצות פזוריו כשהלך מגלות לגלות. רק פה ושם נמצאים מחקרים בודדים על נושאים שונים.

המנהגים עצמם, שנתהוו במשך הדורות, פזורים ושקועים בספרות ההלכה לסוגיה, החל מן המשנה והלאה ובעיקר ערוך תקופת הראשונים. אלא שאין בידינו עדיין המחקרים והכלים לבדוק התהוות זו באופן יסודי.

בעבודתי זו נעשה נסיון לבחון שלב אחד בהתהוות זו הנוגע לתקופת הגאונים. אין בכוונתי לחקור את עצם התהוות המנהג באותה תקופה, אלא בחקירת אותם מנהגים שכבר בזמנם עברו את כור המבחן של הגאונים, בזה שבשעה שהסכימו לאותם המנהגים, והם שמו עליהם את חותמת ההסכמה של "שתי הישיבות" הבבליות, והן ישיבת סורא וישיבת פומבדיתא.

חכמי ישראל כבר עסקו מבחינה הסטורית על החילוקים בשיטותיהם. וכן ידועה "מגילת החילוקים". אבל בקבוצת המנהגים האלה אנו רואים דווקא את התהליך ההפוך, בזה שראשי וחכמי הישיבות האלה ראו לנכון להניח את הסכמתם המשולבת על אותם המנהגים ולהסיר כל מכשול העומד בדרכם.

לצערנו, אין בידינו פרטים הסטוריים על הדרך שבה הסכימו חכמי שתי הישיבות על המנהגים, ואפשר שהדבר נעשה בפני הכנוסים השונים הידועים בתקופת הגאונים שבבבל. בעבודה זו נחקרו היסודות ההלכתיים של מנהגים אלה בזמנם מצד אחד, ולאחר מכן עיקוב שיטתי אחרי כל אחד ואחד מהם כשהגיע זמנו להשתלב לתוך ספרות ההלכה בספרד פרובאנס ואשכנז, עד הרי"ף, הרמב"ם, הטור והשלחן ערוך. וכוונתי בזה לחקור גם לאחר שהוסכם המנהג מטעם שתי הישיבות, האם הוא נשאר קבוע ועומד לדורות, או שיכול היה להשתנות מסיבות במקום והזמן.

בעבודתי זו בדקתי שבעים וחמשה עניינים מסוג זה שמקורם בתשובות הגאונים ובפסקיהם. במבוא דנתי על הרקע ההסטורישל שתי הישיבות,

4.

התפתחות המנהג והדרך שבה השתלבו המנהגים האלה לתוך סדרי התפלה של
רב עמרם גאון ורבינו סעדיה גאון, ושיטותיהם של הפוסקים בקבלת מנהגי
שתי הישיבות.

תודתי למורי ד"ר אלעזר הורביץ שהציע לי את המחקר הזה והדריך
אותי בהקירתי.

לאשתי היקרה. בילא רחל חייב אני הכל, שכתה וסבלנותה עזרו
לי להתגבר על המכשולים.

רשימת המנהגים בעבודה זו

הלכות תפילה

1. הנחת הפילין לק"ש בערבית עמ' 29
2. אמירת אז ישיר בפסוקי דזמרה עמ' 30
3. אמירת "ואור חדש" עמ' 32
4. עניית אמן אחר "הבוחר בעמו ישראל באהבה" עמ' 34
5. ישיבה או עמידה בק"ש בשחרית עמ' 35
6. אמירת "יקיים עלינו" בגאולה של אמת ויציב עמ' 37
7. אמירת "זכרנו לחיים" עמ' 38
8. קריאה חוזרת של כהן לוי וישראל עמ' 40
9. אמירת "תהילה לדוד" בקדושא דסדרא עמ' 41
10. דין עמידה בהוצאת ס"ת ובחזרתו להיכל עמ' 44
11. סלוק השלחן בבהמ"ז בחול ובשבת עמ' 46
12. אמירת "רצה" ו"יעלה ויבא" בר"ח שחל בשבת עמ' 47

הלכות שבת

13. שהייבתנור של בעה"ב עמ' 48
14. צמר גפן לפחילת שבת עמ' 49
15. הטלת מים ושמן זית בנר זכוכית עמ' 50
16. אמירת "ושמרו בני ישראל" "ישמחו השמים" אחר "שומר עמו ישראל" עמ' 52
17. אמירת "אשר כלה מעשיו" עמ' 54
18. "והוא רחום" וחתימת "הפורס סכת שלום" עמ' 55
19. אמירת "כתר" ו"פעמים" בקדושה עמ' 57
20. הבדלה על הפת עמ' 60
21. הבטה בכפות הידים בבורא מאורי האש עמ' 62
22. שאין מזכירים יעלה ויבא במוסף עמ' 63

הלכות פסח

23. חליטת קמח בפסח עמ' 64
24. אמירת "שעשה ניסים" בהגדה עמ' 65
25. ברכה על כל כוס וכוס עמ' 66

26. לענין שיחיד גומר את ההלל בסדר־שתיית כוס חמישי עמ' 68
 27. סדר קריאת התורה בחוה"מ פסח עמ' 70

הלכות תשעה באב

28. הנחת תפילין בט' באב עמ' 72
 29. אמירת סליחות בחנון ומרבה לסלוח, וענינו בן גואל ורופא עמ' 74
 30. אמירת ויהי נועם, ואתה קדוש עמ' 76

הלכות תענית

31. אמירת סליחות בשחרית ובמנחה עמ' 78
 32. אמירת סליחות בסלח לנו עמ' 79
 33. קריאת התורה עמ' 81
 34. נשיאות כפים במנחה עמ' 89

הלכות ראש השנה

35. אמירת תחנונים בעשרת ימי תשובה עמ' 85
 36. אמירת "מועדים לשמחה" בהפילת ר"ה עמ' 86
 37. אמירת "מלוך" ו"השיאנו" עמ' 88
 38. ברכה על השופר עמ' 89
 39. אמירת חשע ברכות במוסף עמ' 91
 40. תקיעת שופר במוסף עמ' 92
 41. תענית בד"ה. עמ' 93

הלכות יום הכיפורים

42. אמירת "אתה מביך" ו"אתה יודע" ו"על חטא" עמ' 95
 43. התרת נדרים עמ' 96
 44. אמירת סליחות עמ' 99
 45. אמירת חטאתי עויתי פשעתי עמ' 100
 46. אמירת העבודה עמ' 101
 47. תקיעת שופר במוצאי יום"כ עמ' 103

הלכות סוכה

48. אמירת הלל ליחיד
עמ" 105
49. אמירת "מלך רחמן" בשמיני עצרת
עמ" 106
50. לענין הוספת הדס שוטה
עמ" 107
51. ברכה על הלולב
עמ" 109
52. הקפת התיבה בהושענא רבה
עמ" 110
53. סדר קריאת התורה
עמ" 111

הלכות יו"ט

54. קריאת התורה במנחה
עמ" 113
55. עירוב
עמ" 114
56. מאימתי מתחילים לקרוא פרשה בראשית
עמ" 115

הלכות פורים

57. קריאת המגילה ליחיד
עמ" 117
58. הפסקה בקריאת המגילה
עמ" 118
59. כריכת המגילה
עמ" 120
60. אמירת יזבא לציון אחר קריאת המגילה
עמ" 122

יורה דעה

61. העברת שער בית השחי ובית הערוה
עמ" 123

הלכות מילה

62. ברכה להכניס בבריתו
עמ" 125

הלכות אבל

63. אמירת ברכה אבלים
עמ" 127

הלכות אירוסין

64. חתימת ברכת אירוסין
עמ" 129
65. הברכות בחופה שאינה ראויה לביאה
עמ" 131
66. חתימת ברכת "שמח השמח"
עמ" 132
67. ברכת חתנים כל שבעה
עמ" 133
68. חופה ביו"ט ובחזה"מ
עמ" 134

הלכות כתובה

136 עמ'	69. גבייה לבחולה ולאמנה
138 עמ'	70. שבועה לגביית כתובה
139 עמ'	71. כתובת בנין דכרין

חושן משפט

141 עמ'	72. תשלומי חובל
143 עמ'	73. גביית החוב ע"י בית-דין
145 עמ'	74. שבועה דאורייתא
147 עמ'	75. לענין מודה במקצת בכלים

א. הוצרות המנהג בתנ"ך במשנה ובתלמוד

את ההגדרה לתקנות ולמנהגים אנו מוצאים אצל הרמב"ם:
 "... הם הגזרות שחקנו הנביאים והחכמים בכל דור ודור כדי לעשות
 סייג לתורה... הם הדינים העשויים על דרך חקירה וההסכמה בדברים
 הנוהגים בין בני אדם שאין בה תוספת במצווה ולא גרעון או בדברים
 שהם תועלת לבני אדם בדברי תורה וקראו אותם תקנות ומנהגים"¹.
 לפי הגדרת הרמב"ם גזרה באה² סייג לתורה, והיא הוספה או גרעון
 במצוה² כדי לשמור על התורה³. תקנה ומנהג נפרדים מן המצוה עצמה
 ובאים כהוספה חזונית להלכה. אבל אין הרמב"ם מחלק כאן בין תקנה
 למנהג, אלא מדבריו משמע שמנהג גם נוצר על-ידי "חקירה והסכמה".

וביד החזקה כולל הרמב"ם את המנהגות בין הדברים שעשו
 בית הדין. "ואחד דברים שעשאו סייג לתורה ולפי מה שהשעה צריכה
 והן הגזרות והתקנות והמנהגות"⁴.

את מקומה של הקבלה במבנה ההלכתי מגדיר הרמב"ם⁵
 כקבלה ממש רבינו, ומוסיף בדבר קבלה לא יכול להיות מחלוקת,
 ואם יש בזה מחלוקת אין זו קבלה.

דעת החוקרים המודרניים היא, שהמנהג מבוסס על הלכה
 קודמה לו. א.ה.ווייס כותב שכל מנהג שנוהג העם בוודאי נובע מההלטה
 של חכמים קדומים, ובאמת מנהג הוא תקנה חכמים. ומבסס את דבריו על
 הירושלמי שאם הלכה רופפת בב"ד ואין אתה יודע מה טיבה צא וראה
 מה צבור נוהג ונהוג⁶, מפני שמנהג העם מבוסס על פסק דין קדום.⁷

1. הקדמת הרמב"ם לפירוש הכשנה, סדר זרעים, עמ"ס ט, ב.
2. לדוגמה: שאין תוקעים שופר אם חל ראש השנה בשבת.
3. הגדרת האנציק" התלמודית ערך "גזרה": איסור של חכמים.
 בדבר המותר מצד הדין משום סייג וגדר.
4. הלכות ממרים א, ב.
5. שם, הלכה ג.
6. ירושלמי פאה ז, ו.
7. א.ה.ווייס, דור דור ודורשיו, ח"ב, פ"ז, עמ"ס 62.

טשרנוביץ מתנגד לדעה זו, והוא סובר שמנהג לא נוסד על ההלכה, שהרי מנהג מבטל הלכה⁸⁷, וכאשר המנהג הוא מנהג טעות, ההלכה מבטלת את המנהג⁹, ולפי זה מנהג והלכה באים משני מקורות נפרדים, שיכולים להיות בסתירה זה עם זה. ולכן יש צורך לבלל "מנהג מבטל הלכה"¹⁰. לפי שיטתו המנהג נוצר חוץ מבית הדין, כהסכם הקהל. י. אונא מגדיר את המנהגים בשיטה יותר ברורה ומדויקת. הוא מחלק בין סוגים שונים של מנהגים. הראשון הוא מנהג בדיני ממונות, ולזה שייך הכלל "מנהג מבטל הלכה". בסוג השני הוא מנהגים השייכים ל"אסור והיתר" אשר אפשר לחלקם לארבע קבוצות: א. הגזרות והתקנות שהוציא בין הדין הגדול בירושלים¹¹. והרמב"ם¹¹ מדבר על סוג זה של מנהגות; ב. "גזרות ותקנות שהוצאו על ידי בית דין המקובל על הצבור כבעל סמכות", ולמנהגים אלה מתכוון הרמב"ם כאשר כותב שבית הדין צריכים להתיישב בדבר אצ הצבור יכולים לעמוד במנהג¹²; ג. "תקנות שהונהגו על-ידי בית-דין מוסמך והתכוונו לחוג מסויים או לארץ מסויימת, חוץ אזהרה של הטלת חרם על העובר עליהן". בשלשה הסוגים הנ"ל מנהג ותקנה דומים במשמעותם, ול"מנהג" יש כמה מובנים. אבל הסוג הרביעי שונה: ד. "המנהגים המקומיים בידי רוב חברי הקהילה או של נציגיה הנבחרים, טובי העיר, לקבוע מנהג המחייב את בני הקהילה המקומית ואת צאצאיהם כל זמן שמתגוררים במקום"¹³. בעצם יוצא מדברי אונא שיש שני סוגי מנהגים: אלה שבאים מתוך החלטה בית-הדין (א-ג) והנובעים מתוך החלטת העם (ד).

ראינו שלפעמים מנהג בא כהחלטה בית דין או חכם מסוים, ודומה לתקנה, ולפעמים שמנהג פירוש דרך מסוימת שהעם נקט, במקום שאין הלכה מפורשת, ולפעמים בהתאם לשיטה מסוימת של חכמים, ולפעמים אפילו נגד ההלכה המקובלת.

8. ירושלמי יבמות יב, א.

9. ראה למשל סנהדרין ה, ב; חולין י, ב ועוד.

10. ירושלמי, שם, ועוד; טשרנוביץ, תולדות ההלכה עמ' 144.

11. הלכות ממרים א, ב.

12. שם ב, ה.

13. אונא "על המנהג" למען האחדות והיחוד, משנתו וחיו של

מוהר"ר יצחק בן מוהר"ר משה אונא זצ"ל, עמ' 212-213.

בכמה מקומות בתנ"ך אנו מוצאים מנהגים שונים, ונראה שהם בגדר תקנה ולא מתוך החלטת העם. המנהג הראשון לגבי בועז: "ויאמר לקוצרים ה' עמכם ויאמרו לו יברכך ה'".¹⁴ ובחז"ל: "אמר ריב"ל ג' דברים עשו ב"ד של מטה והסכימה ב"ד של מעלה על ידם אלו הן מקרא מגילה ושאילת שלום בשם והבאת מעשר. מקרא מגילה דכתיב קימו וקבלו היהודים¹⁵, קימו למעלה מה שקבלו למטה, מקרא מגילה דכתיב והנה בועז בא מבית לחם ויאמר לקוצרים ה' עמכם וכו'¹⁶, לפי אלבק¹⁷ משמע שבימי בועז היה מנהג לשאול שלום בשם, נהיתה תקופה אח"כ שלא נהגו כך, ובזמן המשנה תקנו חכמים שוב לשאול שלום בשם.

דבר דומה במגילת אסתר, כאשר קבעו שני ימים י"ד וט"ו אדר לימי שמחה. "קימו וקבלו היהודים עליהם ועל זרעם ועל כל הנלוים עליהם ולא יעבור להיות עושים את שני הימים האלה ככתבם וכזמנם בכל שנה ושנה." מפשטות המקרא אפשר ללמוד שהעם קיים את המנהג של שני ימים אלה באותה השנה ולכן קבלו כהלכה וכחקנה לדורות¹⁸. אבל סוף סוף שני ימים אלה נקבעו כחג על ידי תקנת אנשי כנסת הגדולה. ויש מנהג בתנ"ך שנובע מהתנהגות העם. "וזאת לפנים בישראל על הגאולה ועל התמורה לקיים כל דבר שלף איש נעלו ונתן לרעהו".¹⁹ ובהלכות גדולות: "וזאת לפנים בישראל, בימי משה".²⁰

14. רות ב, ד.

15. אסתר ט, כז.

16. מכות כג, ב, ירושלמי ברכות ט, ז, מדרש רות רבה פרש"ה.

17. בפירוש אלבק על המשנה ברכות ט, ט.

18. עיין טשרנוביץ, שם עמ' 148.

19. בה"ג, סוף הלכות עדות פה, ד.

המנהג קבע לעצמו מקום חשוב בימי תנאים ואמורים. וכן

כותב רב נטרונאי על מנהג מסוים "וכך מנהג בבבל מתחילת גלות ראשונה"²¹

ושלפי עדותו הוא נקבע בהתחלת תקופת התנאים. חשיבות המנהג אפשר למצוא במשנה, / הוקדש פרק שלם על מנהגי המקום, ונלקטו עשרה מנהגים שונים זה מזה והושמו לתוך פרק אחד על-ידי מסדרי המשנה, והוא פרק ד' במסכת פסחים "מקום שנהגו". המשנה גם מזכירה מנהגים שנשתנו עם הזמן.²²

בגמרא יש הרבה מקרים שעשו האמוראים כמנהג המקום²³. "הכל

כמנהג המדינה"²⁴ "המנהג מבטל את ההלכה"²⁵, "הזהר במנהג אבותיכם בידכם"²⁶, "לעולם אל ישנה אדם מן המנהג"²⁷ "עלת לקרוא הלך בנימוסה"²⁸, "פוק חזי מאי עמא דבר"²⁹, "מכיון שנהגו בהן אבותיכם באסור אל תשנו מנהג אבותיכם נוחי נפש"³⁰, "כל הלכה שהיא רופפת בבית דין ואין אתה יודע מה טיבה, צא וראה מה צבור נוהג ונהוג"³¹.

למנהג יש סוגים שונים. אבל המנהג תופס מקום חשוב במקורות

תולדות ההלכה. מזמן קדום, בזמן התנ"ך, עד זמן התלמוד, שימש המנהג כבסיס להלכה.

21. חשובות גאונים ליק, סי' פ"ז.

22. ראה ז. פראנקל, דרכי המשנה, עמ' 146-150.

23. ראה רשימת ישראל מברונא, הובא במאמרו של י.ל. פישמן,

המנהג בספרות הגאונים, ספר היובל לבנימין מנשה לויץ, עמ' קל"ב.

24. משנה, כתובות ו, ד.

25. ירושלמי יבמות פי"ב, ה"א ועוד.

26. ביצה ד, ב.

27. פבא מציעא פו, ב.

28. ב"ר מ"ח סימן פז.

29. ברכות מה, ב.

30. ירושלמי פסחים פ"ד, ה"א.

31. ירושלמי פאה פ"ז, ה"ה.

ב. הרקע ההסטורי למנהג בתקופת הגאונים

אחרי תקופת ההלמוד ישנם שני מרכזים לתורה: ארץ-ישראל

ובבל. בימי הסבוראים נוצרו ספרי הלכה בא"י, ובבבל הסבירו ופרשו את התלמוד הבבלי³². בני א"י המשיכו את המסורה שבידם על-פי הירושלמי ורק מעט הושפעו באותם הימים מתורה בבל. ולהיפך, בימי האמוראים ואף בתקופת הסבוראים הכניעו חכמי בבל את בבל לפני א"י³³. ענייני קידוש החודש, עיבור השנה וקביעת המועדים היו עוד בידי חכמי א"י³⁴. וכן הייתה ההשפעה מא"י על צפון אפריקה חזקה עוד בימי הגאונים³⁵. אבל במאה השישית הגיעה תקופה של שמד³⁶, ואיסור למוד בהורה גרם לניתוק שלשלת הקבלה של בני א"י. וזה טוען בן באבוי כנימוק לדבריו, שאי אפשר לסמוך על מנהגי א"י בגלל השמד הזה³⁷, ובהתחלה המאה התשיעית, בזמן בן באבוי, לא נחקימה ישיבת א"י³⁸.

אבל בבל ממשיכה את הקבלה של התלמוד הבבלי. הגאונים המשיכו לשבת על כסא רב ושמואל, ושאר אמוראי בבל, ובבוא השלטון הערבי, היו א"י, אפריקה הצפונית ובבל כולן תחת שלטון וממשלה אחת של הערבים. רצון הישיבות הבבליות היה שהתלמוד הבבלי יתקבל גם מחוץ לתחומי בבל³⁹. הישיבות הבבליות רצו שלטון גמור על כל קהילות בעולם, כפי שהדבר מתבטא אצל בן באבוי במכתבו לבני קירואן⁴⁰ שבו כותב: "ובבבל לא פסק התורה... ולא שכחו הורה שבועל-פה ולא הלכה למעשה בשתי ישיבות מימות עולם ועד עכשיו שכך כת' כי לא חשכח מפי זרעו"³⁷. גם מפרקוי בן באבוי אנו שומעים שהבבלים "עשו מריבה ומחלוקת"⁴¹ עם בני א"י והכריחו אותם שיעזבו את "תקנת השמד"⁴² שלהם ויקבלו עליהם את מנהגי

32. ראה א.אפרתי, תקופת הסבוראים וספרותה, פרקים 9-11.

33. א.אפטוביצר, מחקרים בספרות הגאונים עמ' 10.

34. מ.מרגליות, החלוקים שבין אנשי מזרח ובני א"י, מבוא עמ' 1-2.

35. ש.שפיגל, לפרשת הפולמוס של פירקו בן באבוי, ספר היובל לצבי

וולפסון, עמ' רמ"ו.

36. ראה גראטץ, תולדות היהודים ח"ג, פרק א'.

37. פרקוי בן באבוי, גנזי שכטר ב, עמ' 563.

38. שפיגל, שם, עמ' ר"מ 39. ראה אפרתי, שם פרק י"ב.

40. שפיגל, שם עמ' רמ"ו. 41. שם, עמ' 556. 42. שם, עמ' 555.

בבל, ואמנם הצליחו בכך "בירושלים ובכל מדינה שיש בה בבליאין"⁴¹ לכפות אה מהותם על בני א"י.

בן באבוי מעיד שכבר רב יהודה גאון, רב רבו, שלח מכתב לא"י לשדל אותם לעזוב את מנהגי השמד⁴³ שרב יהודאי גאון סבר שמנהגי א"י נבעו מחוך גזירות השמד, ומפני שבזמנו עבר השמד, עלינו לחזור למנהג הנכון שנשרד רק בבבל. געזבורג⁴⁴ ואפשטיין⁴⁵ מצביעים שבעיקרם של דברים לא צדקו רב יהודאי ובן באבוי שחשבו אה מנהגי א"י למנהגי שמד. המנהגים הארץ-ישראליים נובעים ממסורת ארץ-ישראלית קדומה ומתאימה אל הירושלמי⁴⁶.

החל מר' יהודאי גאון קיימה העדות הראשונה בכתב על הפעילות להשפיע על התפוצות שילכו אחרי מנהגי ישיבות בבל, וזה התחיל דווקא בדורו של ר' יהודאי שאז נעשתה בבל למרכז היהודים, שבני עבאוס נצחו, ומרכז השלטון של החליפים עובר מן סוריא אל עיראק, ולכן גם ההשפעה מבבל גדלה לכל התפוצות⁴⁷.

ג. שתי הישיבות

הבטוי "שתי הישיבות"^{בבלי} המופיע בספרות הגאונים, מכוזן אך ורק לישיבת סורא וישיבת פומבדיתא שהתקיימו באותה תקופה⁴⁸. אמנם היו עוד ישיבות בבבל, אבל אלו השתיים היו העיקריות, והתקיימו כשמונה מאות שנה. "... ולפיכך קבע הקב"ה שתי ישיבות לישראל שיהיו הוגיין בתורה יומם ולילה ומתקבצין שתי פעמים בשנה באדר ובאלול מכל המקומות ונושאים ונותנים במלהמתה של תורה עד שמעמידין דבר על בוריו והלכה לאמתה ומביאים ראייה מן המקרא ומן המשנה ומן התלמוד כדי שלא יכשלו ישראל בד' ת...".

43. שם, עמ' 559.

44. גנזי שכטר ב, עמ' 504.

45. הדביץ, ב, שנה תרצ"א עמ' 312.

46. מ. מרגליות, שם במבוא, עמ' 2-6.

47. שפיגל, שם, עמ' רס"ג.

48. ב.מ. לויין לא מסכים, ראה סי' 41 בבאור.

ואותן ב' ישיבות לא ראו **שני** ולא שמד ולא שלל ולא שלט בהן לא יון ולא אדום".⁴⁹ אבל בשמונה מאות שנה של קיום הישיבות הללו עלו וירדו מגדולתן, השתפעתן וכחס. לפעמים סורא היתה המרכז העיקרי, ולפעמים פומבדיתא עלתה בגדולה מעל סורא.⁵⁰

לסורא היו שלש תקופות זוהר: הראשונה נמשכה כששים שנה, בהתחלתה, כאשר רב, מיסד הישיבה, עמד בראשה, וכן היה בזמן תלמידו רב הונא. בזמנו של רב היו בישיבתו כ-1200 תלמידים, אבל אחרי פטירתו של רב הונא מתחילה בסורא תקופת ירידה.

התקופה השנייה לגדולת סורא היתה בימי רב אשי, שהוא עמד בראשה כששים שנה. הוא הצליח לרכז סביבו את כל החכמים שהתפזרו אחרי פטירת רבא. רב אשי קבע שבהודשי הכלה היו באים לסורא, והצליח לתת אה הבכורה לסורא מעל פומבדיתא.

התקופה השלישית היתה בימי הגאונים, במיוחד מתחילה בתקופה הזאת מימי מר שמואל ורב יהודאי⁵¹. תלמידו של רב יהודאי גאון כתב את דברי רבו בספר הלכות פסוקות ששמש יסוד לספר הלכות גדולות. אחרי רב יהודאי עמדו בראש ישיבת סורא הרבה גאונים מפורסמים, ויש לנו הרבה תשובות מהם, כרב כהן צדק, רב שר שלום, רב נטרונאי, רב עמרם ורב נחשוך. ובתקופתם היתה ישיבת סורא במדרגה גבוהה מאד. מספר התשובות **מסורא הוא פי ארבע ממספר התשובות** שיצאו מפומבדיתא, אבל אחרי התקופה הזאת, שנמשכה כ-130 שנה, ירדה סורא. ראש הגולה דוד בן זכאי⁵³ ניסה להעלות את סורא עוד פעם לגדולתה על-ידי העמדת רב סעדיה לראש הישיבה. אבל פרצה מריבה בינו לבין רב סעדיה, ורב סעדיה עמד בראש ישיבת סורא רק זמן מועט⁵⁴.

49. מדרש תנחומא, פרשת נח סי' ג'.

50. כל הדיון הוא בסיסת ש.אסף, תקופת הגאונים וספרותה עמ' מ"ב-ע'.

51. 730-748.

52. 757-761.

53. התחלת המאה ה-10.

54. 928-942.

אחרי פטירת רב סעדיה עמד בראש ישיבת סורא רב יוסף, אבל הישיבה נסגרה אחרי 45 שנה מזמן התמנותו לגאון. הישיבה נפתחה מחדש, ועמד בראשה ר' שמואל בן חפני. הוא נפטר ב-1013, ואחריו עלה ר' דוסא בן ר' סעדיה גאון על כסא רב לתקופה של ארבע שנים. אחריו בא ר' ישראל בן רב שמואל בן חפני, ואחריו עמד עוד שני גאונים, רב עזריהו הכהן ורב יצחק⁵⁵, הגאון האחרון של ישיבת סורא.

ישיבת פומבדיתא היתה המשך של ישיבת נהרדעא, הישיבה ששמואל עמד בראשה. מיסד ישיבת פומבדיתא היה חלמיד שמואל, ר' יהודה בר יחזקאל, ועמד בראשה כ-40 שנה. אחרי פטירת רב הונא, ראש ישיבת סורא, התחילה תקופת עליה של פומבדיתא, וזה נמשך כשישים שנה בימי רב יהודה, רבה, רב יוסף, אביי ורבא. אבל עם פטירת רבא מתחילה ירידת ישיבת פומבדיתא. בימי רב אשי היתה פומבדיתא כפופה לסורא, ובתקופת הסבוראים סבלה פומבדיתא, והיתה צריכה לעבור לפירוז שבור, שם היתה עד כבוש הערבים. באמצע המאה התשיעית, כאשר עמד רב פלטוי גאון כראש הישיבה, התחילה פומבדיתא את עלייתה לגדולה. בימיו, ובימי בנו רב צמח, התחילה ישיבת פומבדיתא לקבל שאלות מן התפוצות, ספרד וצפון אפריקה, ובזמן הזה עלה מספר התלמידים בפומבדיתא מעל למספר התלמידים בסורא. מה שלא היה כן מקודם. אבל עם פטירת רב כהן צדק מתחילה ירידת ישיבת פומבדיתא. בשנת 968 עמד רב שרירא גאון לראש ישיבת פומבדיתא, והוא הצליח לעורר את שאר הגולה לפנות לישיבה לעזרה. מספר התשובות שהשאירו רב שרירא ובנו רב האי עולה על מספר כל התשובות שהגיעו לידינו מכל גאוני סורא ופומבדיתא. עם פטירת רב האי מסתיימת תקופת הגאונים ופוסק קיומם המזהיר של הישיבות בבבל.

בזמן הגאונים היתה ההשפעה על שתי הישיבות גדולה וחזקה על כל הארצות שבהן התגוררו יהודים. באו אליהן מכל הארצות השונות ופנו להן בשאלות ועם השאלות שלחו נדבות. בבל היתה המרכז לתורה ומשתי הישיבות יצאה התורה. כפי שמיוצג בעבודתנו זו, היו הרבה מנהגים וחקנות ששתי הישיבות הסכימו עליהם בדעה אחת, וכך היו הרבה חלוקים בין שתי הישיבות. כבר בתלמוד הבבלי אנו מוצאים פרטים על הבדל בשיטת למודים של הישיבות הקדומות.

בפומבדיתא דמעילין פילא בקופא דמחטא⁵⁶, שהיו חריפים, ובסורא היתה ידיעה בבקיאות. בסורא היה יסוד המיסטי חזק הרבה יותר מאשר בפומבדיתא. שאסף כתב מאמר על ההבדלים בין סורא ופומבדיתא: "חילופי המנהגים בין סורא ופומבדיתא"⁵⁷. ושם רשימה של עשרה חלופים בין שתי ישיבות אלו.

גנצבורג⁵⁸ טוען שבני סורא הושפעו מאד ממנהגי א"י, עוד בזמן רב שהיה מיסד הישיבה ושלמד בא"י, ובני פומבדיתא, שהמשיכו את מסורת ישיבת נהרדעא העתיקה, נהגו כמנהגי בבל הקדומים. אפשר לסתור דעתו זו, ששתי הישיבות לא נבדלו בנקודה זו. לדוגמה: בשתי הישיבות התנגדו לאמירת "יקיים" בתפלה ודבר זה היה דווקא מנהג ארצי ישראלי⁵⁹, בשתי הישיבות עמדו גם כאשר הוציאו את התורה מן הארון, וזה דומה למנהג ארץ ישראל שגם שם עמדו כאשר הוציאו את התורה⁶⁰. בנוגע למנהג של "תענית בד"ה...", רוצה גנצבורג לקבוע שיש בזה חילוק בין ישיבת סורא, שקרובה יותר למנהג ארץ-ישראל לבין ישיבת פומבדיתא. אבל לאמיתו של דבר הוכחנו שבזמנו של ר' נטרונאי, קיבלו שתי הישיבות את המנהג להתענות בר"ה, שכן נמצא בחשובה לר' צמח, ובזמן ר' יהודאי התנגדו הישיבות לתענית, אע"פ שר' יהודאי עמד בראש ישיבת סורא, ולפי זה הרי דווקא ישיבת סורא התנגדה למנהג א"י⁶¹. עצם השאלה אם סורא הושפעה מארץ ישראל או לאו, הוא נושא למחקר מיוחד שנוגע לחיי שתי הישיבות. אבל על יסוד מנהגי שתי הישיבות אי אפשר לקבוע שדווקא ישיבת סורא היא היתה בדרך ארץ-ישראל או לאו. אבל על סמך מנהגי שתי ישיבות נראה /דבר מקומי/ הכרעה הלכתית שנהגה לעצם התהוות ההלכתית בתוך הישיבות עצמן מאשר לומר שיש כאן איזה תוכוח היסטורי" שהאחד הולך לפי ישיבת ארץ ישראל ושני הולך לפי ישיבת בבל.

במספר רב של מקומות⁶² אנו מוצאים שהגאונים מצטטים

או מחליטים מנהגי שתי הישיבות והם מוסיפים גם כן "שכן נוהגים בבית רבינו שבבבל", לאיזה בית מכוון, ולאיזה אדם מכוון, והאם זה נוגע לישיבה, או לאדם מסוים יחיד, או שהכוונה למנהיג הדור, האם זה נוגע

56. בבא מציעא ל"ה, ב.

57. התור, שנה ב' תרפ"ב, תקופת הגאונים וספרותה, עמ' רס"א, רע"ה.

58. גנזי שכטר, ב, עמ' 522-527.

59. ראה להלן סי' 3 ובבאור שם.

60. ראה סי' 8 ובבאור שם.

61. ראה סי' 41, ובבאור שם.

62. ראה סי' 2, 6, 9, 15, 16, 18, 59.

לסורא או לפומבדיתא? על זה כתבו כמה חוקרים. לפי א. ביכלר⁶³ "בית רבנו שבבבל" הכוונה לישיבת נהר צא . לפי אלבך⁶⁴ הכוונה לבית דינו של ראש הגולה בבגדד. י. מיללער⁶⁵ סובר שזה היה בית התפילה הפרטי של הגאון . ל. גנצבורג⁶⁶ מוכיח שזה היה בית הכנסת של רב מייסד ישיבת סורא. כל מנהגי שתי הישיבות ששט מובא כאסמכתא אה מנהג בית רבינו שבבבל הם בענין תפילה. מכאן באמת מוכח שזה היה מנהג של מקום, ושם היו מתפללים בנוסח מסוים, בדרך מסוימת. והדרך הזו נשארה אח"כ לדורי דורות. איך זה פסק הלכה של רב, אלא שאותו בית כנסת, בלי קשר לדב באופן ישיר, היתה מסורת לדורי דורות במנהגי התפילה, , אלא במקום שהיו שאלות בעניני תפילה היו פונים גם כן לראות איך נשתמר הנוסח או המנהג של התפילה דווקא באותו מקום מסוים שנקרא "בית רבינו", בלי כל קשר ששט פסקו הלכות או קבעו דינים.

63. R.E.J. 50, 1905, עמ' 180 .

64. האשכול, מבוא, פרק ו' עמ' צ"א .

65. המפתח, עמ' 93 .

66. גאונים א, עמ' 41, ועיין בהערה 2 שם.

ד. "מנהג שתי ישיבות" והשתלבותם לתוך מערכת ההלכה

א. התקופה של קביעת מנהג של שתי הישיבות

ידיעותינו על המנהגים שנתקבלו בשתי הישיבות נובעות בעיקר מתוך שאלות בענינים שונים שנשאלו עליהם הגאונים, וכאסמכתא לדבריהם הם כותבים שאמנם אותו הפסק ההלכתי למנהג הוא מקובל אצלם כמנהג שתי ישיבות, בכדי שהשואל ידע שדבר זה ידוע ומקובל במקום מגורין של הגאון. ולאחר מכן שאבו כל ספרי הפוסקים את תמצית התשובות האלו לתוך חבוריהם. את התשובות מסוג זה יש לחלק לשלוש תקופות. התקופה הראשונה לפני רב כהן צדק (סורא 838-848), השנייה מרב כהן צדק עד ר' צמח בן פלטוי (פומבדיתא 872-890) והתקופה השלישית בימי רב שרירא גאון (פומבדיתא 968-998) ובנו רב האי גאון (פומ' 998-1038).

בתקופה הראשונה מועטות הן התשובות מסוג זה. לגבי הנחת

תפילין בהשעה באב, מוצאים מנהג ב' ישיבת בתשובות ר' ששנא גאון (סורא 651-689), אחד מראשוני הגאונים⁶⁷. לא ברור אם התשובה היא מרב ששנא, ייתכן שהיא מרב שרירא⁶⁸. בהלכות פסוקות של רב יהודאי גאון (סורא 757-761) אין מנהגי ב' ישיבות נזכרים. אמנם בפסק אחד⁶⁹ נמצאים דברי רב יהודאי

אבל אין זה מדבריו של ר' יהודאי בעצמו, אלא שרב כהן צדק מוסיף בזמנו שכבר זה מנהג בשתי הישיבות, ושוב אין מכאן הוכחה שר' יהודאי גאון עצמו הזכיר מנהגי שתי הישיבות, כי אילו היה מזכיר מה הוסיף רב כהן צדק. אמנם בענין הנחת תפילין לק"ש של ערבית⁷⁰ נמצאת תשובה לרב יהודאי גאון, ושם נזכר במפורש במנהג שתי הישיבות, אבל כפי שהוכחנו בבאור, עדיין לא ברור אם תשובה זו שייכת לרב יהודאי גאון.

רוב התשובות שבהן נזכר מנהג שתי ישיבות באות מהתקופה השנייה. ראשון הגאונים שמזכיר מנהג שתי ישיבות הוא רב כהן צדק⁷¹. מזמנו ואילך מתרבות התשובות מסוג זה. את המנהגים האלה מוצאים אצל רב פלטוי (פומ' 842-857), רב שר שלום (סורא 848-853), רב נטרונאי (סורא 853-858) רב עמרם (858-871) ורב צמח (פומ' 872-890) ורובם אצל רב שר שלום ורב נטרונאי.

67. לא נזכר מנהג שתי ישיבות, אלא: הלכה למעשה בשתי ישיבות.

68. ראה סי' 28 ובבאור שם.

69. סי' 37.

70. סי' 21. 71. ראה סי' 25, 26, 37, 54.

לגבי רב צמח גאון קשה לקבוע מי הוא הגאון הזה. יתכן שהרבה מהן הן מרב צמח בן פלטוי, גאון פומבדיתא. אבל כמה מן ההשובות⁷² באות מרב צמח ב"ר שלמה, דיאנא דבבא, בזמנו של רב עמרם גאון.

בתקופה האחרונה של הגאונים, בזמן רב שרירא גאון ובנו רב האי גאון, שהם כתבו רוב תשובות הגאונים שלפנינו, וגם השתמשו במנהג שתי ישיבות, אבל מדבריהם נראה שהזכרות על מנהג שתי ישיבות אינן מן ההווה אלא מן העבר, כדבר שכבר קבוע ומיוסד זמן רב, וכך כותב רב שרירא גאון⁷⁵: "אור חדש לא כך הוא אצלנו, אלא בשתי ישיבות מעולם אומרים ואור חדש על וכו'". אבל לא תמיד קבלו את מנהג שתי ישיבות שלפעמים נשתנה המנהג, כפי שנראה להלן.

ב. מהו מנהג שתי ישיבות

ראינו שמנהג ב' ישיבות נובע בעיקר בתקופה אחת, בתקופה השנייה, בשעה ששתי הישיבות היו בגדולתן ובראשם רב שר שלום, רב נטרונאי, רב עמרם, רב פלטוי ורב צמח. כנראה שחכמי שתי הישיבות נפגשו בכדי להחליט על המנהגים שיהיו שווים ביניהם. באותה התקופה היה הקשר בין שתי הישיבות ידידותי וחזק. ומתשובת רב נטרונאי אנו רואים שנפגשו חכמי שתי הישיבות: "כך מנהג בישיבה ולפני נשיא כשיושבין לפניו ראשי ישיבה וחכמי שתי ישיבות"⁷⁴. שהיו כנוסים נחאספו כל חכמי שתי הישיבות וגם הנשיא, ובתשובה זו נחאספו בתענית צבור, אמת, שרוב התשובות מרב נטרונאי ושאר גאוני סורא, אבל זה לא בגלל שמנהג ב' ישיבות נוסד דווקא בישיבת סורא, אלא בגלל שרוב השאלות נשלחו לגאוני סורא וממילא הם ענו עליהם.

כתוצאה ממחקרינו כאן אפשר לחלק את מנהגי ב' הישיבות לשני סוגים: אלה שנוסדו על יסוד הבנת הטקסט בחלמוד ~~הפסק שם~~, ושאלות סתמיות שאינן להן כל קשר ואסמכתא בחלמוד.

לסוג הראשון של המנהגים מוצאים מנהגים מאו"ח וגם משאר

.72 ראה סי' 30 .
 .73 סי' 3 .
 .74 סי' 33 .

חלקי השולחן ערוך: לגבי נוסח התפילה⁷⁵, כחובה בנין דכרין⁷⁶, סך הכתובה⁷⁷, שבועה בזמנינו⁷⁸, העברת שער בית השחי⁷⁹, השלומי קנס בבבל ובחוץ לארץ⁸⁰ וכו', ובכל המקרים האלה נדונים הדברים בתלמוד, אבל אין התלמוד מפרש נוסח התפילה, או אינו אומר מה ההלכה, והגאונים העמידו ההלכה ע"פ פנהג, ולפעמים נשתתף ההלכה, זאת אומרת

בהקופת התלמוד נהגו שבועה, או תשלומי קנס בא"י, אבל אין המנהג לעשות דברים אלה.

הסוג השני של מנהגים רובם מאורח חיים ובעיקר לגבי

נוסח התפילה. בזמן רב שר שלום ורב נטרונאי עוד לא היו סדורים, אלא שהתפילות נאמרו בעל-פה. בתלמוד מובא מבנה התפילה אבל לא הנוסח ממס⁸¹. ואפילו במקומות שנזכר בתלמוד נוסח הברכות היו שנויי גרסאות לאדם שחי מחוץ לבבל, ואם רצה לדעת נוסח התפילה לא היו מקורות לפניו, והמקום היחידי שאליו היה יכול לפנות היו הגאונים אשר בבבל. ב' ישיבות הן המרכז ללמוד לשמירת מסורת תורה שבעל-פה, ולכן מנהג ב' הישיבות היה חשוב מאד לשואל כמקור לנוסח ולסדר התפילה. עם הזמן באו השפעות שונות לתוך נוסח התפילה אשר מחוץ לבבל, ולפעמים אפילו בככל עצמה. לזה התנגדו הגאונים, ונוסד 'מנהג ב' ישיבות'. ומנהג זה גדל עד כדי כך

שכתקופה ההיא היה נוצר הסידור הראשון, סדר רב עמרם גאון, שעליו נדבר להלן.

אין ספק שגורם אחד חשוב להתהוות מנהג שתי ישיבות הוא

מנהג הקראים. הקראים התנגדו לכל התפילות שתקנו חז"ל ואמרו שהתפילה באה רק מן הפסוקים, והגאונים חששו שתפלת המון העם תושפע על ידי תפילת הקראים, לכן הם חזקו את יסודות מנהגי התפילה ע"פ מנהגי שתי ישיבות. רב נטרונאי כותב עליהם: "אלא הללו מינין ומלעיגיין ובוזיין דברי חכמים, ותלמידי ענן ירקב שמו, אבי אביו של דניאל שאמר לכל הסועים והזונים אחריו, עזבו דברי משנה והתלמוד, ואני אעשה לכם תלמוד משלי, ועדיין הם בטעותם ונעשו אומה לעצמן, ותקן תלמוד של רשע ושל עול לעצמו. וראה מרנא ורבנא אלעזר אלוף דמן אסמיא ספר הועבות שלו

.75 סי' 21, לדוגמה.

.76 סי' 71.

.77 סי' 69.

.78 סי' 74.

.79 סי' 61.

.80 סי' 72.

.81 ראה אלבוגן, התפילה בישראל, עמ' ו'.

שקורין אותו ספר מצוות, כמה תחבולות יש בו ועכשיו צריכים לנדותם שלא להתפלל עם ישראל בבית הכנסת ולהבדילם עד שחוזרין למוטב ומקבלין עליהם שנוהגין במנהג של שתי ישיבות, שכל מי שאינו נוהג מנהג שלנו לא יצא ידי חובתו⁸². הגאונים בתקופת רב שר שלום ורב נטרונאי ורב עמרם ראו שבזמנם הגיע העת לעשות לה' ולסדר את נוסח התפילה בצורה קבועה עד כמה שאפשר, ועשו את מנהגי שתי ישיבות כמרכז לנוסח התפילה.

ג. סדר רב עמרם גאון ויחסו למנהג ב' ישיבות

רב עמרם חי בזמנו של רב נטרונאי ונתמנה לגאון מיד אחרי רב נטרונאי⁸³. הספר שנחן לרב עמרם שם עולם הוא "סדר תפלות וברכות" ששלח לבני ספרד. קשה לומר מה מתוך הסדר שלפנינו יצא מתחת ידו של רב עמרם ומה שהוסיפו אחרים לסדר אחרי כן. י.נ. אפשטיין⁸⁴, שזען שהמחבר האמיתי הוא רב צמח, אב בית דין של רב עמרם. לגינצבורג⁸⁵ אינו מסכים למסקנת אפשטיין אלא טוען ששני חלקים לסדר רב עמרם גאון. חלק אחד, קצר, עם נוסח התפילות והלכות, ששלח לבני ספרד. חלק שני שרב צמח הרחיב על ידי הוספת תשובות והלכות מגאונים שונים, וביניהם הרבה תשובות מרב נטרונאי. ומסקנותיו מבוססות על שלוש נקודות: א. לפעמים רב עמרם נזכר בגוף שלישי; ב. מן הדברים שבסדר בסחמא נמצאים אצל שאר הראשונים בשם רב צמח; ג. יש מן הדברים הנמצאים בסדר בשמו של רב נטרונאי גאון, והיותו והיחסים בינו לבין רב עמרם לא היו ידידותיים ביותר, לכן לא היה רב עמרם בעצמו כולל אותם בסדרו. למסקנת גינצבורג גם מסכים ד. גולדשמידט במבואו לסדר רב עמרם גאון⁸⁶. לנקודה האחרונה יש להעיר, שאף על פי שהיחסים בין רב עמרם ורב נטרונאי לא היו כל-כך טובים, בכל זאת יתכן שרב עמרם בעצמו הכניס את דברי רב נטרונאי לסדרו מפני שהם היו מנהגי ב' הישיבות שנתקבלו בהלכה על דעת כולם. ולכן, לפי דעתי, קשה לומר שדברי רב נטרונאי הם הוספה מאוחרת לסדר. אבל בוודאי רב עמרם גאון בעצמו קיבל את מנהג ב' הישיבות, שהרי תשובות לפנינו בשמו

82. סדר רב עמרם גאון, מ"ב סי' פ' עמ' קי"א.

83. ראה אנציקלופדיה העברית ערך "גאון".

84. סדר רב עמרם, סדורו ומסדריו, ציונים לזכר נ" שמחוני, ברלין

תרפ"ט, עמ' 136.

85. J.Q.R. כרך 34, 1942, עמ' 322 (על הלכה ואגדה ת"א חש"ך עמ' 476)

86. סדר רב עמרם גאון, מבוא עמ' 7.

הן מה שמובא בסדר עצמו⁸⁷, ובעיקר גם מתשובותיו האחרות שמחוץ לסדר⁸⁸.
 ואפילו אם נקבל את דברי גינצבורג, שרב צמח ב"ר שלמה דיאנא דבבא
 הוסיף את תשובות רב נטרונאי לסדר, יתכן שזה בגלל שברבה מהן היו
 מנהגי שתי הישיבות, ורב צמח ראה מקומן בסדר של רב עמרם.

בשלושה מקומות בסדר רב עמרם גאון אנו מוצאים חלוק
 בינו לבין מנהג שתי ישיבות: לגבי אמירת והוא רחם בשבת⁸⁹, לגבי ברכת
 אבליים⁹⁰, ופליחות במנחה של יום הכפורים⁹¹. אבל לגבי כל אחד אפשר
 לפקפק אם באמת חלק רב עמרם על מנהג שתי ישיבות: א. מנהג שתי ישיבות
 הוא שלא לומר והוא רחום בערבית של שבת, אבל בסדרו של רב עמרם אנו
 מוצאים והוא רחום גם בערבית של שבת. והנה בכ"י אוכספורד של הסדר
 לא נמצאת הלכה זו, ואפשר שהיא הוספה של מישהו אחר; ב. מנהג שתי
 הישיבות היה שלא לומר ברכת אבליים, אבל ברכת אבליים נמצאת בסדר. בתשובה
 עצמה רב נטרונאי את מנהג שתי הישיבות, לא התנגד לאמירת
 הברכה. ולהיפך, הוא כותב: "אבל אתם שתקנו לכם חכמים הראשונים אמרו
 אותה". יתכן שבגלל זה רב עמרם פלל את הברכה בסדרו לאלה שרוצים לאמרו,
 או שאחר כלל אותה בתוך הסדר. ג. רב עמרם כותב שאין אומרים סליחות
 במנחה של יום הכפורים, אבל רב נטרונאי כתב שמנהג שתי ישיבות היה
 להיפך, נמצאים דברי רב נטרונאי שמאשר את מנהג שתי הישיבות, ויתכן שמשהו
 לומר סליחות. בסדר גופא לא נמצאים דברי רב עמרם, אלא בשמו שרב וכתב
 עמרם כתב שלא לאומרן, אבל אין אלה דברי רב עמרם.

סדר רב עמרם גאון נובע מאותה תקופה שנוסדו מנהגי שתי
 ישיבות, וכנראה שהסדר נכתב כתוצאה מאותה הסיבה שנוסדו הרבה ממנהגי
 ב' הישיבות: חסרון נוסח קבוע לתפילה⁹². ולפי דעהי הסדר משתמש
 ומבוסס, על מוסד מנהגי שתי הישיבות, שהרי כל מנהגי שתי ישיבות שבידינו
 מתחילים באותה תקופה.

87. סי' 20, 24.

88. סי' 27, 31, 47, 73.

89. סי' 18.

90. סי' 63.

91. סי' 44.

92. ראה לעיל פרק ב'.

ד. סדור רב סעדיה גאון

על פני כל סדור רב סעדיה גאון וגם בתשובותיו לא נזכר משום מקום עצם הנושא או השם של שתי הישיבות, ולכן נראה שרב סעדיה גאון לא הלך בדרך זו לבסס את סידורו על שיטות שכבר נתקבלו מקדם על ידי כל הישיבות. אמנם אנחנו מוצאים בסדור רב סעדיה גאון הלכות ותפילות שהם למעשה הואמים לאותה המסקנה שהסיקו בסדר רב עמרם גאון או במקום אחר על מנהגי שתי הישיבות⁹³. אבל אין כל הוכחה שרב סעדיה גאון הגיע למסקנה זו כתוצאה מכך שהוא התבסס על מנהג שתי הישיבות, ואפשר שביסס את החלטתו על נמוקים אחרים או על דעתו הוא. הרבה פעמים חלק נגד מנהג ב' ישיבות⁹⁴. ולפעמים היה השפעתו כל כך חזקה עד שהצליח לשנות את מנהג ב' ישיבות.

את הסדור חבר רב סעדיה בהיותו כבר בבבל⁹⁵, אבל לא ברור אם חיברו לפני העלאתו לגאון או בהיותו גאון ישיבה סורא. לפי דעת אסף נראה שנתעורר לחברו כתוצאה ממה שראה בעניני התפילה בשעת נסיעותיו בארצות השונות בדרכו ממצרים לבבל⁹⁶. ועוד "שרב סעדיה חיבר את סדורו בשביל קהילות מצרים"⁹⁷, ולכן לא השתמש במנהג ב' הישיבות, אלא בנוסח מצרים שמשם בא רב סעדיה. רב עמרם גאון כתב את סדרו לקבוע נוסח התפילה לכל התפוצות, ומסתמך על מנהגי הישיבות ועל מוסד הישיבות כמרכז התורה על פי "מסורה שבידינו כתקון חבאים ואמוראים"⁹⁸. אבל רב סעדיה גאון כתבו כיחיד ולקהילה מסוימת לבני ארצו וכמנהגם.

אמנם סדורו היה ידוע בבבל, אבל לא זכה למקום ולהשפעה כסדור רב עמרם גאון. ש.אסף מסביר שחכמי צרפת ואשכנז השתמשו הרבה בסדר רב עמרם, אבל לא בסדור ר' סעדיה גאון מפני שסדור רס"ג, בחלק ההלכה, נכתב ערבית. ועוד שסדר רב עמרם מבוסס על מסורת הישיבות הבבליות, ועל המנהגים שנהגו בהם, ואילו סדור רב סעדיה יצירת יחיד היא, בלי סמכות הישיבות⁹⁹.

93. ראה לדוגמה סי' 18,9,8,2.

94. ראה לדוגמה סי' 17,16,6.

95. ש.אסף, סדור רב סעדיה גאון, מבוא עמ' 22.

96. שם, עמ' 23.

97. שם, עמ' 24.

98. סדר רב עמרם גאון, ח"א עמ' א'.

99. שם, עמ' 23.

ממנהגי ב' ישיבות לגבי נוסח התפילה אין הרמב"ם מזכיר את הענין בכלל, אבל לגבי הלך ההלכתי של המנהגים אנו רואים שבדרך כלל הסתמך הרמב"ם על מנהגי ב' הישיבות¹¹⁰, אבל, כשיטתו, אינו מזכיר את מקורותיו. הרמב"ם כתב את סדר תפלות כל השנה לכל התפוצות ולכל ישראל, ולא רק לבני מצרים, מקום מגורו של הרמב"ם. ולכן הולך הרמב"ם בעקבות מנהג שתי ישיבות מפני שאלה נחבלו כבר אצל רוב הראשונים בין מספרד בין מאשכנז.¹¹¹

מענין שהרמב"ם הולך בעקבות רב האי ובאותם המקרים שרב האי גאון שינה את מנהג הישיבות הסכים גם הרמב"ם לשנוי זה. כן אנו מוצאים לגבי קריאת המגילה.¹¹² יש בין המנהגים שהרמב"ם לא הסכים להם, ויש מנהגים שהיו רק כהוראת שעה, או שנהגו רק בחוץ לארץ, והרמב"ם נוהן את ההלכה שהיתה גם בזמן המקדש, ולא רק לזמנו¹¹³, אבל/הוא מקבל את מנהגי שתי הישיבות כמקור הלכתי.

ו. הטור והשלחן ערוך

הטור, כדרכו, מביא דעות הראשונים והגאונים בכל הלכה¹¹⁴. הטור החשיב את מנהגי ב' הישיבות כמקור לביסוס ההלכה, ומחשב אותם ומעתיק אותם בהרבה מקומות, וברוב רובם פוסק כמנהג ב' ישיבות. לפעמים אין הטור פוסק כמנהג ב' ישיבות, ולכל המקרים האלה יוצאים מן הכלל, ישנה סיבה:

א. אין הטור והשו"ע מביאים את מנהג ב' ישיבות לחלוץ תפילין אחרי קריאת שמע דערבית, ויחכן שהשמישו את מנהג זה מפני שלילה זמן תפילין. הלכה ואין מוריין כן". ולכן לא כתבו שכן המנהג, שלא רצו שהעם יניחו תפילין בלילה שאולי ישכחו להסיר אותם לפני צאת הכוכבים¹¹⁵.

ב. מנהג ב' הישיבות היה לומר "מועדים לשמחה" גם בתפילת ראש השנה. הטור מביא את דברי מר שר שלום על מנהג שתי הישיבות. אבל פוסק שלא לאומרו. והסיבה מפני שרב האי כתב שאין המנהג לאומרו. ולכן גם בש"ע פוסק שאין אומרים אותו.¹¹⁶

-
110. רבים המקרים מסוג זה נמצאים בעבודתי זו, לדוגמה ראה סי' 5.
 111. ראה להלן בענין הטור.
 112. סי' 59, ראה לעיל בסעיף הקודם.
 113. ראה לדוגמה לגבי שבועה בזמן הזה, סי' 74.
 114. ראה בענין זה מה שכתב ח. טשרנוביץ, תולדות הפוסקים, כרך ב'. עמ' 215-216, וראה מאמרו של דינסט אג, לייחס מרן אל משנת הרמב"ם, שהבית יוסף ברובו הולך בעקבות הרמב"ם, עמ' קנז.
 115. סי' 1 ובבאור 116. סי' 36 ובבאור.

ג. אם הצבור מתפללים בלחש שבע או השע ברכות במוסף של ראש השנה, הטור פוסק דלא כמנהג ב' הישיבות, שנהגו לומר רק שבע ברכות, אלא שצריך להתפלל השע ברכות, ופוסק כן שכך כתבו רב האי ורב שרירא, וכך היה מנהג הרא"ש.¹¹⁷

ד. היה המנהג בשתי הישיבות לכרוך את המגילה כספר. הטור מביא את מנהג ב' הישיבות, אבל פוסק שפושטה כאגרת. וזה גם מפני שרב האי גאון כותב שהמנהג לפושטה כאגרת וכן פוסק השלחן ערוך.¹¹⁸

משלושה הסימנים האחרונים משמע שכאשר בזמן רב האי נשתנה המנהג, כך נשאר וכך פסקו הטור והשלחן ערוך.

ה. היה מנהג ב' ישיבות שהותמים ברכה אירושין "מקדש ישראל" והתנגדו לומר "מקדש ישראל ע"י חופש וקדושין". הטור מביא את שיטת שתי הישיבות, שכך פוסק הרמב"ם, אבל הרא"ש פסק שכן אומרים מקדש ישראל ע"י חופש וקידושין. ומשמע שכך פוסק הטור. השלחן ערוך פוסק כרמב"ם ובשתי ישיבות, אבל הרמ"א פוסק כרא"ש, ויתכן שלא קבלו כלם את מנהג שתי הישיבות מפני שלא היה ברור מה היתה שיטת הגאונים בדבר זה. שרב עמרם בסדורו, כשאלתות וכן בעל הלכות גדולות, כתבו שהותמים מקדש ישראל ע"י חופש וקידושין.¹¹⁹

ז. מנהג שתי ישיבות היה לגבוה מאתיים זוז לבתולה, וכן פסק הרמב"ם. אבל הטור מביא את שיטת רבינו חס שגובים ארבע מאותה זוז לבתולה. והשלחן ערוך פסק כרמב"ם, והרמ"א כר"ת. ויתכן שלא קבלו כולם את מנהג הישיבות מפני ששיטת ר"ת היה מנהג עתיק בארץ ישראל, עוד בימי הגאונים, והגאונים לא התנגדו למנהג זה. שכך כותב מר שר שלום: "אם נהגתם כלכם בראשית בידכם, כל מה שקבלתם על עצמכם קיים"¹²⁰.

ז. מנהג שתי הישיבות היה לומר "ואור חדש". הטור מביא את שיטתו, שיטה אשכנז, כמנהג שתי הישיבות. אבל גם מביא את שיטת ספרד, שאין אומרים אותו. בשלחן ערוך לא נזכר הענין, וכנראה שהוא ממשיך במנהג ספרד. ובעצם זז היתה מחלוקת בזמן הגאונים בין רב סעדיה גאון, שכתב לא לאמרו, ובין שאר גאוני שתי הישיבות. אבל גאוני שתי הישיבות מסכימים "שמי שאינו אומר לא הפסיד", ויתכן שמפני זה לא הנהיגו לאמרו בספרד.¹²¹

117. סי' 39 ובבאור.

118. סי' 59 ובבאור.

119. סי' 64 ובבאור.

120. סי' 69 ובבאור.

121. סי' 3 ובבאור.

ח. מנהג שתי הישיבות היה לברך על כל כוס וכוס מד' כוסות בליל הסדר. הטור מביא את שיטת גאוני שתי הישיבות, אבל חשב¹²² שזה היה מחלוקה בין הגאונים עצמם, שרב כהן צדק סובר שרק מברך על כוס ראשון ועל כוס שלישי. וכן פסק הרא"ש ולכן גם הטור והשלחן ערוך. פסק כרא"ש, והרמ"א פסק כרי"ף וכרמב"ם שהלכו בעקבות מנהג שתי ישיבות¹²³.

ט. וכן אנו מוצאים עוד שינוי מנהג בין ספרד לאשכנז, בנוגע למנהג שתי הישיבות, שמנהג שתי הישיבות היה לתקוע שברים, תרועה תקיעה במוצאי יוה"כ. הטור פוסק כמנהג שתי הישיבות וכן פוסק השלחן ערוך, אבל הרמ"א כותב שהמנהג במדינות אשכנז רק לתקוע תקיעה אחת¹²⁴.

י. הטור והשלחן ערוך פוסקים כמנהג שתי הישיבות שבחוץ-לארץ בחול המועד סוכות של ישראל חוזר וקורא אותו היום. אבל הרמ"א פסק כרש"י, ודלא כמנהג שתי ישיבות, שקורא ביום המחרת. ועיין בבאור שם, שהיה תלוי איך הבינו את הגמרא¹²⁵.

אבל גם הטור וגם השלחן ערוך החשיבו את מנהג שתי הישיבות כמקור הלכתי ובבסיס למנהגינו.

122. ראה דברי הרב באמבערגער שהבאתי בבאור שם.
 123. סי' 25 ובבאור.
 124. סי' 47 ובבאור.
 125. סי' 53 ובבאור.

רב יהודא ל¹:

וזמן הנחת תפילין כל זמן שלא שקעה חמה² ואפי' בין השמשות נמי זמן הנחת תפילין³ דאמרינן הלכתא לילה זמן תפילין הלכה ואין מורין בן⁴. ומנהג בשתי ישיבות שחולצין לאחד כימי השמים על הארץ של ערבית.⁵ (הלכות פסוקות מן הגאונים, סי' ס"ב, עמ"כ 38. תורתה של ראשונים, ח"א, סי' א', עמ"כ 46. שערי תשובה, סי' קנ"ג, עמ"כ 16. שבלי הלקט, הוצאת מירסקי, עמ"כ 92. = אוצר הגאונים, עירובין, ההשבוה, סי' קפ"ז, עמ"כ 75). מנהג זה גם מובא בספר העיטור, הלכות תפילין, חלק ששי, עמ"כ ס"ב; בשם ר' עמרם: "ושאלכם מנהגא דרבנן. כך ראינו גאונים ואב"ד ואלופים ראשונים וכל חכמי הישיבה כך מנהגן שחולצין עד כימי השמים על הארץ של ערבית." ומובא בהגהות מיימוניות, הלכות תפילין, פ"ד, סי' פ'. ובהלכות קצובות, עמ"כ 152, כהשבוה ממהיבאה. מנהג זה מובא גם בהמדה גנוזה, סי' פ"ד, עמ"כ ט"ז, ב', בלי להזכיר שהוא מנהג ב' הישיבות, והחשובה בשם רב נטרונאי גאון: "כך ראינו מהם שהיו עושין שמניחין אותן קודם שקיעת החמה ומתפללין בהן תפילת המנחם וקורין קריית שמע עד ויאמר ה' ומסלקין אותן בויאמר ה', ואם יש שעה שצריך לשומרן או שנטרד לבו לסלקו כלומר אמה או שממהר שליח ציבור באמת ואין לו פנאי לסלקן ולהניחן בנרתיקן קודם תפילה שאי אפשר לאוחזן בידו ויתפלל, מחפלל בהן תפלה של ערבית." רב נטרונאי מבאר כאן את מנהג ב' ישיבות שהיו מניחין את התפילין לפני שקיעת החמה לקריית שמע, והיו חולצין אותן בכימי השמים על הארץ, מאחר שכבר אמרו את הפרשיות של התפילין "וקשרתם לאות על ירך והיו לטטפת בין ענין". כצראה שהסיבה להנחת התפילין בערב היא מפני שרצו להניח תפילין לקריאת שמע. ואפשר שמנהגם מבוסס על הגמ' ברכות יד, ב:

1. בשע"ת: לשר שלום. בשבלי הלקט: תשובה לרב עמרם זצ"ל.

2. חש"ר: החמה.

3. הנחת תפילין בשע"ת וחש"ר: הנחה.

4. דאמרינן וכו': חסר בשע"ת. הוספה זו ע"פ הלכות גדולות, עמ"כ 483.

5. שחולצין וכו': בשבלי הלקט: לאחר כימי השמים על הארץ אין מסלקים אותן.

"אמר עולא כל הקורא ק"ש בלא תפילין כאילו מעיד עדות שקר בעצמו."⁶

לפי רב יהודאי גאון מותר להניח תפילין אפילו בין השמשות , כדי לומר קריאת שמע בתפילין. בענין זה יש מחלוקת בגמ' מנחות לו, ב : "אמר ר' אלעזר: כל המניח תפילין אחר שקיעת החמה עובר בעשה , ורבי יוחנן עבר עובר בלאו." אבל רב אשי הניח תפילין לאחר שקיעת החמה, שסבר שלילה זמן תפילין הוא, שכך ההלכה רק אין מורין כן, שמא ישנו בתפילין, ור' יהודאי פוסק כרב אשי שלילה זמן תפילין הוא, שכך פסק מהוך הלכות גדולות, עמ' 483. אבל רב משה גאון, תורתם של ראשונים, שם, עמ' 47, פוסק שלא יניח תפילין לאחר שקיעת החמה כר' אלעזר ור' יוחנן שם, שלילה לאו זמן תפילין.

רש"י, בגמ' מנחות, שם ד"ה ואין מורין כן, פוסק שלילה זמן

תפילין הוא אלא שאין מורין כן. הרמב"ם הלכות תפילין ד, יא אינו מביא אה מנהג שהי הישיבות אבל פוסק שלילה לאו זמן תפילין הוא ואסור להניח תפילין אחר שקיעת החמה. אבל אם היו התפילין מונחים עליו מלפני שקיעת החמה איצו חייב לחולצן מיד "אבל אין מורין דבר זה לרבים," שאולי ישנו בתפילין.⁷ הטור, אורח חיים, סי' ל"א, לא הביא אה מנהג ב" הישיבות להניח תפילין לקריאת שמע של ערבית, אבל פסק שלילה זמן תפילין אבל אין מורין כן, ולא הוזכר המנהג בשלחן ערוך.

2

וכתב רב נטרונאי גאון הכי: ופסוקי דזמרא שאנו אומרים בכל יום, כאן בשתי ישיבות אין רגילין לומר אז ישיר משה,⁸ אלא לאחר שחותם על פסוקי דזמרא לאלתר חותם ופורס על שמע, רכן בבית רבינו ובשאר בתי כנסיות אומר ויושע וכל השירה בכל השבתות ובכל המועדים וביוה"כ ואין ממחין בהן;

6. ורבינו מנוח, בפירושו על הרמב"ם, הדרום, כרך מ', עמ' 117: "שמנהג שהי ישיבות שחולצין אותן לאחר כימי השמים על הארץ, ונראה שהמנהג היה כדי שלא יקראו ק"ש בלא תפילין, ומנהג יפה הוא." 7. כן מסביר רבינו מנוח אה הרמב"ם סק' שם. וראה הערה 138 של א.הורביץ, שם. 8. שמה פרק טו.

(ספר העתים, סי' ק"ע, עמ' 249. = אוצר הגאונים ברכות, החשובות סי' קצ"ח עמ' 76).

ענין אמירת "אז ישיר" וגם "ויושע" בחפילות שחריה לא נזכר בתז"ל. בב' הישיבת ובבית רבינו לא אמרו אז ישיר, לא בחול ולא בשבת וביו"ט. אבל בשאר בתי כנסיות אמרו בשבת ובימים טובים בלבד. מדברי רב נטרונאי "אלא לאחר שחוטם על פסוקי דזמרא לאלתר חותם ופורס על שמע" משמע שבשאר בתי כנסיות אמרו את השירה אחר ישתבח. וכן מוצאים בספר העתים, שם, שהיה מנהג לאומרו בשבת אחרי ישתבח, עד יהודה בר ברזילי אומר שדווקא אחרי ישתבח צריך לאומרו, ולפני זה אסור, כדי "לא לדלוג איניש בפסוקי דזמרא, משום דתקינו רבנן ברכה לפניהם ולאחריהם".

לא

בסדר רב עמרם גאון / נזכרה כלל אמירת השירה וזה מנהג ב'

הישיבות, ולא עוד אלא שאסור להפסיק בין ישתבח לפריסת שמע. כפי שכותב בסדר ה"א, סי' י"ד, עמ' י"ז: "ולאלתר (אחרי ישתבח) מבעי ליה לאיניש לאתחילי בפריסת שמע ביוצר אור ואסור לאישהעי בין ישתבח ופריסת שמע". אבל בסדר הפילה שבת ח"ב, סי' כ"ב, עמ' כ"ט, לפי כ"י אוכספורד, כן אמרו שירת הים לפני נשמת. אבל לפי שאר כתבי היד חסר ענין השירה אפילו בשבת, ונראה שזו הוספה בכ"י אוכספורד אחרי שנתפשט לאומרה לפני ישתבח.

ובסדר רב סעדיה גאון, עמ' ל"ד: "ויש נוהגים לקרוא אה"כ (אחרי ישתבח) ויושע ה' ביום ההוא, כל הפרשה עד כי אני ה' רופאך, ואף על פי שזה יפה אין בו חיוב או הכרח." ומזה שאינו מחשיב אמירת שירת הים כחיוב. ובעמ' קי"ט, בפסוקי דזמרא לשבת אינו מזכיר כלל את ענין אמירת השירה. ומכאן שבזמנו כבר נהגו לאומרה בחול אחרי ישתבח.

כנראה שהתנגדו בב' הישיבות לאמירת שירת הים אחרי ישתבח, מפני שאסור להפסיק בין ישתבח לפריסת שמע, כמו שמבאר לנו רב עמרם גאון. אבל בזמן רב נטרונאי כבר היה מנהג לאומרו בשאר בתי כנסיות, אבל רק בשבת ובימים טובים. ואפשר שבגלל שלא מיחה רב נטרונאי לאלא שאמרו את השירה בשבת, התחילו לאומרה גם בחול כבר בזמן רב סעדיה גאון, ובזמן מאוחר העבירו זאת לפני ישתבח וממילא נפתרה הבעיה.

במחזור ויטרי מדבר על מנהג אמירת שירת הים כמנהג עתיק מאד, מיום גלות ירושלים. ומדבריו משתמע שכבר בזמן עתיק היא נאמרה לפני ישתבח. בסי' רס"ה עמ' 226: "דעו כי שירת הים היה מנהגינו מנהג כל קהל רומא ומנהג כל קהילות אשר סביבותינו. ומנהג כל קהילות אשר בספרד מיום גלות ירושלים ועד עתה לומר כל שנה כולה בכל יום ויום זולתי השעה באב בלבד. . . . ומנהג אבותינו

תורה היא... ולפיכך תיקנו רבותינו לומר עמהם זו השירה שהיא על מפלת אויבינו. ולתת שבה למפליא פלאות ולברך את שמו לפניהט ולאזריהם. לפנייהם ברוך שאמר ולאחריהם ישתבח".

לפי אלבוגן, התפילה בישראל, עמ' 67, מנהג רומניה היה הראשון שאמרו את השירה בימי חול. אבל מסדור רב סעדיה גאון נראה שכבר היה בזמנו מנהג כזה, וכן נראה במחזור ויטרי. וגם ברמב"ם מובא המנהג לאומרה בחול. בהלכות תפילה ז', י"ג: "יש מקומה שנהגו בהן לקרות בכל יום אחר שמברכין ישתבח שירת הים ואחר-כך מברכין על ש"ע. ויש מקומות שקורין שירה האזינו. ויש יחידים שקורין שתי השירות, הכל לפי המנהג." וכן בסדר תפילות כל השנה אחרי ישתבח: "וקורא השירה עד סופה כמנהג המקום."

ומן הסוד נראה שזה היה תקנת הגאונים לאומרה לפני ישתבח; באורה חיים סי' נ"א: "בהקוץ הגאונים נוהגין לומר ויברך דוד את ה' לעיני כל הקהל עד ומהללים לשם הפארתך כאשר הוא בספר דברי הימים ויברכו שם כבודך עד שירת הים כאשר הוא בספר עזרא ושירת הים. והטעם לפי שכל אותם ט"ו לשונות⁹ של שבת הסדורים בברכה ישתבח דורש במכילתין מתוך שירת הים ומתוך אותן פסוקים של ויברך דויד."

בשלחן ערוך, שם, לא נזכר כלל ענין אמירת שירת הים.

3

וכן מצאתי בשם רב שרירא גאון זצ"ל שהשיב: ואשר אמר מר רב סעדיה גאון זצ"ל שאין שליח צבור רשאי לומר ואור חדש, לא כך הוא אצלנו אלא בשתי ישיבות מעולם אומרים ואור חדש על וכו', ולא על אותו האור מברכין אלא הזכרה בעלמא שמזכדין אותו, ומי שאינו אומר לא הפסיד. (שבלי הלקט, סי' י"ג, דף ז'). =אוצר הגאונים, ברכות התשובות, סי' ס"ה, עמ' 33.) מנהג זה היה קיים לפני זמנו של רב סעדיה גאון, ורב סעדיה נסה לשנות את המנהג.¹⁰ בזמן כרב

9. עיין בשבלי הלקט, עמ' 151, ובפירוש הרב מירסקי, שהיו רק 10 לשונות של שבת בישתבח.

10. עיין ספר המנהג, עמ' 20, עמ' 20, שכותב שגם ר' נטרונאי התנהג לאמירת אור חדש.

שרירא חיזק את המנהג הישן, ומציין שתיקון רס"ג לא נתקבל אפילו בחייו. בשבלי הלקט, שם, מביא נימוקו של רס"ג מפני שמי שאומר אור חדש על ציון תאיר טועה, מפני שחכמים הקדמונים הברכה על האור שרואים בכל יום ולא על האור העתיד לימות המשיח. אבל המנהג בשתי ישיבות היה לומר אור חדש, מפני שהברכה עולה על האור שהקב"ה ברא בימי בראשית, ולכן גם אפשר לומר ואור חדש, שהרי ה' ברא את האור של ימות המשיח במעשה בראשית, וזה לא כנימוק של רס"ג, ראה להלן. אבל רב סעדיה סבר שהברכה מדברת על האור שרואים בכל יום, ולכן איך לומר ואור חדש.

באמצע הגאונים, שם, סי' ס"ו הדפיס לויך את תשובת רב שרירא גאון מכ"י. וטעם כותב ר' שרירא: "ומנהאגא בי כדראשי קביעי דנהרדעא ודטורא עדיין למימר ואור חדש, ואעפ"י דרב סעדיה ז"ל הוה ליה ראש מחיבתא בסורא לא קבילו מיניה אפילו בחייה ולא סליקו למימר ואור חדש ועדיין הוו אמרין ליה".

שתי שיטות אלו הפכו למחלוקת בתקופת הראשונים. בטור, אורח חיים, סי' נ"ט: "ונוהגין באשכנז לחתוב כאמור לעושה אורים גדולים כי לעולם חסדו אור חדש על ציון האיר ונזכה כולנו במהרה לאורו בא"י יוצר המאורות. ואין נוהגין כן בספרד. וכך כתב רש"י שאין להחוט באור העתיד שאינו מעין ההתימה, לפי שסדרו חז"ל ברכה על אור המתחדש בכל יום ולא על אור העתיד. וא"א הרא"ש ז"ל כתב בהשגחה¹¹ דהוי שפיר מעין ההתימה ופתיחה, דיוצר אור היינו אור שברא הקב"ה בו ימי בראשית ולא היה העולם כדאי להשתמש בו גנזו לצדיקים לעתיד לבוא, ועל אור זה נאמר (ישעיה ס, ג). והלכו גויים לאורך, והיינו נמי אור שחדש בו ימי בראשית שעתיד הקב"ה לחדש לנו ע"כ, וכך דעת רב שרירא גאון, וז"ל: מה שכתב רב סעדיה שאין ש"צ ראוי לומר אור חדש על ציון תאיר, אין בכך כלום, שלא על אותו אור אנו מברכין אלא שהזכרה בעלמא היא."

בבית יוסף, שם, כותב שטעמי הרא"ש ורב שרירא שונים, שהרא"ש סובר שיוצר המאורות על העתיד ולכן אפשר לומר אור חדש, ורב שרירא סובר שבאמת יוצר המאורות על האור שמשתמשים היום אבל מפני שנזכרה המילה אור בואור חדש, אפשר להשתמש בזה כמעין חתימה לפני החתימה עצמה. ולדעתי אפשר שאין הבדל בין נימוק הרא"ש לר' שרירא, אלא שהברכה יוצר אור עולה על שניהם, על האור של עכשיו ושה"ב ברא. ולכן זה "הזכרה בעלמא" שגם מזכיר גם האור שברא בימי בראשית, וזה מה שמסביר הרא"ש.

ברמב"ם לא הזכיר הענין כלל ורק בהגהות מיימוניות, בסדר

הפילות כל השנה אוחד¹² כביא שיטה רש"י שלא לומר אור חדש על ציון וכו' וגם מביא בשם ראב"ן דמנהג אבותינו תורה היא ושיע לאומרן. ובש"ע, שם, גם לא הוזכר הענין כלל.

4

לרבינו נחשון גאון זצוק"ל¹² כך מנהג בשתי ישיבות, כיון ששליח ציבור מסיים¹³ הבוחר בעמו ישראל באהבה או אוהב עמו¹⁴ ישראל עונין ציבור אמן¹⁵ ולאחר שעונין אומר שמע בלבד ואומריו שמע ישראל. וכן יהא שליח ציבור אומר יהא שמיה רבה בלבד ואומרים אמן יהא שמיה רבה מכרך שמ"י רבה מכרך, (חמדה גנוזה, ט"י מ"ה, עמ"ט, ב. ברכי יוסף להיד"א, אורח חיים, ט"ז ס"א סע"ב). =אוצר הגאונים, ברכות, התשובה, ט"ז רב ה, עמ" 106.) נראה שמנהג ב' ישיבות מכוון לענין שמע, ולזה הביאו לראיה אה ענין אמירת יהא שמיה רבה.

בגמ' ברכות מה, ב: "תני הדא, העונה אמן אחר ברכותיו הרי זה משובח. ותניא אידך, הרי זה מגונה. לא קשיא הא בבונה ירושלים הא בשאר ברכות." נראה שמכאן אסור לחזן לענות אמן אחר ברכותו, שרבינו נחשון ובב' ישיבות למדו מן הגמרא שאסור לענות אמן בקום אחר חוץ מברכת המזון. לעומת זאת רש"י שם לומד שאחרי הבוחר בעמו ישראל באהבה אומר אמן, ואפילו יחיד אחר ברכתו, שהגמ' רק נוהגת דוגמה בבונה ירושלים. שרש"י הבין שבונה ירושלים הפירוש כל גמר ענין, ושאר ברכות הפירוש כל ברכה שאיננה גמר ענין.¹⁶

מתשובה זו משמע שאין אמן הפסק אחר ברכת החזן, וכן כותב הסור, אורח חיים ט"ז ס"א בשם ר' מאיר הכהן: "והרמ"ה השיב על זה בתשובה וכתב, ודאי אם הקדים וסיים הבוחר בעמו ישראל באהבה קודם ש"צ יכול לענות אמן כשיטיט ש"צ, דלאו עונה אמן אחר ברכותיו הוא, אלא אחר ש"צ, והפסקה ליכא, דלא גרע משאלת שלום, שמפסקינן בין ברכה שנייה לשמע, אבל מי שעונה אמן אחר ברכה עצמו בין יחיד בין ציבור הוי טעות ונקרא

12. בברכי יוסף ליתא. 13. שם: אומר. 14. שם: את עמו. 15. עד כאן בברכי יוסף.

16. אצל רבינו סעדיה, בתפילה ליחיד, בסידורו עמ' י"ד, רואים שאמר אמן אחר ברכתו. וכן בשם רב נחשון, באורחות חיים, עמ' כ"ה. אבל שם מסביר שזה דווקא ליחיד כדי להשלים רמ"ח חיבות. וכן מדבה הגאון בצבור, ואז באמת עונים הצבור רק אחרי החזן, ואין החזן עונה אחר ברכתו אלא בסוף יאמר "ה' אלוקיכם אמ"י להשלים רמ"ח חיבות. וראה מגן אבות למאירי, ט"ז א". וגם מה שכתב הרמ"א, אורח חיים ט"ז ס"א סע"ג.

בור והוי הפסק בדבר שלא היה לו להפסיק. בש"ע ס' נ"ט סעי' ד':
 "ולא יענה אמן אחר סיום הבורח בעמו ישראל באהבה משום דהוי הפסק".
 אבל בסי' ס"א סעי' ג' כותב הרמ"א שכן עונים אמן אחר סיום ש"צ ברכתו.

מה שמביאים ראיה מ"יהא שמיא רבה" הוא שאין התזן אומר
 אמר אחר עצמו אלא אומר: "ואמרו אמן" שהוא מצוה לצבור לענות אמן כדי
 שהצבור יאמרו אמן ביחד, כמו שכותב בסדר רב עמרם גאון, ח"א סי' י"ח
 עמ"י"ב, ובסדר רש"י עמ"י 10: ואמן יהא שמיא רבה שעונין ביחד למה? כנגד
 גדלו לה' אתי ונרוממה שמו יחדיו".

5

והני דמתחזי מחמירין אנפשיהו למימרא דמקבלין מלכות שמים בעמידה
 טענה ותענה בידם והדיוטות ובורות ושנות. למה להו לאשתבושי כולי האי.
 כבר קיימא לן הילכתא כבית הלל בכל התורה כולה, ובכמה דוכתאה גרסינן
 בית שמאי במקום בית הלל אינה משנה¹⁷, ובכל פלוגתא דפליגי בית שמאי
 ובית הלל בכולי תנואי לא מיתוקמא הלכתא כבית שמאי אלא בשית.¹⁸ והני
 לא סגי' להו דעברי אדבית הלל, אלא אנילו כבית שמאי לא עבדי דאי כבית
 שמאי בצפרא מעומד וברמשא מוטה. ואינון לא שנא צפרא לא שנא רמשא מעומד.
 יש לך כפילות גדולה מזו. מכדי מאן תקינו ק"ש ערבית ושחרית רבנן, ניזיל
 בתרייהו. כי היכי דנהיגי' בתרתי מתיבתא, ובכל אספמיא ובכל קהלות
 שבארץ אשכנז כולם זכורים לאלף טובות וברכות שכולם מלאים תורה ומצוות
 כרימון ומעשיהם נאים ומחמירים בבדיקת טרפה ובטבילת הנדה ובכל מה
 שראוי להחמיר, אבל בק"ש מיושב. ואותן האנשים שאומרים כמנהג ארץ-ישראל
 אנו עושים; לא כך גורסין בתלמוד ארץ-ישראל¹⁹ תני יצתה בת-קול ואמרה אלו
 ואלו דברי אלוהים חיים אבל הלכה בבית הלל לעולם. ועוד באותו הענין
 בתלמוד ארץ-ישראל¹⁹ עד שלא יצתה בת קול ואמרה המחמיר על עצמו כחומרי
 אלו וכחומרי אלו עליו הכתוב אומר והכסיל בחושך הולך, בקולי אלו ובקולי
 אלו רשע, אלא או כדברי בית שמאי כקוליהון וכחומריהון או כדברי בית הלל

17. כך נפסק בגמ' עירובין יג, ב.

18. וכאן רושם הגאון את הענינים שפוסקים כב"ש.

19. ירושלמי ברכות א, ז.

קוליהוֹן וכחומר־יהוֹן. אבל משיצתה בת קול הלכה כבית הלל לעולם; וכל העובר על דברי בית הלל היי מיתה. ובתלמוד בבלי²⁰ בענין אותה הלכה ר' נחמן בר יצחק אמר עשה כדברי בית שמאי חייב מיתה. דתנן אמר ר' טרפון אני הייתי בא בדרך והטיתי לקרות כדברי בית שמאי וסכנתי בעצמי מפני הלסטים, אמרו לו כדאי היית לחוב בעצמך שעברת על דברי בית הלל. והיה ק"ש קיימין! כצפרא עכדי ככית שמאי ועכדי אדכית הלל. ואיכא בלדיהו אינשי דקא יתבין וכי מטי זמן/תרת, דר' נחמן בר יצחק ודבחר בת קול. וכי לימרו בית הלל הא קא שרו בעומדן. מימריהו חסן תביר דליה בהו משא, כי קתני בית הלל אומרים קורין בין יושבין ובין עומדין בין מטיין? עומדין וקורין יושבין וקורין קתני. והכי קאמרו, עומדן לא צריכי למי תב, יושבין לא בעי להו למיקט, אלא כי אורחייהו. וכיון דאמרינן²¹ כל העובר, מאן דמשני מהקרי עברינא. ותו קא גרמי בגמרא דארץ ישראל²² ר' הונא ר' אידי ור' יהודה בשם שמואל אמר צריך לקבל עליו מלכות שמים מעומד. מ א אה היה יושב; עומד? אלא אם היה מהלך עומד. (סדר רב עכרטגאון, ח"א ס' כ"א, עמ' ט"ו. מחזור ויטרי, סי' י"א, עמ' 9. = אוצר הגאונים, ברכות, התשובות סי' מ"ו, עמ' 25).

תשובה אחרת מזו, אבל דומה לה מאד, נמצאת בספר המנהיג, דיני תפילה, סי' ל"ו, עמ' 21, בשם רבינו האלפסי ז"ל, ובלי להזכיר שהיא מנהג בשתי ישיבות.

הגמ' בברכות יג, ב: "אמר רב נתן בר מר עוקבא אמר רב יהודה עד על לבבך בעמידה מכאן ואילך לא". אבל כמו שמביא הגאון בסוף התשובה, על פי הירושלמי, שזה רק אם היה הולך שצריך עכשיו לעמוד, אבל אם כבר יושב יכול לישב, ואינו צריך לעמוד. וכן פסק הבה"ג, הלכות ברכות, פרק א' עמ' 1. וכן הרמב"ם הלכות קריאת שמע ב, ג, פסק שאם היה הולך בדרך צריך לעמוד לפסוק הראשון, אבל אם ישב אינו צריך לעמוד²³. השאלה של עמידה או ישיבה, אם כבר היה יושב, היא אחד מן החלוקים שבין אנשי מזרח א"י (מהדורה ד"ר מרגלית, חלוק א' עמ' 75), שבני ישראל עמדו ובני בבל ישבו. לזה כבר מרמז הגאון בתשובתנו: "ואותם האנשים שאומרים כמנהג א"י אנו עושים". והגאון מוכיח שזה לא מבוסס על הירושלמי אלא

20. ברכות יא, א.

21. שבת מ, א.

22. ירושלמי ברכות ב, א.

23. אם צריך לעמוד לפסוק הראשון או עד לבבך ראה מה שכתב א. הורביץ

בספר המנוחה על הרמב"ם, פרק ב' הלכה א', הערה 3.

להיפך, ושאלה שעומדים נקראים עבריינים.²⁴

הטור, אורה חיים, סי' ס"ג, מביא את דברי רב עמרם גאון, ופוסק כמובן: "כתב ר"ע מי שרוצה להחמיר לעמוד כשהוא יושב ולקרחה מעומד לא יאות עבד ונקרא עבריינא וצריך לגעור בו, שמצותה מיושב". וכן בש"ע, שם סי' ב': "מי שרוצה להחמיר לעמוד כשהוא יושב ולקרחה מעומד, נקרא עבריינן".

6

25

והא במקום שאמרו להאריך אין ראוי לקצר. יש שמאריכין בגאולה של אמת ויציב ואומ' יקים עלינו ה' אלוהינו מלכותו גדלו ותפארתו ומאריך הרבה ושנה או לא?²⁶ כך ראינו שאי אפשר לומר כן משני טעמ'. אחד, שכן שנינו²⁷ בשחר מברך ב' לפניו וא' לאחריה. בערב מברך ב' לפניו וב' לאחריה, וכי תימא אחת ארוכה ואחת קצרה בערב הא דאמור, אבל באמת ויציב א' אחת לאחריה היא, וכיון דאחת הא היאך אפשר לומר אחת ארוכה ואחת קצרה, וק"ל אחת היא. טעם אחר, אמת ויציב כולה אין בה בקשה ורחמים כל עיקר אלא סידר יציאת מצרים בלבד, ומעשה שהיה היאך אפשר לומר יקים על מלכותו ולבקש רחמים הו',²⁸ לכן לא מיתבעי למימר, וכל שכן שא' בב' יציבות ובבית דמינו אין אנו אומרים אילא ה' ימלוך לעולם ועד.

(גאונים, ח"ב עמ' 91 בלי שם גאון = אוצר הגאונים, ברכות, תשובות, ס' מ"ט - ג). הוספה זו נמצאת ל"ה' ימלוך לעולם ועד" בסדר ר' עמרם גאון ח"א ס' צ"א עמ' נ"ב, במעריב, לפי גירסת כתב-יד המוזיאון הבריטי³⁰.

וקיים לנו ה' אלוהינו מלכותו כבודו ותפארתו קדושתו וקדושת שמו הגדול הוא ה' אלוהינו יחוס וירחם עלינו וירויה לנו מהרה מכל צרותינו וימהר לגאלנו גאולה שלמה בקרוב. וכן הוא בסדר רב סעדיה גאון, עמ' ל"ח בתפילה השחר: "ועונים ה' ימלוך לעולם ועד וצומר קיים עלינו ועונים אמן."

24. ד"ר מרגליות, שם עמ' 94-91, מראה שבכל תקופת החלמוד לא עמדו בא"י, אלא שמנהג זה בא מתקופת הגאונים. והוא מוכיח שבני ישראל, משום חובת מצוה והכשרה, נהגו לעמוד בקצת ברכות, הפילות וקריאות, וגאוני בבל התנגדו למנהג זה, כי רצו להשליט את מנהגי ישיבות על א"י.

25. ברכות ה, ב. 26. גינצבורג מחקן: ושינה מותר לעשות כן או לא.

27. ברכות יא, א. 28. גינצבורג מחקן: עלינו.

29. צ"ל הוא HUCA II 30 שנה 1925, ע' 303.

מאן^{א 30} מביא, בין קטעי גניזה מתפילה א"י, שאמרו במעריב
 אחר: "זולתך: קיים ה' אלוקינו כבודו וגדלו וקדושת שמו הגדול ויגאלנו
 גאולה שלמה שאין אחריה שעבוד". ולדבריו מוכח מכאן גם שרס"ג הושפע
 בזה מא"י, וגאוניי בבל התנגדו לומר קטע זה בשחרית על-פי התשובה שלפנינו.
 ולפי מאן לא ההנגדו גאוניי בבל לאומרה במעריב, וזה מתאים לטעם הראשון
 של הגאון, שאסור לאומרה, מפני שאין ברכה ארוכה בשחרית. אבל במעריב
 הברכה הראשונה אחרי מעריב ארוכה היא, ולכן אפשר להוסיף "קיים". מתוך
 תשובה זו ברור שבב' הישיבה התנגדו להוסיף תפילה זו בשחרית, אעפ"פ
 שנוסחה כבר היה רווח בזמנם בא"י.

בגנזי שכטר עמ' 515, מאריך גנצבורג³¹ להסביר שהסיבה שהתנגדו
 לתפילה זו מפני שבב' ישיבות לא רצו לשנות נוסחי הברכות. ומבסס את זה
 על דברי רב עמרם גאון בשחרית ח"א, סי' כ"ה, ע"כ: "ואין להוסיף דבר
 על ה' ימלוך, מפני שיש מי שטועה ואומר מה שלא חקנו חכמים כאן, בגלל
 אבות הושיע בניס ותבוא גאולה לבני בניהם". ולכן התנגדו גם לאמירת
 יקיים במעריב, שאסור להוסיף על נוסח חז"ל. וגנצבורג מטכיס שזו הוספה
 ממקור ארץ-ישראלי.

7

לרבינו האי ז"ל. ושאלתם ויא דאמר רב יהודה אל ישאל אדם צרכיו לא
 בשלוש³² /ראשונות וכספר חיים בשלוש אחרונות, כך מנהג בשתי ישיבות
 ששואלין במגן זכרנו לחיים ובהודאה וכתוב לחיים ובשים עלום בספר חיים
 מ"ה עד י"ה; ולא קשיא אדרב יהודה, שכסאמר ר' יהודה בצרכי יחיד
 קאמר בגון יחיד, שיש לו לבקש דבר הצרי לו, וכמו שאמרו חכמים נחום
 המדי/שואל אדם צרכיו בשומע תפילה³³, היה לו חולה בתוך ביתו אומרה
 בברכת חולים, היה צריך לפרנסה אומרה בברכת השנים³⁴, ושאר רב יהודה
 אל ישאל אדם צרכיו כגון זה קאמר.

³⁰א. ראה בהוצאת ד. גולדמידט, עמ' נ"ב.
³¹. בגאוניקה עמ' 89, מסביר גנצבורג שהתנגדו לאמירת "קיים עלינו
 עלינו" היא מפני שאין מבקשים גאולה לעתיד לבוא, אלא כל הברכה
 עוסקת על גאולה מצרים, כטעם השני שנוהג הגאון בתשובה.

³². ברכות לב, א.

³³. עבודה זרה ז, ב.

³⁴. שם, ח, א.

וראיה לדבר, שלא אמר אין שואלין 2 אלא אל יש אל אדם, כגון יחיד, אבל צבור כגון זכרנו לחיים שכל ישראל צריכים להם שואלם³⁵, לא קשיא אדרב יהודה, וכ"ש בין ר"ה ל"ה שכל העולם נדון בו וצריכים הכל לשאול כל צרכיהם ושעה צריכה ולכך היא דצרכי רביה היא ולא קשיא. (שערי תשובה

סי' קנ"א, עמ' ט"ז. = אוצר הגאונים, ברכות, התשובה, סי' רכ"א, עמ' 81) בחמדה גנוזה סי' קי"ב, עמ' יט, ב, תשובה כרב צמח גאון, שמנהג הישיבה לומר הוספות אלו שלוש ראשונות ואחרונות³⁶. ובסדר רב עמרם גאון, ה"ב סי' קי"ד, עמ' קמ"א: "ויורד ש"ץ לפני התיבה ואומר אבות ומזכיר זכרנו לחיים ובגבורה מזכיר מי כמוך אב הרחמן", ונמצא גם בסדר רס"ג, עמ' ר"ב, ובספר הפרדס לרס"י, עמ' ר"ל, שאוכריט אותם בשט רב עמרם ורב כהן צדק "שכך אנו רגילים וכשיבה לאומרו" ומביא בשם רב פלטי יש רבנן שאומרים ויש אין אומרים, וגם/בשם הלכות גדולות שאין אומרים אותו, ובבה"ג³⁷ עמ' 33, כך כתוב בהלכות הפילה.³⁸

בגאוניקה, א, עמ' 51 ישנה תשובה מתלמיד רב יהודאי שבא כארץ ישראל³⁹, טאסור להוסיף אפילו אות אחת בשלוש ראשונות, אבל אינו מזכיר בפירוש ענין זכרנו. גנצבורג⁴⁰ רוצה לומר שבפומבדיה לא אמרו זכרנו ובסורא כן אמרו. הילדסהיימר⁴¹ הוכיח כבר שבשתי הישיבות היה המנהג לומר זכרנו, וראייתו מתשובה שלפנינו.

ברמב"ם בסדר הפלות כל הסנה נוסח כל הברכות האמצעיות, כותב שנהגו רוב העם לומר זכרנו, ושיש מקומות שנהגו לא להוסיף. בסור אורח חיים סי' קי"ב: "ופל' בעל הלכות גדולות⁴² וכך ר"ת ור"י דווקא צרכי יחיד אין לשאול בהם אבל צרכי צבור ש ר"י" ובסי' תקפ"ב כותב שמוסיפים זכרנו. וכן בש"ע, שם, סע' ה'.

35. הכוונה היא שר' יהודה רק אמר "אל יש אל" לצרכי יחיד ולא לצרכי צבור.
36. ובסוף התשובה דומה בלשון לתשובה שלפנינו ונראה כאילו זו אותה תשובה. וראה מה שכתב לוין באוצה"ג, שם, הערה *
37. הוצ' הילדסהיימר 1971. 38. ועיין בהערה 32 של הילדסהיימר.
39. גנצבורג, שם, עמ' 48 שקטע זה אינו בכל כתבי היד.
40. בגנזי שהטר עמ' 512.
41. שם, הערה 34, וע"ש.
42. כנראה שהטור קרא בספר הפרדס "ובהלכות גדולות" כמו רב פלטי ורב עמרם שאומרים אותו.

שאלה... וכן יודיענו רבינו מה טראינו לרב האי גאון ז"ל שאמר בשני כהנים אם היו ביחד בבית הכנסת ביום חתן שיעלו שניהם לספר תורה משות כבוד חתן, או בעת שיתחייבו לברך ברכת הודאה כגון הבא מן הדרך והנרפא מחוליו וכדומה להם. ושיקרא אחד מהם תחילה ואחריו לוי וישראל ואחר-כך הכהן השני ואחריו לוי וישראל. יודיענו רבינו⁴³. חשובה... ומאי דחזיתם לרב האי גאון ז"ל⁴⁴ בתרין חתנים⁴⁵ אין⁴⁶ הכי נמי שרי⁴⁷ ליעבד, דהכי חזינא דעבדי חזינא⁴⁸ ביומא דאיה ביה חתן [וכן המנהג בשתי ישיבות]⁴⁹ (שו"ת דרי"ף, הוצאה לייטער, סי' רצ"ד, עמ' 151. שערי תשובה סי' ג' עמ' 1 = אוצר הגאונים, גיטיקן, התשובות, סי' שי"ה, עכ"ל 131).

באור: הרי"ף פוסק כרב האי גאון, שכאשר שני כהנים צריכים לעלות לתורה, אפשר שיעלו תחילה כהן לוי וישראל ואחר-כך עוד פעם כהן לוי וישראל, וכן כותב רב האי גאון בתשובות הגאונים אסף, הש"ב, עמ' 110, וכן כותב שם "רבינו הננאל וכל הברותו". וכן כותב רב האי גאון בהשובה בגנזי קדם, ספר ה' עמ' 57. ובשני המקומות בנוסח שונה ובלי להזכיר שזה מנהג ב' ישיבות.⁵⁰ בשו"ת הרשב"א, ה"א סי' רי"ד מביא בלשון עצמו את פסק הרי"ף ורבינו האי שאפשר שיעלו לתורה כהן לוי וישראל כהן לוי וישראל. וכן פוסק רבינו סעדיה גאון, בטורו, עמ' שס"ב.

הבעיה נובעת מפני שר' יוחנן בגיטיקן נ"ט, ב, אומר שכהן אחר כהן לא יקרא מעום פגמו של ראשון. ורב האי פוסק שזה רק אם זה כהן כיד אחר כהן אחר. אבל כהן לוי וישראל כהן לוי וישראל מותר. וכותב הטור אורח חיים סי' קל"ה: "ויש מקומות שנוהגין לקרות

-
43. בשע"ת לא מופיעה השאלה.
 44. ומאי וכו': שם ליתא.
 45. שם? כהנייא.
 46. שם: הם.
 47. שם: שרינן.
 48. שם: חזנייא דעבדי.
 49. ברי"ף: ליתא.
 50. ועיין בתשובה לרב האי גאון בספר מספרות הגאונים ע' 141-143.

הרבה כהנים בהפסק ישראל ביניהם ואין ווטשין שיאמרו הראשון פגום הוא כיון שקראו ישראל אחריו. וכ"כ רב עמרם ובתר דקרי כהן לוי וישראל קרי מאן דבעי אי בעי כהן למיתני ומיקרי שפיר דמי⁵⁰ ועיין בדברי הביה יוסף שט. וכן פסק בשלחן ערוך, שם סעיף י"א. אבל הרמ"א מוסיף: וי"א דאין לקרות כהן או לוי למנין שבעה, אבל לאחר שנשלם המנין יכולים לקרות כהן או לוי. וכן נוהגין במדינות אלו". והמשנה ברורה, ס"ק ל"ז מוסיף שאם נסמוך על המחבר זה רק אם יעלו כהן לוי וישראל ושוב כהן לוי וישראל, שצריך לעשות כל הסדר מחדש. וכן עושים "במקום צורך ודחק" כפי שאומר הרמ"א.

בסי' תרס"ט סע' א' לגבי שמחת תורה הרמ"א כותב שהמנהג לקרוא הרבה פעמים פרשה אחת. וכן נוהגים, וקוראים לכולם בבית הכנסת, וקוראים כמה פעמים כהן לוי וישראל.

ולומר יענך ה' ביום צרה בקדושא דסדרא, כך השיב⁵². כשאמרו חכמים⁵³ כל האומר תהילה לדוד⁵⁴ בכל יום מובטח לו שהוא בן העולם הבא⁵⁵. לא אמרו או שתיים או שלוש פעמים, ומשמע אכילו פעה אחת, אלא חכמי האחרונים התקינו⁵⁶ לישראל שבעיירות לומר בפסוקי דזמרא ובכידרא ובמנחה. שמא יפגעו בפעם או בשתיים תשתייר אחת בידם, לא⁵⁷ מפני שחייב לאומרה שלש פעמים. וראייה לדבר, דהא שבת אין בה כידרא בשחרית, ואין בה תהלה לדוד אלא שתי פעמים. ואף בקדושא דסדרא בשתי ישיבות תהלה לדוד אמרינן. ובבית רבינו שבבבל תהילה לדוד אנו⁵⁸ אומדין (אבל שאר בתי כנסיות יש שאומדין תהילה לדוד, ויש שאומרים יענך ה' ביום צרה) וסומכין לומר שבת תוכיח, שאין אומדין בה אלא שתי פעמים. (סדר ר' עמרם גאון, ח"א, סי' ק"ג, עמ' ס' = אוצר הגאונים ברכות, התשובות, סי' ט"ו, עמ' 10).

50. א. דברי רב עמרם הועתקו מאבודרהם עמ' ק"ל. ומוסיף "וכן כתב רבינו סעדיה שאחר שקראו כהן לוי וישראל יכולין לעלות כהנים ולויים אחרים."

51. תהילים כ.
 52. אוצה"ג: ר' נטרונאי, ויתכן שכן הוסיף לוי, מפני שהחשובה בסי' הקודם היא לרב נטרונאי, וכן כותב הדגדג, סרע"ג, ע' 185.
 53. ברכות ד, ב.
 54. תהילים קמ ה.
 55. בכל יום וכו': חסר בכ"י המוזיאון הבריטי וכ"י אוקספורד של סרע"ג.
 56. כ"י בית המדרש לרבנים בניו-יורק נוסף: להם.
 57. כ"י אוקספורד: מפני שאינו חייב לומר.
 58. שם: אין אנו.

באור: בשערי תשובה סי' נ"ה: "ולומר יענך ה' ביום צרה כן מנהג בבית רבנינו בבבל לאחר שמתפללי' כל התפילה וגומרי' אותה עוסקי' בהלמוד ותנאין עוסקי' במשנה ובמדרש ובתוספתא עד ד' שעה ואומר יענך ה' ביום צרה וגו'". ותשובה זו בשם רבינו האי גאון. בשבלי הלקט, סי' מ"ד: "מצאתי בשם רבינו שלמה זצ"ל מנהג הראשונים היה לשהות שעה אחת לאחר תפילתם כדתנן⁵⁹ חסידים הראשונים היו שוהין שעה אחת וכו', על זה הוסיפו לומר אשרי יושבי ביתך, כלומר השוהין בביתך כמו וחשבו בקדש"⁶⁰. הסיבה שאומר אשרי שלוש פעמים, לפי תשובותינו, היא, "שמא יפגעו בפגם או בשהים השתייר אהה בידם". וכמו שכותב אבודרהם, עמ' קכ: "מפני שא"צ שלא יכוין דעתו באחת משלשתן". ולכן צרפו את אשרי לקדושת דסדרא, שהרי היו לומדים משניות או אומרים פסוקי התנ"ך לפני קדושת דסדרא.⁶¹ לפי הגאון הגירסא בברכות לומר אשרי רק פעם אחת, ומובטח שהוא בן העולם הבא. אבל בדפוס כתוב כל האומר תהלה לדוד בכל יום שלושה פעמים. ותמוה שבדקדוקי סופרים לא הביא את גירסת הגאון.

הגאון מביא ראיה משבת שאין אומרים אשרי אחרי קריאת התורה, שאין חיוב לומר אשרי אלא פעם אחת ביום. כנראה הסיבה שאין אומרים אשרי בשבת מפני שאין אומרים סדרא דקדושת בשבת בשחרית. ומסביר בשבלי הלקט שם: "ועל כן אין אומרים ובא לציון גואל בשחרית בשבת וביום טוב שהרי כבר קראו בנביא". ואומרים ובא לציון גואל כדי לומר פסוקים מנביא, ובשבת אין צורך. וכנראה שזו הסיבה שגם לא אמרו אשרי בשבת במקום סדר דקדושת. כפי שכותב הגאון: "דהא שבת אין בה סידרא דשחרית ואין בה תהילה לדוד אלא שתי פעמים". וכך בסדר תפילה עבה בסרע"ג לא נמצאת אמירה אשרי לפני מוסף של שבת.

ר' עמרם גאון, בסדר שלו, ח"א סי' ס"ה עמ' ל"ח, גם כותב שאומרים אשרי. אבל אינו מזכיר למנצח, אלא מיד אחרי "אשרי" אומר "ובא לציון". וכן בסדר רב סעדיה גאון ע' כ"ה, בתפילת היחיד שאומר אשרי, ובעמ' ל"ט, בתפילת השחר לצבור, שאומר אשרי, ואינו מזכיר כלל אמירה למנצח.

59. ברכות פרק ה' משנה א'.

60. מגילה כ"א, א "אין ישיבה אלא לשון עכבה שנאמר וחשבו בקדש ימים רבים (דברים א, מ"ו)

61. ראה אלבוגן, התפילה בישראל, עמ' 62.

אם אמרו אשרי בבית רבינו בבבל לא ברור מהשבתהינו, ע"ש מהלוקה הגירסאות (הערה 58) מסתבר מהשבתהנו הגירסא הנכונה היא שבבית רבינו שבבבל אין אנו אומרים תהלה לדוד, וסומכין לומר שבת הוכיח, והחלק שבסוגריים הוא הוספה. אבל מתשובה רב האי גאון הכותבת בשע"ת נראה שכן אמרו אשרי בבית רבינו שבבבל. ואפטר לומר בתשובתינו שהמילים "וסומכין..." עולה על אלה שרק אומרים למנצח ולא אשרי, אבל באמת הבית רבינו נהגו כמנהג שהי הישיבות.

משמע מדברי הגאון שלא אמרו למנצח מזמור בין אשרי לובא לציון, אלא שהיו מקומה שאמרו אותו במקום אשרי. אבל אמרו מזמור זה כחלק מן התחנון בימים ב' וה'. בסרע"ג, ח"א סי' צ"ח, עמ" נ"ח: "ואומר יענך ה' ביום צרה ישגבך שם אלקי יעקב וגו' ועומד החזן ואומר אבינו מלכנו וכו' ואומר ואנחנו לא נדע מה נעשה וכו'". וכנראה זו הסיבה שבאה תשובה זו "לומר יענך וכו'". ב"סדר שני וחמישי וקריאת ה' ורה" של סרע"ג ולא בסדר נפילה אפים וקדושה דסידרא. שיסוד אמירת למנצח הוא כחלק של תחנון. ולכן אפילו אלה שנוהגים לומר מזמור זה כחלק מקדושה דסידרא אינם אומרים אותו בימים שאין אומרים תחנון⁶². ויתכן שזהו הפירוש בתשובה⁶³, אבל שאר בתי כנסיות יש שאומרים תהילה לדוד ויש שאומרים יענך ה' ביום צרה". שאלה שאמרו יענך ה' ביום צרה במקום אשרי זה לא היה בכל יום, אלא בשני וחמישי שאז מרבנים בתחנונים יותר מבשאר ימים.

בסדר הפילות כל השנה המיוסס להרמב"ם לא נזכרים לא אשרי, ולא יענך. אבל בהלכות הפילה ז"ל⁶⁴ כותב שאומרים אשרי לפני ובא לציון, אבל אינו מזכיר יענך. בטור, אורח חיים, סי' קל"א: "ואומר ה' צדיק ואח"כ אומר אשרי יושבי ביתך, וכתב רב עמרם ואח"כ אומר ובא לציון ואני זאה בריתי ואתה קדוש. וכ"כ הרמב"ם ז"ל, ולא הזכירו למנצח מזמור לדוד יענך ה' ביום צרה. ונוהגין עתה לומר אשרי יושבי ויענך ה' ביום צרה, לפי שיש בו מענין הישועה".

ובאבודרהם, עמ" קכ"א, כותב עוד סיבות למה אומרים כעת למנצח מזמור מפני שיש י"ח מזמורים לפני מזמור זה, וכמו שאמר דוד מזמור זה, אחרי י"ח מזמורים כך אנו אומרים מזמור זה אחרי י"ח ברכות⁶³, ועוד מפני שיש בו ענין גאולה וזמן המשיח, ולכן אומרים אותו לפני "ובא לציון גואל".

אלבוגן, התפילה בישראל, עמ" 62 כותב שאמירת יענך ה' ביום צרה מנהג בבלי, אבל אינו נוהג את מקורו. כנראה שמבסס את דבריו על תשובתינו "ויש שאומרים יענך ה' ביום צרה".

62. אלבוגן - שם.

63. ומבסס את זה על מדרש תהלים על אותו מזמור, וכן על הירושלמי בברכות:

בש"ע, שם, לא נזכר אשרי ולמנצח, אבל בסע"א כוהב הרמ"א
 "ומנהג פשוט לומר ואנחנו לא נדע כו' והבי קדיש אשרי למנצח (סור)".

ולפי סדור אוצר התפילות אומרים אשרי וגט למנצח לפני סדרא

דקדושא.

ומנהגות ישיבות ספר תורה בין כשמוציאין אותו לחלה לקרות בו
 בין בשבת בין בחול ובין כשחזירין אותו ספר תורה למקומו, עומדין לפניו
 ויושבין לאלתר, דקאמרינן⁶⁴ איבעיא להו מהו לעמוד לפני ספר תורה
 ר"ח חלקיה ור"ח סימון ור"ח אלעזר אומרים מפני לומדיה עומדין מפניה לא
 כל שכן. וכן מנהג בשהי ישיבות. (הלבנות פסוקות מן הגאונים ס"צ"א,
 עמ' 51; =אוצר הגאונים, קידושין, החשובות סי"כ"ה, ע' 95.)

באור: בסדר רב עמרם ח"ב סי"כ"ה, עמ' ע"ב, נמצאת תשובה

זו בשם ר"ח שר שלום גאון, אבל בלי מנהג ב"י ישיבות: "והכי אמר רב
 שר שלום גאון, ספר תורה בין כשמוציאין אותה תהלה בין בשבת בין בחול,
 בין כשמחזירין אותה למקומו, עומדין מפניו לאלתר ויושבין לאלתר, ואין
 צריכין לעמוד לא עד שעונים הצבור יהא שמיה רבא ולא עד שעונין ברכו.
 ואין מנהג כך ולא ראינו דבר זה, שמא יש מי שנוהג כך לומר ממה שכתוב
 ונפתחו עמדי כל העם.⁶⁵ ואותה עמידה שתיקה היא, דאמר רבה בר רב הונא⁶⁶
 כיון שנפתח ספר תורה אסור לספר אפילו בדבר הלכה, שנאמר ובפתחו עמדי
 כל העם. ואין עמידה אלא שתיקה, שנאמר והוחלתי כי לא ידברו כי עמדי
 לא ענו עוד⁶⁷. אבל לעמוד בפני ספר תורה עד שעונין ברכו או יהא
 שמיה רבא לא שמענו, שעמידה לפני ספר תורה אינה כתובה בחורה אלא מפני
 שיבה תקום, ואתו ספר תורה בקל וחומר מתלמידי חכמים, דקא אמרינן
 איבעיה להו, מהו לעמוד מפני ספר תורה. ר"ח חלקיה ור"ח סימון ור"ח אלעזר

(המשן הערה 63) "ולמה שמונה עשרה, אמר ריב"ל כנגד שמונה עשרה
 מזמורים שכתוב מראשו של תלים עד יענך ה' ביום צרה, אם יאמר
 לך אדם חשע עשרה הן אמור לו למה רגשו גויים לית הוא מינהו".

64. קידושין לג, ב.

65. נחמיה ח, ה.

66. סוטה לא, א.

67. איוב לב, טז.

אמרי מפני לומדיה עומדין, מפניה לא כל זכך. וכיון דמקל וחומר קא
 אחי, משוינן ליה כחכם ולא משוינן ליה יותר מחכם". וכן בסדור רש"י
 עמ' 247, ובמחזור ויטרי עמ' 91, זבספר המנהיג עמ' כ"ב ב', סי' ל'.
ובטור או"ח סי' קמ"ו בקיצור. תשובות רב שר שלום גאון סי' י"ד
 עמ' ס"ב וכן בספר העתים סי' קע"ו עמ' 258, בלי שם הגאון.

לפי מנהג ב' ישיבות עמדו כאשר הוציאו את התורה עד שהניחו
 אותה על הבימה, וכן בהחזרתה לארון.

בחלוקיה שבין אנשי מזרח ובני ארץ ישראל, חילוק מ"ט: "אנשי

מזרח ככבדין את התורה בכניסה, ובני א"י בכניסה ויציאה כהורה וכהלכה.
 שנאמר וכפתחו עמדו כל העם". בני א"י עמדו כאשר הוציאו את התורה
 וכאשר החזירו את התורה, ויתכן שעמדו גם בשעת קריאת התורה, שהרי
 למדו ההלכה הזו מהפסוק "וכפתחו עמדו כל העם". ואם הפירוש הוא
 צריך כמס לעמוד, אז זה שייך גם בשעת קריאת התורה לא רק בהוצאה
 והכנסה. לפי דברי מגילת החלוקים ודברי מר שר שלום, נראה שהמחלוקת
 מבוססת על הסבר הפסוק "וכפתחו עמדו כל העם". שלפי בני א"י הפירוש
 לעמוד, ולפי בני בבל הפירוש לשחוק. וכן מפרש ד"ר מרגליות את החלוק
 (עמ' 173).

מדברי מר שר שלום רואים שהמנהג זמנו היה לעמוד בהוצאת
 ובהכנסת התורה, לא רק כמנהג אנשי מזרח שכנראה היה רווח בזמן האמוראים.

ד"ר מרגליות טוען שבתקופת הגאונים על-פי תשובת שר שלום
 התחילו לנהוג כבני א"י.

אמנם צריך לציין, שמר שר שלום לא קיבל את פירוש אנשי
 א"י לפסוק "וכפתחו עמדו כל העם" אלא דינו מבוסס על קל וחומר מלפני
 שיבה תקום". וכן נעשה המנהג בשתי הישיבות.

הרמב"ם בהלכות ספר תורה י, ט: "כל הרואה ספר תורה כשהוא

מהלך הייב לעמוד מפניו. ויהיו הכל עומדים עד שיעמוד זה שהוא מהלך בו
 כשיגיעו למקומו או עד שיתכסה מעיניהם ואח"כ יהיו מותרין לישב". וכזונתו
 בהוצאה והכנסה צריך, אבל לא בשעת קריאה, אבל אינו אומר זאת
 במפורש.

הטור, שם, רק מביא את דברי מר שר שלום, וכנראה פוסק
 כמנהג שתי הישיבות.

השלחן ערוך, שם, סעיף ד', פוסק שלא צריך לעטוד בשעה קריאת התורה, כמו שר שלום. אבל הרמ"א אומר שיש מחמירין כן לעמוד, כמנהג מהר"ם מרוטנבורג (ע"פ המרדכי בשבת פרק רבי אליעזר דמילה, סימן תכ"ב).

11

ושאלתם כשגומרין סעודה מסלקין את השלחן ואח"כ מברכין⁶⁸, או מברכין ושולחן לפנייהם⁶⁹, כך מנהג שלנו בשתי ישיבות⁷⁰, בחול מסלקים את השלחן ונוטלין הידים⁷¹, ואח"כ מברכין; בשבת נוטלים הידים תחילה ומברכין ברכת המזון⁷² ואמרו חז"ל⁷³ אין מזיזין את השלחן ממקומו בלילי שבת⁷⁴ כדי לשנות בין שבת לחול, ויש בה נמי דכל⁷⁵ המאריך על שלחנו⁷⁶. (תשובות הגאונים קורונל סי' נ"ח עמ' 6. תשובות הגאונים מוצאפיה (ליק) ס' מ"ח, עמ' 20, לרב נשרונאי = אוצר הגאונים, ברכות תשובות ס' רס"א, עמ' 94).

באור: בטור, אורח חיים סי' ק"פ, לגבי ברכת המזון בין דחול בין בשבת, "לאחר שגמר סעודתו לברך בה"מ, ויש שנוהגים להסיר השלחן קודם בה"מ ומביאין ראיה מההיא (ברכות מב, א) דרבא ור' זירא איקלעו לפי ריש גלותא לבתר דסלקו תכא מקמיהו פל' קודם בה"מ שדר להוא דיסתא וכו' אלמא שהיו רגילין להסיר השלחן קודם בה"מ. וכתב א"א הרא"ש ז"ל דאין ראיה מהם, שהיו להם שלחנות קטנות כל אחד שלהנו לפניו ולא היו מסירין השלחן מלפני המברך, אבל אנו שאנו אוכלים כולנו על שלחן אחד אין נכון להסיר המפה והלחם עד אחר בה"מ". והחילוק בין שלחנות קטנות לגדולות שכותב הרא"ש, כן הוא באור זרוע, הלכות סעודה, סי' קע"ז.

לפי הסבר הרא"ש היה מנהג להסיר את השלחן עצמו לפני

ברכת המזון כאשר היו להם שלחנות קטנים שאפשר להסיר אותם בנקל. לפי רב נשרונאי⁷⁷ הבדל בין שבת לחול, בחול הסירו את השלחן לפני ברכת המזון,

68. תג"ל נוסף: וברכת המזון.

69. תג"ל נוסף: דבר זה אין לו בירור מדברי חכמים אלא.

70. שם ליתא: בשתי ישיבות

71. שם: לידיים

72. נוטלים... המזון: שם, מברכין על השלחן ואח"כ מסלקין

73. לא מצאתי את מקורו

74. ואמרו חז"ל - שבת: ליתא בתג"ל

75. תג"ל: מהום

76. ברכות נד"ב.

ובשבת לא. וזה נשום שתי סיבות: כדי לטנוח בין שבת לחול וכדי להאריך על שלהנו. אבל לפי הגמרא, ברכות, להאריך על שלהנו גם שיין בחול, אלא כנראה שכוונה רב נטרונאי היא שכאשר מטאיר את שלהנו בשבת, גם מקיים דברי חז"ל: המאריך על שלהנו מאריכים לו שנותיו.

הרמב"ם, הלכות ברכות ז י"א, כותב למסלקין את השלחן לפני ברכת המזון, ואיננו מחלק בין שבת לחול, וכן איננו מחלק בין שלחנות קטנים לגדולים. והטור זהרא"ש והאר זרוע לא הזכירו את מנהג ב"י שיבות לחלק בין שבת לחול וכן איננו בשלחן ערוך.

12

ויש טוב שחל להיות בשבת או ר"ה או חולן של מועד ⁷⁷ צריך ⁷⁸ להזכיר החליצנו ויעלה ויבא כל אחת בפני עצמה ⁷⁹, ובברכה שלישית פותח בנחמה ואומר רצה והחליצנו תחלה ⁸⁰ ואח"כ יעלה ויבא, מפני שתדיר ושאינו תדיר תדיר קודם, ומסיים בנחמה ⁸¹, וכך מנהג ⁸² בשתי ישיבות ⁸³. (סדר רב עמרם גאון, ח"א סי' ע"ט, עמ' מ"ז. חמדה גנוזה, סי' קל"א, עמ' כב בשם רב צמח. מחזור ויטרי סי' קל"ב, עמ' 105. סדור רש"י, סי' תקל"ז, עמ' 268. = אוצר גאונים, ברכות, התשובות, סי' ש"כ עמ' 114; שבת, התשובות סי' ע"ה, עמ' 25)

באור: מנהג זה מופיע בשבלי הלקט, סי' קע"ח, עמ' 140

כמנהג פשוט בשתי ישיבות, וגם בחשובות הגאונים הרכבי כמנהגא במתיבתא סי' ו' עמ' 4, בשנוי, ומסיים: "לא שינה אדם מעולם מזאת וכן ראוי לעשות". ובסדור רב סעדיה גאון, בברכה המזון, עמ' ק"ג, גם מוצאים רצה ויעלה ויבא בנפרד ורצה בא לפני יעלה ויבא. כל זה מבוסס על מימרה ר' אושעיה בשבת כד, א, שהימים שיש בהם קרבן מוסף שיש בהן הזכרה בברכה המזון. אבל לא נתבאר היכן ואיך, וכן בברייתא בברכות מה, ב, יש מחלוקת בין חכמים לרבי אליעזר היכן ההוספה לשבת. לפי חכמים "מתחיל בנחמה ומסיים בנחמה".

77. בהג ובסדר רש"י ליתא. או בר"ה או חולו של מועד וראה להלן ⁸³

78. שם: בברכה המזון צריך.

79. בסדר רש"י: לעצמה. בה"ג: בפני עצמו.

80. "ובברכה תחלה": ובח"ג: ואומר החליצנו תחלה. בסדור רש"י: רצה

תחלה. 81. בח"ג ובסדר רש"י ליתא: "ומסיים בנחמה". ובמקומו:

כן בראש חודש וחולו של מועד שחלו להיות בשבת אומר תחלה

רצה, ואחר-כך יעלה ויבא.

82. בסדור רש"י: הלכה.

83. "מכני-ישיבות": ליתא במח"ו.

ולפי רבי אליעזר יכול לאומרה גם בברכות אהות. והגאון, על-פי מנהג שתי ישיבות, פוסק כחכמים ומוסיף לומר שגם מוסיפים יעלה ויצוא בר"ה באותה הצורה כרצה של שבת, ואם זה ר"ח שחל בשבת אומרים יעלה ויבוא אחרי רצה.

וכן ההלכה ברמב"ם, הלכות ברכות ב, ה. וכן בסור, אורת חיים סי' קפ"ח: "ובר"ח ובחולו של מועד אומרים בה יעלה ויבא ואם חל בשבת בר"ה או בה"ה אומר רצה והחליצנו ואח"כ יעלה ויבא". וכן פסק בש"ע שם.

תנור שהסיקוהו: אמר רבינו יוסף הלוי בן פלטוי בפירושו, ששאלו רב נחשוך גאון ז"ל ואמרו לו ששמענו שבשתי ישיבות משהין בתנור וכך עושין עדיין. ואם תאמר שדין התנור חמור הוא דאפ"ל בקש ובגבבא הוסק אין סומכין לו,⁸⁴ דע דהני מילי בתנור של נחתומים שמחמת שהם מסיקין בו בכל יום נפיש הבאליה ויהיו בדעת' שהסמיכה על גביו די לקדרה, ושמא לא יספיק או שמא ידמה שמא מחמת הבלו הרג ימהר על הקדרה, ושמא לא היתה נגמרה באותו העת ויבוא לח(ו)תות, אבל תנור דבעל הבתים קליש הבאליה וככירה נחתומים דאמי. (פירוש רבינו פרחיה, לשבת לח, ב,⁸⁵ כ"י אוקספורד 438, עמ' 21 א'. = אוצר הגאונים, שבת, החשובות, סי' 40). המשנה שבת לח, ב. תנור שהסיקוהו בקש ובגבבא לא יתן בין מתוכו בין מעל גביו. והגמרא לו, ב בספק אם פירוש המילים "לא יתן" שאסור לשהות או שיותר לשהות אבל אסור להחזיר.⁸⁶ מחשבה שלפנינו משמע שהגאון למד שאסור לשהות,⁸⁷ שרק מתיר לשהות בתנור של בעל הבתים, אבל אסור לשהות בתנור של נחתומים. בגמרא לח, ב יש מחלוקה בין רב יוסף ואביי אם מותר לסמוך לתנור, רב יוסף מתיר לסמוך ואביי אומר, והגאון פוסק כאביי שאסור לסמוך לתנור.

הרמב"ם הלכות שבת ג, ה מסכים עם הגאון שאסור לשהות ולסמוך לתנור גרוף. אבל אין הרמב"ם מחלק בין הנור של בעל הבית לתנור של נחתומים. בטור, אורת חיים, סי' רנ"ג, "ותנור אפי' אם הוסק בקש או

84. שבת לח, ב. and Palestine

85. מצוטט בחלקו ע"י י. מא. The Jews in Egypt, כרך ב' ע' 296, וגם ע"י ש. אסף שבמאמרו "קובץ פירושים לתלמוד ולר"ף", קריית ספר כרך כ"ג, חש"ז, ע' 234.

86. ראה חוס' לח, ב ד"ה תנור, שספק זה גם שיך למשנה של תנור.

87. כך למד לגבי הנור אבל אין שהבין את ההלכה לגבי כירה לא ברור, שאפשר ללמוד שאסור לשהות בתנור גרוף, ומותר לשהות בכירה שאינה גרופה. וראה ב"י, שם שכך היא שיטת הסמ"ג והסמ"ק.

בגבבא אסור אפילו לסמוך לו אפילו אם הוא גרוף וקטום וכ"ש לשהות על גבו והוכו... כך היא שיטת רב אלפסי, אבל רש"י ור"י פסקו בכל שהוא כמאכל בן דרוסא מותר לשהותו על גבי כירה אפי"א אם הוסקה בגפה ועצים, ואפילו אינה גרופה וקטומה... ותנור אפי"א הוא גרוף וקטוף אין מחזירין עליו". אבל אין הטור מחלק בין תנור של בעל הבית לתנור של נחתומים: "לפי הרי"ף אסור לשהות, ולפי רש"י והר"י מותר. ובש"ע, שם סעי' א', "ותנור אפילו הוסק בקש ובגבבא אסור אפילו לסמוך לו אפילו אם הוא גרוף וקטום וכ"ש כאסור לשהות בתוכו או על גבו". אבל הרמ"א מוסיף ומסביר "והתנורים שלנו דינב ככירה". אין חילוק בין תנור של נחתומים לתנור של בעלי הבתים, אבל יהכך שיסכימו לגאון שאם לא נפיש בבלא של תנור בעלי הבתים אזי מותר לשהות בתוכם.

14

ר' האי ששאלתם לענין צמר גפן מותר להדליק בו בשבת או אמור? ויוצא מן הפרי הוא או יוצא מן העץ? הכין חזינא שמוחר להדליק בו, שאין כן מיני העץ הוא, שאין לך פיסול פתילות אלא מה שמנו הז"ל לא בל ש ולא בחוסן וכו'.⁸⁸ והרי ידוע שהרבה מדלקין בצמר גפן ואין לך מי שמדליק בפתילה המדבר ובירוקה שעל פני היים אפילו א' מאלף, אפשר אלו היה צמר גפן אסור הין שבקין ואמרין פתילת המדבר וירוקה שעל פני המים.⁸⁹ ויתר על זאת, שלא מצינו אדם בשתי ישיבות שנמנע ממנו ואין בו איסור כל עיקר, והרי קינבס שהוא קשה מצמר גפן ואינו אלא פרי אדמה ומותר להדליק בו. (הלכות פסוקה מן הגאונים סי' קל"ג, עמ' 67. שערי תשובה סי' ר"מ, עמ' כ"ג, ספר העתיב, ה' ערבי שבתות, עמ' 17, בלי שם הגאון = אוצר הגאונים, שבת, התשובות, סי' צ"א, עמ' 31).

באור: תשובה דומה לרב האי בתורתם של ראשונים, ח"ב

עמ' 56, ובהיצור ברא"ש, פ"ב, שבת סי' א', בלי שם רב האי, אלא, "והכי איתא בתשובת הגאונים".

המשנה, שבת, כ"ז, ב, אומרת "כל יוצא מן העץ אין מדליקין

בו אלא פשהן" ורבי האי גאון פוסק שאין צמר גפן ממיין עץ, ומסתמך

על מנהג שתי הישיבות ששם השתמשו בפתילות של אמר גפן.

הערות(ראה בעמ' הבא)

הרמב"ם הלכות שבת ה,ה: "פתילה שמדליקין בה לשבת אין עושין אותה מדבר שהאור מבסכסכת בו, כגון צמר ושער ומשי וצמר הארז ופשתן שלא נופץ וסיב של דקל ומיני העץ הרכים וכיוצא בהן, אלא מדבר שהאור נתלות בו, כגון פשתה נפוצה ובגדי שש וצמר גפן וכיוצא בהן". וכן פסק הטור, אורח היים, סי' רס"ד, וכן בש"ע, שם סעיף א'.

שאלה נר זכוכית מטילין בו מיט ושמן, וכיון שכלה שמן⁹⁰ בשבת מגיע אש אצל המים ונכבה; ושאלת⁹¹ יש בו גרם כיבוי או לא? תשובה: דבר זה היתר גמור הוא שאין גרם כיבוי אלא כמו ששנינו בסוף כירה⁹² נוהנין כלי תחת הנר לקבל ניצוצות ולא יתן להוכו מים וכו', וכי דקתני⁹³ בכל כתבי הקדש⁹⁴ ר' יוסי אוסר בכלי חרש⁹⁵ חדשים וכו', וכך אנו נוהגין להדליק בבתי כנסיות ובבתי מדרשות ובבית רבינו שבבבל ובשתי⁹⁸ ישיבות. (ערוך השלם ערך הנר, עמ' שפ"ו. אור זרוע, חלק ב' הלכות ערב שבת, סי' כ"ח (בשם הערוך) = אוצר הגאונים, שבה, סי' ק"נ, עמ' 49).

באור: תשובה זו גם נמצאת בשערי תשובה, סי' רל"ט, עמ' כ"ג, בשנויים ובלי הזכרת מנהג ב' ישיבות, ונרשם בשם תשובת ר' נטרונאי, וכן בספר העתים סי' י"ב, עמ' 18, בלי שם הגאון המשיב. גם בהלכות פסוקות סי' ק"ל, עמ' 68, בשם רב נטרונאי, ושם כותב שזו הפעם השניה שעונה לשאלה זו "פרשנו תשובות שאלה זו בתשובות שאלות של מר אלעזר". ובמקורות אלו לא נזכר שזה מנהג שתי ישיבות, אלא הדבר מקובל בכל מקום.

במשנה שבת, דף ק כ, א, נחלקו אם גרם כבוי מותר או

אסור, ר' יוסי סובר שגרם כבוי אסור וחכמים אומרים שגרם כבוי מותר.

88. שבת כ, ב.

89. הגאון מראה שפוסקים כמשנה שהרי אין אדם שמדליק בדברים שאוסרת המשנה, אבל כן מדליקים בצמר גפן, וזה מפני שמוותר.

90. אור זרוע: השמן.

91. שם: ושאלת.

92. שבת מז, ב.

93. אור זרוע: ובדקתני.

94. שבת קכ, א.

95. אור זרוע, חרס.

96. שם: בהם.

97. שם חסר: ופנסין שמן, ונראה שזו הוספה.

98. שם: ובבתי ודאי טעות סופר הוא (ובבתי ובשתי) וצ"ל "ובשתי".

בחשובה שלפנינו נפסק כר' יוסי שגרם כבוי אסור, אבל במקרה דידן אין זה גרם כבוי, כהסבר האור זרוע: ונ"ב דלק"מ והמנהג מנהג כשר הוא דכל מה שאמרנו שקרב הכבוי אסור וגם הגרם כבוי לר' יוסי היינו דווקא שכבר הנר דולק ואח"כ גורם או מקרב. דווקא כה"ג אסר הלמוד, אבל הכא שכבר מילא המים והשמן ואח"כ מדליק ואחר ההדלקה אינו גורם ואינו מקרב כלל. כה"ג ודאי היתר גמור הוא". ומה שרב נשרונאי מחלק בין כלי זכוכית לכלי חרס, זה שבמקרה של כלי חרס חדשים, שהחרס נשבר ומכבה את האש, וזה גרם כבוי אבל כלי זכוכית אינו נשבר ולא יבוא לגרם כבוי. והגאון משיב על השאלה בלי שיתן הנמוק לכך, שהביאו בעל אור זרוע.

הרמב"ם, הלכות שבת יב, ז, פוסק שגרם כבוי מותר ומקרב כבוי אסור. שבת ה, יב, והגהות מיימוניות, שם אות נ", מביא את דברי הערוך שהמנהג בב"י ישיבות ובבתי רבנותינו כן לשים כים החת השמן, והוא מסביר ההבדל בין זה למקרה של מקרב את הכבוי: שמקרב את הכבוי כמכבה בידים, ומה שעושים עם כלי זכוכית מותר.

הוס' שבת מז, ב, ד"ה מפני, אומרים כאור זרוע שזה איננו תלוי במחלוקת בין חכמים לר' יוסי, אלא משום סיבה אחרת; ומה שרגילים לתת מים בזכוכית שקורין לאמפ"א ונותנין עליה שמן בע"ש, אין זה קרוי קירוב כבוי, דכיון שאין מתכוין לכבוי כלל אלא להגביה את השמן לא שייך למגזר מידי שמא יעשה בשבת, ושרי אפילו לר' יוסי וכ"ש לרבנן, דאם לא כן אפילו בלא מים אסור שהניצוצות נופלות השמן". לפי דברי תוס' תלוי הדבר בכוונתו - אם מהבון לכבות אז אסור, אבל כאן שאינו מתכוון לכבות, אלא להגביה את השמן, והרי כל זה רק משום גזירה דרבנן, שהרי שם את המים מערב שבת.

גם הטור, אורח חיים סי' רס"ה, פוסק ש"מותר להדליק בעששית אע"פ שנותנים מים למטה", ואינו מנמק. אבל הבית יוסף, שם מביא את סיבת תוס', ואת תשובת רב נטרונאי שבטערי תשובה. אבל לא ברור אם סיבת רב נטרונאי כסיבת תוס', שזה תלוי בכוונה, או משום שאין פה כבוי כלל, שאפילו אם לא היה מים, כאשר כלה כל השמן, הנר היה כבה בעצמו.

ו"ט"ע, שם, סעי' ד': "מותר ליתן המים בעששית שמדליקת בה בע"ש, כיוון שאינו מתכוון לכבוי אלא להגביה השמן". וזה לפי שיטת תוס'. אבל הרמ"א, נותן טעם אחר: "וי"א אפילו מתכוון לכבוי שרי מאחר שאין המים בעין

אלא תחת השמן לא הוי גרם כביוי, וכן נוהגין (סמ"ג)⁹⁹.

גם המחבר מסכים שגרם כביוי מותר. וכן פוסק בס"ד של"ד, סע"כ"ב, אלא לפי המחבר אם כוונתו היתה באמת לכבוה את הנר, אז זה יהיה כמו המטנה שבת קמ"ז, ב, מקרה של מקרב את הכביוי. אבל הרמ"א טובר שזה רק גרם כביוי, ולפיכך אפילו אם מתכוון לכבות מותר. לגבי שיטת הסמ"ג עיין שם בבאור הלכה.

כל הראשונים האלה מסכימים למנהג של ב' ישיבות. אבל נראה מדברי הגאון שפוסק, או לפחות חושש, לר' יוסי שגרם כביוי אסור, שהרי השואל רוצה לדעת אם המקרה שלו גרם כביוי או לא, והגאון היה יכול להשיב שאפילו אם זה גרם כביוי, מותר. אבל הראשונים פוסקים כחכמים שגרם כביוי מותר.

על מנהג ספרד שחותמים שומר עמו ישראל ואומרים ושמרו בני ישראל ישמחו השמים ותגל הארץ וכו' בא"י המולך וכו'.¹ כתב רב נטרונאי גאון זצ"ל, דלא מיבעיא לשמואל דאמר תפלת ערבית - חובה,² דאית לן למיסמך גאולה לתפילה ובחר שומר עמו ישראל לעד אית לן לצליי, דהשכיבנו בגאולה אריכתא דמיא, אלא אף לרב דאמר דשות, וקיימא לן כרב באיסורי,³ ופסקינן לה בימות החול באותן המקומות שהוסיפו אנשי מערב להודיע שהיא רשות, אבל בשבת דשכיחי מזיקים וצריכים ישראל למיעל לבתיהון מקמי דליחשך, או משום דילמא מיעקרא שרבא, סלקוה לתוספת אנשי מערב ואוקימו אהאי דתנן⁴ בערב מברך שתים לפנייה ולאחריה, וכן מנהג בשתי ישיבות ובבית רבותינו⁵ שבבבל; (ספר המנהיג, הלכות שבת, סי' ג', עמ' 37 = אוצר הגאונים, ברכות, התשובות, סי' י', עמ' 8).

99. סמ"ג, הלכות שבת, עמ' טו.

1. כנראה שעד כאן דברי ר' אברהם הירחי ואינם דברי ר' נטרונאי גאון, שכן אינם מופיעים בשאר המקורות.
2. ברכות כז, ב.
3. בכורות מט, ב.
4. ברכות יא, א.
5. הכוונה היא לבית רבינו, ועיין בשאר המקורות בבאור.

באור: על החתימה בשבת "שומר עמו ישראל לעד", או "הפורס סכת שלום", עיין לקמן סי' 18. השולה לפני רב נטרונאי היתה אם להוסיף עוד ברכה חמישה אחר קריאת שמע במעריב לשבת. נרב נטרונאי פוסק שאסור בשבת. ובחשובה שלפנינו נותן הגאון שהי סיבות: האחת מפני המזיקין, והשניה מפני הצריכים למחר לביתם, לפני שיכבה הנר. רב נטרונאי מסוה הברכה החמישית בשבת לברכה החמישית דחול, ברוך ה' לעולם, וכוהב שאנשי מערב תקנו ברכה חמישית זו, ובפולק בין שבת לחול; שבשם אין להוסיף ברכה חמישית, אפי' לרב, שפוטקים כמותו שתפילה ערבית רשונה, ואפשר להוסיף הברכה, משום הסיבות הנ"ל.

השובה זו לרב נטרונאי ולרב שר שלום גם בסדר רב עמרם גאון ח"ב סי' ד', עמ' ס"ב, ובספר העתים עמ' 173, ובמחזור ויטרי, סי' ק"ב, עמ' 81, ובסדר רש"י, עמ' 240, בשנויים, במקורו אלה השאלה לרב נטרונאי היתה אם לומר ברוך ה' לעולם בשבת, ולא שמרו בני ישראל וכו', וכך אינו כוהב האמירה ברוך ה' לעולם היא מאנשי מערב, אלא מרבנן בתראי. ומי' חס את המנהג למנהג בישיבה שלנו ובבית רבינו שבבבל. ובחשובה רב שר שלום מוסיף: "ובשאר מקומות אומר שומר עמו ישראל לעד ואומר ושמרו בני ישראל והותמין, אבל ברוך ה' לעולם אין אומרים לא בישיבה אחרת ולא בבבל כולה".

השובה ר' נטרונאי גם בשבלי הלקט, סי' ס"ה, עמ' 50, ובספר הפרדס, עמ' ש"ז, בלי חשובה רב שר שלום, ומענין שמביא טיבה שלישית לאי אמירת ברכה חמישית בשבת: "שיש בני אדם שא אכלו בערב שבת ביום כי אם מעט ובבקר, כדי שיכנסו בשבת בתאוה, ועל כן לארצו לאחר בבית-הכנסת". גם זה כמנהג בישיבה ובבית רבינו שבבבל. בשבלי הלקט, סס, מבואר שברכה ברוך ה' לעולם כנגד י"ח ברכות, והרי אין אומרים אותן בשבת, ולכן בודאי אין אומרים ברוך ה' לעולם בשבת⁶. וכך בטור, אורח חיים, סי' קס"ז, מביא את דברי רב נטרונאי: "וב"כ רב נטרונאי והארין הרבה, וסיום דבריו השבת דשכיחי מזיקין וצריכי ישראל למיעל לבתיהם מקמי דליחשך או דלמא מיעקר שרגא טלקוה לתוספת שהוסיפו על שתיים לאחריה ואוקמוה אדאורייתא".

6. עיין הוס' ברכות ד, ב ד"ה ר' יוחנן.

בסדור רב סעדיה גאון, עמ' קי"א, רואים שאמר חלק מן ברוך ה' בשבת, שהתחיל "וראו עינינו ויחיהם בברכת המלך בכבודו המיד לעולם ועד אמר". בספר המנהיג, עמ', נזכר מנהג ארפת לומר ושמרו בני ישראל, בלי לחתום.⁷

ובמסנה ברורה, על ש"ע, סי' רס"ז, ס"ק ט': "במנהג לומר אחר סיום הברכה ושמרו בני ישראל וגו'".

17

ומאן דאמר אשר כלה מעשיו טעות היא⁸ בידו, דשאלו מקמי וב נטרונאי מהו לומר אשר כלה מעשיו בערב שבת, והשיב כר מנהג בשתי ישיבות, שנין בחול בין בשבת אין אומרים אלא אשר בדברו.⁹ (סדר רב עמרם גאון, ח"ב סי' ג', עמ' ס"ב. ספר העתים, סי' קל"ז, עמ' 172, = אוצר הגאונים ברכות, תשובות סי' ס' עמ' 32).

באור: הלכה זו גם בתשובות גאוני מזרח ומערב, סי' ק"כ, בשנויים ובלי שם הגאון, ובלי מנהג שתי ישיבות, רק: "אנחנו בישיבה שלנו אין אומר", וכו'. ובספר המנהיג הל' שבת סי' ב', הלכה זו בשם רב נטרונאי ורב עמרם, בלי להזכיר מנהג ישיבה. מה שרב נטרונאי מזכיר שאין אומרים אשר כלה מעשיו בחול, אע"פ שתפילה זו לא שייכת לחול אלא לשבת אפשר שאמר זאת להפארת המליצה. נוסח התפילה נמצא בסדור רב סעדיה גאון, בתפילות של שבת, עמ' ק"י כתוב: "ברוך אתה ה' אלוקינו מלך העולם אשר כלה מעשיו ביום השביעי ויקראהו עונג שבת קדשו כערב עד ערב החקין מנוחה לעמו ישראל ברצונו גולל אור מפני חשך וחשך מפני אור בא"י המערב ערב". וגם במחזור רומי נמצא המנהג לומר את זה. לפי אלבוגן, התפילה בישראל, עמ' 83, מקור נוסח זה מארץ ישראל, אבל אלבוגן לא נותן את מקורו. יעקב מאן¹⁰ איננו בטוח בזה כל זמן שאין לנו נוסח מארץ ישראל. יתכן שזה היה ממנהגי מצרים ורב סעדיה גאון הביא מנהג זה לבבל. אמנם כבר בחקופת ר' נטרונאי

7. עיין אלבוגן, התפילה בישראל, עמ' 84.

8. שם: הוא

9. שם נוסף: מעריב ערבים.

10.

היה רוח המנהג הזה.

בסידורים נקט במנהג שהי השיבות, שהרי לא נמצא קטע

זה בנוסח אשכנז וגם לא בנוסח ספרד.

.18

וכן אמרו בשתי ישיבות כיוון שקדש היום אסור¹¹ לומר¹² והוא רחום¹³ ושומר¹⁴ עמו ישראל, דבשאר ערבית תקינו והוא רחום¹⁵ שהוא עת הדין לחגיגי גיהנם¹⁶, ובשבת ויו"ט¹⁷ אין דין¹⁸ ואמר רבה¹⁹ משל לרועה²⁰ כשצאן במדבר בין הזאבים מתפלל על שמירתם, וכשצאן בעיר אינו מתפלל על שמירתם.²¹ בחול²² שרים ממונים על העולם צ"ל שומר ע"י, דכמה מקסרגים לישראל בכל יום, כיוון שנכנס שבת כולם זזים ונשגב ה' לבדו²³ והצאן נשמרים תחת סוכת שלום, כמ"ש הפורס סוכת שלו²⁴ וכו'. (ספר האשכול, הוצאת אויערבך, ח"א, עמ' 60. שערי תשובה, סי' פ', עמ' 80, = אוצר הגאונים ברכות, התשובות, סי' י"ד, עמ' 9.)

באור: בהשובה זו מוצאים שני מנהגים בהפילה ליל שבת,

שלא לומר והוא רחום ובלא להחום שומר עמו ישראל. אלא הפורס סוכת עמ' ק"ו, אין אנו מוצאים אמירה והוא רחום כמעריב של שבת אכל בסרע"ג שלום. גם בסדור רב סעדיה גאון / ח"ב סי' ג', עמ' ס"א מוכיחה

אמירה והוא רחום בליל שבת, אבל חסר בכ"י אוכספורד. ולפי זה אין לקבוע סופית את דעה רב עמרם, ואפשר שהיא נוספה מאוחרת במקום שנהגו לאומרו, אבל לפי התשובה שלפנפנו משמע שיש לגרום כבכ"י

11. בש"ת: בין תשובות לרבינו האי, ושאלתם הי יש מקומות שאומרים והוא רחום במעלי שבת ויו"ט הכי הוא בשתי ישיבות.

12. כיון וכו': שם: שאסור הוא בשבת כיון שקדש היום.

13. שם: ואין אומרם. 14. תהלים ע ח, ל ח. 15. שם: ולא שומר את.

16. דבשאר ערבית, שם: דהכי קי"ל לענין והוא רחום תקינו ליה

בערבית. 17. שם חסר: ויו"ט. 18. שם: אין שם דין

כלל ואין צרי" לומר וה"ה לשומר את עמו ישראל.

19. שם: דאמר רבא אמר ר' זירא. וכבר העיר יעקב שור בתמים לבינה,

בספר העתים, עמ' 173, אות י"ג, שלא נזכר בטום מקום, אלא

כנראה היה באיזה מדרש שאינו לפנינו היום. 20. שם: לרועה

צאן וכו'²¹ שם חסר: כשצאן במדבר, על שמירתם. 22. שם: וכן

כל זמן בחול. 23. ישעיה ב, יא. 24. שם חסר: כמ"ש... וכו'.

אבל במקומו: וע"כ צרי' לומר הפורס סוכת שלום עלינו ועל

עמו ישראל ועל ירושלים, וכך הוא המנהג וקי"ל מלתא רווחת.

אוקספרד, שהרי לא נהגו לאומרהבשהי ישיבות. עבטפר העהים, עמ' 172 שאומרים והוא רחום. בסדור רס"ז, עמ' 240 ובמחזור ויטרי, עמ' 80, נמצא בסתמא שלא לומר והוא רחום.

ובאבודרהם, עמ' קל"ז, מביא שני טעמים לאמירת והוא רחום בערבית. הסיבה הראשונה, כתשובתנו מפני שהפושעים לוקין בין מנחה למעריב, ומוסיף שלפי טעם זה אין לאומרו בשבת. הטעם השני מפני שאין לנו קרבן לתלות זאת התפילה והוצרכנו להזכיר כפרה.²⁵ ולפי טעם זה ראוי לאומרו גם בליל שבת, ומזכיר שבאראות ספרד נוהגים לאמרו מפני הטעם השני. וכן בספר המנהיג, עמ' 37 סי' ב', שמנהג ספרד לומר והוא רחום בלילי שבת.

הרמב"ם, הלכות תפילה ט, ט, כותב שאומרים והוא רחום, אבל אינו מחלק בין שבת לחול. הטור, אורח חיים סי' רס"ז, מביא את מנהג ספרד לאומרו בליל שבת, ומנהג אשכנז שלא לאומרו. בש"ע, שם, עי' ג', אינו מזכיר כלל ענין אמירת והוא רחום.

ענין אמירת הפורש סכה שלום במקום שומר עמו ישראל, כתשובתנו נתון הטעם שבגליל שבת יש שמירה טובה יותר. ובסדר רב עמרם גאון, ח"ב סי' ד' עמ' ס"ב: "והכי אמר רבינו שר שלום נמי. גם בלילי ובלילי יו"ט במעריב למימר שומר עמו ישראל לעד, ^{שבת} בישיבה ובבית רבינו אין מנהג, אלא החת הומר עמו ישראל חותמין פורש סוכה שלום עלינו ועל כל עדה עמו ישראל ועל ירושלים". ודברי רבינו שר שלום גם בספר העהים, עמ' 173, ספר המנהיג עמ' 38 סי' ג', במחזור ויטרי, סי' ק"ב עמ' 81, סדור רס"ז עמ' 240, שבלי הלקט, סי' ס"ב עמ' 50, בספר הפרדס, עמ' שי"ז = ובתשובות רב שר שלום גאון, סי' כ"ד, עמ' ס"ו. אבל נוסח הברכה במקורות אלה היא "הפורש סוכה שלום על עמו ישראל". בטור אורה חיים, סי' רס"ז, כותב שמנהג אשכנז וארפה להחום הפורש סוכה שלום עלינו ועל עמו ישראל ועל ירושלים. וכן בש"ע, שם עי' ג'.

מתשובת רב שר שלום נשמע שהיו מקומות שאמרו שומר עמו ישראל לעד. ובספר המנהיג, שם, כותב שהן היה המנהג בספרד. אפילו אם נאמר שרק המנהיגו לחתום הפורש בישיבת סודא ובבית רבינו שבבבל, כנראה מדברי רב שר שלום, בודאי בימי רבינו האי גאון (ראה הערה 11)
25. וכן סניף הטעמים בספר המנהיג, הלכות תפילה ט, ט. ראה שם

היה המנהג לומר הפורש בשתי הישיבות כמו שבחשובה שלפנינו.

בספר **התקח** הגדול, הלכות שבת סי' מ"ט, עמ' מ"ז:

"בירושלמי בפ"א דברכות לפי שאין מצוות צינניה בלילה, לפיכך מוסיפין שומר עמו ישראל, אמר ר"ל לוי הדא דהימר בחול אבל בשבת וביו"ט פורש סוכה שלו". אבל לא מצאחי את מקורו בירושלמי²⁶.

בסי' 16 מובאים דברי רב נטרונאי: "אבל בשבת ששכיחי

מזיקים וצריכים ישראל למיעל לבתיהון מקמי דליחשך". ולכאורה נראה שצריך יוהר שימור בליל הבת, אבל שם מדובר על מזיקים כמו שדים וכו'. בברכה שומר עמו ישראל הברכה על שמירה ישראל כנגד אומות העולם, ולזה בליל שבת יש שמירה טובה יותר.

והכי שדר ר' נטרונאי דיש מתיבתא דמתא מחסיא. הך מנהג של שתי ישיבות לומר בקדוש כתר ואז בקול רעש גדול וממקומך מלכנו וכו'; ובמוסף של שבת ושל יום טוב ושל יום הכפורים ובגועילה אנו אומרים פעמים ולהיות לכם לאלקים, אבל בראשי חדשים וחולו של מועד אין אנו אומרים. ואלו שיש ביניכם שנראים כמדקדקים וגורעין ומוסיפין ומשניין, לא יפה הם עושים עמשים ממנהג שתי ישיבות. ומנהג שלנו אין אנו משנים ממה שאמרו חכמים בתלמוד בין בשבתות בין בימים טובים, ואי מתקלעיןן למקום ואמר חזן מאי דלא דמי מסלקינן ליה. (סדר רב עמרם גאון, ח"א סי' נ"ז, עמ' ל"ב. = אוצר הגאונים מגילה, סי' קמ"ב, עמ' 39).

(המשך מעמ' קודם)

עוד פקודות שהביא שם, צ.הורביץ, בהערה 52.

26. ראה השמטות מירושלמי ברכות פ"א, הענין השני.

באור: ענין אמירה פעמיים גם כובא בסדר רב עכרס גאון

שם, בשם ר' שר שלום²⁷, אבל עיקר ההדגשה שם היא שאומרים פעמיים רק במוסף אבל לא בשחרית כמו שכותב רב נטרונאי. ולומר פעמיים רק במוסף של שבת וימים טובים גם בשבלי הלקט, ט"מ"ה, כמנהג שהי הישיבות. ור' שר שלום, שם, מסביר למה אין אומרים פעמיים בשחרית: "לומר בתפילה של שחרית בטבתות ובימים טובים וביום הכפורים פעמים אין מנהג בישיבה ובבבל כלה, אלא בתפילה מוסף בלבד, וביום הכפורים אף בנעילה. מפני שכשנגזרה גזרה על שונאיהם של ישראל שלא לקרות ק"ש כל עיקר, היה אומר אותה שליח צבור בהבלעה בעמידה בכל התפלה דשחרית בין בהול בין בשבת, וכיון שבטלה גזרה והיו פורסין את שמע כהקנה ומתפללים, בקשו לסלקה כל עיקר, שהרי הזרה ק"ש לפקומה. אלא אמרו הכמים שבאותו הדור, נקבע אותה במוסף שאין בה ק"ש. ולמה קבעיה במוסף? כדי שיתפרסם הנס לדורות, לפיכך במוספים הוא דאומרים, בתפילת שחר אין אומרים, שהרי קורין ק"ש כהקנה". בשבטלה הגזרה הסכמים קבעו שבאותו הדור לומר קריאת שמע במוסף לדורות לזכור הנס שבטלה הגזרה.

אבל מדברי רב האי גאון נראה שבזמנו לא אמרו כלל פעמים:

"מי שאומר פעמים ולהיות לכט במוטפי שבת ויו"ט וחזה"מ שפיר דמי ואין בו איסור ולא כיעור ולא פגם, ובכמה מקומות בבבל מי שאומר אותו, אבל בישיבה ובבתי מדרשוה ובבתי כנסיות של רבנן לא נהגו מעולם לומר לא בשבת ולא ביו"ט ולא בזולת²⁸, משמע מדברי רב האי גאון שלא אמרו פעמיים כלל, לא במוסף ולא בשחרית, וכן בשערי שמחה, ח"א עמ' ס"ד, גם הביא דעת ר' עמרם לאומרו במוסף, ודעה רב האי דלא לאומרו כלל. וכל הענין מובא בספר העתים, סי' ק"צ, עמ' 281, ומוסיף: "והאי דכתב האי גאון דלא נהגו לאומרו לא ידעתי מ"ט לא...".

גינצבורג, בגנזי שכטר ח"ב עמ' 525, טוען שזה אחד מחלופי

המנהגים בין ישיבה סורא לישיבה פומבדיתא. שגאוני סורא, שר שלום, רב נטרונאי ור' עמרם אמרו פעמיים במוסף שבת ויו"ט. אבל בישיבת

27. בחשובות רב שר שלום גאון, ווינברג, סי' כ"ה, עמ' ס"ז

28. במו"מ בטי' קכ"ב, זולחות הם הפיוטים בשחרית לפני ואין

אלוקים זו לתך, והכוונה שלא אמרו בשחרית.

פומבדיהא לא אמרו פעמיים כלל. ומבסס את דבריו על זה שרוב נטרונאי אומר "אנו אומרים פעמיים...". אנו, בסורא, אבל בפומבדיהא לא אמרו. אבל גנצבורג איננו מסביר מה שר' נטרונאי אומר שכך היה מנהג בשתי ישיבות לומר פעמיים. וגנצבורג מוסיף: "וראוי לשיט לב כגט ר' סעדיה בסדרו מזכיר המנהג שנהגו בו קצה לאמור שמע בקדושה של שבת - מכל תפלוהיה? - ואף שלא התנגד למנהג זה לא קבעו בסדרו, ובזה נטה אחר מנהג חכמי פומבדיהא, ונראה שכך היה מנהג מצרים ולכן גם הרמב"ם בספר תפילות כל השנה לא הזכיר אלא נוסח א' לכל הקדושות...". אבל בסדר ר' סעדיה גאון, אמ' קכ"א, מוצאים פעמים באהבה ושמע ישראל בקדושה שבת, וכנראה גם לשחרית וגם למוסף, אבל רס"ג מוסיף: "והדבורים האלה, כלומר אל אטר שבת ופעמים, אע"פ שאין להם עיקר אינם מזיקים לאומרים ואינם כפסידים את תפילהו". ונראה שהסכים לאומרו.

בפרקו בן באבוי, בגנזי שכטר, שם, עמ' 551: "וכן אמר מר יהודאי ז"ל שגזרו שמד על בני ארץ ישראל שלא יקראו קריאת שמע ולא יתפללו והיו מניחין אותן ליכנס שחרית בשבת לומר ולזמר²⁹ מעמדות והיו אומרים בשחרית מעמד, וקדוש ושכע במוסף³⁰ והיו עושים דברים הללו באונס, ועכשיו שכיחה הקב"ה מלכות אדום וביטל גזרותיה ובאו ישמעלים והניחום לעסוק בהורה ולקראו קריאת שמע ולהתפלל אסור לומר אלא דבר דבור במקומו, .. שכך שנו חכז"ל³¹ "כל הקורא קריאת שמע וכופלה, הרי זה מגונה"³².

אצל הרמב"ם בסדר הפלה כל השנה לא נמצא פעמים בקדושה, וגם בסור ובש"ע³³ לא נזכר. אבל המנהג נשאר לומר פעמים בשבת וביו"ט במוסף, כמנהג ב' ישיבות. מדברי רב נטרונאי נראה שאמרו בכל יום "כתר ואז בקול". מנהג זה לא שרד אלא בשבת ויו"ט, ולפי מנהג ספרד גם אומרים כתר במוסף ראש חודש וחול המועד.

29. עיין גנזי שכטר, ח"ב עמ' 524.
30. מדברי בן באבוי נראה שבזמן שמו אמרו שמע במוסף, ולא כמו שכתב ר' שר שלום שאמרו אוהו בשחרית. ועיין ווינברג, שם הערה 3 שמהקן הגירסא כאן על פי ב.מ. לויין ל"שמע בגנבה". ולכן אין סתירה בין בן באבוי לשר שלום, שאמרו אותו בשחרית, ועיין שם מה שכתב ווינברג לענין מהי זמה היתה גזרת השמד.
31. ברכות לג, ב: מגילה כ ה, א.
32. מאן H.U.C.A. 255 טוען שר' יהודאי התנגד לאמירת שמע רק בשחרית, אבל לא במוסף. גנצבורג, שם עמ' 525, מתנגד לשיטת מאן וחושב שר' יהודאי התנגד בכלל לאמירת שמע בקדושה, שין בשחרית בין במוסף. גנצבורג גם טוען שענין אמירת פעמיים וענין אמירת שמע בקדושה היינו הך, ועיין עוד מה שכתב גנצבורג שם.
33. ראה אורח חיים סי' רפ"ו

ואפילו³⁴ בפת אין מבדילין, דהכי אמר רב עמרם ריש מתיבתא³⁵ אין מבדילין על הפת כל עיקר, מה טעם, שאין דומה הבדלה לקידוש, מפני שקידוש אי אפשר לו שלא לסעוד, דקא אמרינן³⁶ אין קישוש אלא במקום סעודה, וכיוון שלחנו³⁷ קבוע וסעודה³⁸ קבועה, ואי אפשר לו שלא לסעוד, מקדש על הפת. במוצאי שבתות³⁹ כלום סעודתו קבועה ושלחן קבוע ופת מתוקנת לפניו שנוטל פת ומבדיל עליה? הלכך אין מבדילין על הפת, וכך מנהג בשתי ישיבות. (סדר רב עמרם גאון, ח"ב, סי' ל"ט, עמ' פ"ד. גנזי שכטר ח"ב, עמ' 25, תשובות גאונים אסף, עמ' 71-72. = אוצר הגאונים, פסחים, החשובות, סי' רט"ב, עמ' 102.)

באור: בברכות נא, ב יט מחלוקת בין בית שמאי ובית הלל בסדר של הבדלה: ב"ש אומרים נר ומזון ובשמים והבדלה וב"ה אומרים נר ובשמים ומזון והבדלה, וכתב הר"ף: "אליכא מרבואתא מאן דאמר דהאי מזון דקתני במתניתין ברכת המוציא היא ושמיעא לה מהאי מתניתין דמבדילין אריפתא... והא מילתא ליתא דלא אשכחן הבדלה על הפת כל עיקר. והא דקתני במתניתין נר ומזון ובשמים והבדלה לאו אברכת המוציא קאי דשמעת מינה דמבדילין אריפתא, אלא אברכת המזון קאי דהוא שלוש ברכות".

ומן הגמ' פסחים ק ז, א, מטמע טאין מבדילין על הפת, שאטימר צם ולא הבדיל כאטר לא היה לו יין, וכן אמרו בהוס' פסחים קו, ב. ד"ה מקדש אריפתא, שמן המקרה של אטימר רואים שאין הבדלה על הפת, וגם מביאים אותה הסברה כמו בסדר רב עמרם גאון, א מנס שלא בשמו.

-
33. בג"ש ותג"א: כך ראינו שבשאר ימות השנה אין מבדילין על הפת.
 34. בג"ש ותג"א ליתא מכאן עד "מה טעם" וראה **בבאור**.
 35. ב"י אוכספורד: רב עמרם גאון.
 36. פסחים קא, א.
 37. בג"ש ותג"א: שלחן.
 38. שם: וסעודתו.
 39. שם: שבת.

הרא"ש פרק ערבי פסחים ס"ז י"ז כתב הלכה זו בשם סדר רב עמרם. אבל אפשר להביא את דברי הרא"ש ודברי ההוס' שאין הענין הלוי אם קדוש במקום סעודה או לא, אלא בגלל שבשבת יש מצוה לאכול אז אפשר לקדש על הפת, אבל במוצאי שבת כאשר אין מצוה לאכול, אז רק מבדילין על היין. שכותב הרא"ש: " והבדלה דין הוא שלא יבדיל על הפת, דאי בעי לא אכיל במוצאי שבת, הלכך אינה אלא על היין שאומרים עליו כל דברי שירה והודאה או על דבר שהוא חמר מדינה, אבל קידוש ראוי להיות על הפת כיון שהסעודה היא חובת שבת". מתוך הנוסח שבגנזי שכטר ובהשוואת גאונים אסף משמע שיש הבדל בין סתם מוצאי שבת שהוא חול שאז אין מבדילין על הפת, למוצאי שבת שהוא יום טוב, שאז כן מבדילים על הפת. וזה לא מפורש בנוסח סדר רב עמרם שלנו. אבל הרא"ש (שה) וגם בהוס' (שם) כתבו שמבדילים על הפת במוצאי שבת שהוא יום טוב. אמנם מתוך ההסבר שנתן רב עמרם כובן שהאיכור הוא רק במוצ"ש שהוא חול, שאז אין סעודתו קבועה, אבל במוצ"ש דיו"ט מותר לקדש על הפת.

הלכה זו שאין מבדילין על הפת במוצ"ש דחול מובאה גם בספר הפרדס לרש"י, עמ' כ"ז. הראב"ן מסכת ברכות ס"ז קפ"ט, מביא את ההלכה שאין מבדילים על הפת במוצאי שבת שהוא חול, ובשם רב יהודאי גאון, שמבדילין במוצאי שבת שהוא יו"ט, וכך מביא את התשובה בנוסח גנזי שכטר והשוואת גאונים אסף, בשם רב צמח גאון, אבל בלי להזכיר שהוא מנהג ב"י ישיבות. אבל מדברי הראב"ן מבואר ש"בשאר ימות השנה" הוא כנגד מוצאי שבת שהוא יו"ט. ובשבל"ם הלקט, ס"ז ק"ל: "מצאתי בשם רבינו שלמה זצ"ל", וגם מביא את זה בשם רב עמרם בר ששנא גאון זצ"ל. בנוסח דומה לזה שבסדר רב עמרם ובספר ראבי"ה ס"ז תקט"ז: "פסקו רב עמרם גאון ומר רב צדוק הכהן גאון ורב נסים שאין מבדילין על הפת". ומסדר"ע במחזור ויטרף, ס"ז קנ"א ובשערי שמחה ר"א צד י"ד. גם בחמדה גנוזה ס"ז קנ"ז: "כוונה דילן לאולהבדיל על הפת", וכן פסק הרמב"ם, הלכות שבת כט, ט' שאין מבדילין על הפת. ובהגהות מימוניות ס"ק, נ", מביא את דברי רבינו חננאל בשם רב יהודאי גאון שמבדילין במוצאי שבת שהוא יו"ט.

וכן פסק הטור, אורח חיים, ט"ז רצ"ו, שאין מבדילים על הפת אלא במוצאי שבת שהוא יום טוב, וכן בשלחן ערוך, שם סעיף ב'.

והכי אמר רב נטרונאי ראש ישיבה⁴⁰. במוצאי שבת⁴¹ בבורא⁴² מאורי האש, כך עושים⁴³ בשתי ישיבות, שמביטים⁴⁴ לכפות ידיים. וכך ראינו רבותינו שהיו עושים ואומרים⁴⁵, נסתכל בידינו כדי שנהנה מן האור⁴⁶ כדרך ששנינו⁴⁷ אין מברכים על הנר עד שיאותו לאורו וכן מנהג.
 (סדר רב עמרם גאון, ח"ב סי' ל"ט, עמ' פ"ג. שבלי הלקט, סי' ק"ג)
 עמ' 104. שערי שמחה, עמ' ט"ו. ספר המנהיג, הלכות שבת, סי' ס"ה, עמ' 53.
מחזור ויטר, סי' קנ"א, עמ' 117. ספר הפרדס, עמ' כ"ו, סדר רש"י
 סי' תקכ"ה עמ' 262. סור אורה היים, סי' רצ"ח, = אוצר הגאונים
 שבת, התשובה, סי' שמ"א, עמ' 124.)

באור: בתשובה הגאונים ליק, ס"פ מ"ט, ובשערי תשובה

סי' ק"ג: "ונהגו ראשו" להביט בשרטוטי ידינו כדי שיכיר ביניה" מפני שהן מצויות בכל עת ואין ניכרין בלילה אלא על ידי האור".
בילקוט שמעוני, תהילים ל"ה, רמז השכ"ג, על-פי מדרש שוחר טוב פרק ל"ה ב': וכן מדרש תהלים לה, ב' מובא שמסתכלים בצפרנים בהבדלה. ובסדר רב עמרם גאון, אחר תשובה רב נטרונאי: *וראינו ששנינו בפרק ר"א אליעזר בן הורקנוס (פרק כ) שמצוה להסתכל בצפרנים, מיהו אין רגילים חכמים בכך". וזה גם מובא במרדכי, ריש מסכת יומא. נראה שהיו שני מנהגיב: אחד להסתכל בצפרנים, ואחד להסתכל בכפים, וכל זה מפני שרוצים לקיים דברי רבא, שיאוהו, יאותו מצט, וזה על-ידי שמסתכלים בכפים.

40. שבה"ל: ומה שנהגו להסתכל בצפרני אצבעותיהן מצאתי שהשיב רב נטרונאי גאון זצ"ל כשהוא מברך. בטור ובשערי שמחה: ואמר רב עמרם הכי אמר רב נטרונאי. במנהיג: וכתב רב נטרונאי. בספר הפרדס ומח"ו: והכי אמר רב נטרונאי גאון.
 41. בשערי שמחה ליתא: במוצאי שבת.
 42. מח"ו: כשאומרים בורא.
 43. שבה"ל: מנהג ב' ישיבות.
 44. שבה"ל, סדור רש"י: שמסתכלין.
 45. שהיו עושים ואומרים, בשערי שמחה: שעושים.
 46. נסתכל-האור+ בשערי שמחה: כדי שיהנו מן האור עד כאן במח"ו ובסדור רש"י ובטור.
 47. שבה"ל: כמו.
 48. ברכות נא, ב.
 49. שבה"ל: על האור.

וכן נמצא בתשובות הגאונים⁵⁰. וראש חדש וחולו על מועד שחלו להיות בשבת, ערבית שחרית ומנחה מתפלל שבע של שבת ואומר יעלה ויבוא בעבודה, ושל שבת אומרה ברכה רביעית בפני עצמה. וכיון שאומרה רביעית בפני עצמה לא⁵¹ הוצרך להזכירה שוב בעבודה. ועוד לא מצאנו אזכרת שבת או יום טוב או יום כיפור כל עיקר בעבודה, ועוד אם (תאמר)⁵² אפשר להזכיר על שבת בעבודה למה הצריכוהו לאומרה רביעית בפני עצמה⁵³. אלא של שבת בעבודה אינה כל עיקר לא בראש חודש ולא בחולו של מועד, ולא בימים טובים; הלכך ערבית שחרית ומנחה מתפלל של שבת ברכה רביעית בפני עצמה ומזכיר בפני עצמה, ומזכיר בעבודה יעלה ויבא ואינו מזכיר של שבת, וכמוסף כולל של ראש חודש בברכה רביעית או של חולו על מועד, ואין צריך עוד להזכיר יעלה ויבא בעבודה⁵⁴ וכן כנהג פשוט בסתי ישיבות. (שבלי הלקט, ס' קע"ח, עמ' 140, סדור רש"י, ס' תקל"ו, עמ' 267, מחזור ויטרי, ס' קל"א, עמ' 105, =אוצר הגאונים, שבת, החשובות, עמ' 24)

באור: התשובה בשנוי רב גם בחמדה גנוזה, ס' ק"ל, בשם רב צמח גאון, ובמנהג הישיבה. וכן פסק הרמב"ם, הלכות תפילה, א, יא: "שבת שחלה בחולו של מועד וכן ראש חודש שחל להיות בשבת מתפלל ערבית ושחרית ומנחה שבע ברכות כשאר השבתות ואומר יעלה ויבא בעבודה".

וגם בסור, אורח חיים, ס' תכ"ה: "ראש חודש שחל להיות בשבת ערבית שחרית ומנחה מתפלל שבע ואומר יעלה ויבא בעבודה ואינו מזכיר של שבת כיעלה ויבא שכבר הזכירו ברביעית". וזה מבוסס על הגמרא שבת כד, א: "דתנו רבי אושעיה ימים שיש בהן קרבן מוסף כגון ראש חודש וחולו של מועד ערבית ושחרית ומנחה מתפלל שמנה עשרה ואומר מעין המאורע בעבודה".

-
50. מח"ו, סדור רש"י: ונמצא בתשובה הגאונים ס"ע למורי צדק.
 51. מח"ו:למה.
 52. שם וסדור רש"י: וא"י ס"ד.
 53. שם: אם כן כל שבת ושבת של שאר ימות השנה יזכיר של שבת בעבודה.
 54. הלכך-בעבודה:שם: אלא בימים טובים בערבית שחרית ומנחה אומר יעלה ויבא. ובמח"ו: ובמוסף אין אומרים יעלה ויבוא.

רב שרירא⁵⁵. ואסור⁵⁶ לבשל להולה או להיך בפסח הבטיל לל קמח על גבי
 רותחין, אלא אם יאמרו בקיאים⁵⁷ שאם יאכלו מצה באין⁵⁸ לידי סכנה
 נפשות. ואע"פ שאמרו חז"ל⁵⁹ הלוט שחלטו ברותחין אינו בא לידי חימוץ⁶⁰
 ומגלשין על גבי קמח, היא⁶¹ החליטה והרותחין רתיחה עזה הן המגלשין,
 ולשון גילוש מליגה עזר וצמר מן הטלאים ומן הגדיים. אין⁶² אנו סומכין
 על זאת לעשות מעשה, שאין אנו יודעין⁶³ איך ישחמר שלא יהא לידי
 חימוץ ולא שמעינן בטחי⁶⁴ ישיבות מי שהתיר לעשות כן, אלא⁶⁵ על פי
 בקיאים שאומרים כי אין⁶⁶ לו לזה⁶⁷ רפואה אלא בזה ואם אינו אוכל
 אותו מסתכן⁶⁸, וצריך שיאכל טיד ואין משיירין ממנו כלום. (הלכות פסוקה
 מן הגאונים, סי' קס"ד עמ" 83. שערי תשובה סי' רס"ט, על כ"ה.)

באור: ועוד שתי תשובות דומות בשערי תשובה, בסי' צ"ו
 בשם רב שרירא, כתשובה שלפנינו, אבל מתחיל מ"א אע"פ שאמרו חז"ל",
 ובסי' צ"ז בשם רב האי, אבל בלי להזכיר שתי הישיבות, ובשערי שמחה,
 ח"ב עמ" 90, תשובת רב האי גאון ועוד תשובה מרב כהן צדק: "אין ברור
 כי שיודע ללחו ולסומך ואין לותחין ובש"י ישיבות אוטריך לתיחא".

ע"פ הגמרא בפסחים לט, ב מותר ללחץ בפסח אבל המנהג בטחי
 ישיבות היה לאסור, כפני לא היו בקיאים אין ללחוה, אבל ההירו ללחוה
 במקום של פיקוח נפש.

ברמב"ם חמץ וכצה, ה, ה: "החטים כותר לבלול אותן בטחי כדי
 להסיר סובן וטוחנין אותם טיד כדרך שטוחנין הסולת. כבר נהגו כל ישראל
 בטנער ובארץ הצבי ובספרד ובעריל המערב שלא יבללו החטים במים גזירא
 שמא ישחו ויחמיצו". ובטור או"ח סי' תס"א: והכי שדר רב כהן צדק ריש
 מחיבתא אבל לחלט העיס' ברותחין קודם אפייה אסור, דהכי שדר רב שרירא

55. בשע"ת: חסר שם הגאון, והטאלה מתחילה: "ושטאלתם על ענין

חולה או היה בפסח.

56. שם: אסור. 57. שם: בקיאים. / 58. שם: יבואו.

60. פסחים ל ט, ב. 61. שם: הוא. 62. שם: ואין. 63. שם: יודעים.

64. שם: בב'. 65. שם: נוסף: כשהתירו על-פי רופא בקי או.

66. כי אין, שם: שאין. 67. שם: היבה זו הסרה. 68. שם: נוסף:

זהו מותר.

אעפ"י שחלוט אינו בא לידי הימוץ וחליטה היא מים רותחים ע"ג קמח, לא שמענו בכל ישיבות שהתירו זה אלא לחיה או לחולה על פי בקיאי, וכן כתב רבינו האי מצה חלוטה ברותחין מצה היא, אבל רבנן קמאי אמרי לא ידעינן חליטה היכי הוה וכמה חולים טרחו להתיר להם מי שעורים בהליט. ולא התירו הגאונים אלא לחולה שהיקשה חוליו על-פי רופאים". ובש"ע סי' ת נ"ג סעיף ה': "האידנא אסור ללתות בין חטים בין שעורים".

ואין צריך⁶⁹ לומר שעשה נסים, שכך אמר [...] ⁷⁰ראש ישיבה. המקדש בפסח אין צריך לומר על הכוס שעשה נסים לאבותינו, מאי טעמא. שהואיל וצריך לומר לפי שעשה לנו את כל הנסים האלו, ושם צריך להזכיר שיעבוד ועבדות ונס וגאולה, אינו צריך להזכיר כאן, ואם מזכיר שתי פעמים מוציא שם שמים לבטלה, ובחנוכה ובפורים אנו אומרים אותה ברכה בפני עצמה, שם אין קדוש ולא הגדה ולא סדר נסים כפסח. וכך מנהג בשתי ישיבות שאין אומרים. (סדר רב עמרם גאון ח"ב סי' ע"ט, עמ' ק"א. ספר המנהיג סי' נ"ח, עמ' 130. = אוצר הגאונים, פסחים, סי' רי"ט, עמ' 89).

באור: בספר המנהיג מוסיף המחבר: "וכן כתב רב עמרם בשם

ראש ישיבה, וכן כתב הרב ר' יוסף טוב עלם בסדרו לשבת הגדול, וכן עמא דבר". מספר המנהיג נראה שחשב שהחשובה שלפנינו איננה לרב עמרם, שהרי מוסיף שכן כתב רב עמרם, וכנראה ממקור אחר. אבל לפי גירסה כ"י אוכספורד התשובה היא מרב עמרם (ראה הערה 70). לפי ר' עמרם הטעם שאין אומרים שעשה נסים לאבותינו, שהרי זה כלול ב"לפייכך". ולזה מסכימים גם האור זרוע עמ' 118, והראבי"ה סי' תקכ"ה עמ' 154, ספר העיטור עשרה הדברות נגב, ספר המנוחה, הלכות חמץ ומצה ח, א בשם אביו והגאונים בשבלי הלקט, סדר פסח, רי"ח עמ' צ"ט, בשם רבינו שלמה זצ"ל, ובארחות חיים, ליל פסח סי' כ"א, בשם י"א. בספר האורה סי' צ' עמ' 101, הטעם משום שאומרים שעשה נסים בברכה אשר גאלנו, וכן בארחות חיים, שם, ובאבודרהם, עמ' רל"ג גם הטור פסק כך, באורח חיים סי' תע"ג: "והא דלא מברכינן שעשה נסים ביציאת מצרים, אמר מהר"י סג"ל משום דמצוה הכתובה בתורה היא ואין מברכינן שעשה נסים אלא אמצוה דרבנן כגון חנוכה ופורים דהיקנו הברכה משום הנס מצוה ופסח דאורייתא גם אם לא הנס, ויש אומרים דסומכין על מה שמזכירין בהגדה הנס". ובארחות חיים, שם: "כתב ר' עמרם לא לטעמי איניש למימר

שעשה נסים דיום ישועה הוא ועדיף מנסים". והפרישה על הטור, שם, ס"ק ב: "מהר"י מוליין כתב הטעם משום דמצווה הכתובה בתורה ואין מברכין שעשה נסים אלא אמצוה דרבנן כגון חנוכה ופורים, ור"ע כתב הטעם משום דיום ישועה הוא ועדיף הנס עכ"ל."

25

ושש' ארבעה כוסות של פסח, הלכה למעשה בשתי ישיבות שברכות על כל כוס וכוס ברוך פרי הגפן, כל אחד ואחד מצוה בפני עצמו, כיון דבעי למימר אגדתא והלילא מסחא דעתיה צריך לברוכי ב' פר' הג'. משש כהן צדק ש' פירשנו לכם. (גאוניקא עמ' 185 = אוצר הגאונים, פסחים, סי' ש"ה, עמ' 112).

באור: הגאון לא הביא לראייה את דברי רבינא בגמ', פסחים קס, ב: "רבינא אמר ארבעה כסי תקינו רבנן דרך חירות כל חד וחד מצוה באפי נפשה הוא". משום שרבינא אינו מדבר על ענין הברכות, אלא לענין צירוף הכוסות, אבל בכל זאת רואים מדברי רבינא שכל כוס מצוה בפני עצמה, ואפשר שהגאון מצטט את דברי רבינא שהרי אומר "כל אחד ואחד מצווה בפ"ע".

גם בסדר ר' עמרם גאון בח"ב סי' פ"א, עמ' קי"ב ובסי' פ"ב, עמ' קט"ז, ובסי' פ"ד, עמ' קי"ח ועמ' ק"ב, נמצא שמברך לפני כל כוס וכוס. וכן בשערי תשובה סי' רפ"ז עמ' 26, בשם רב כהן צדק ז"ל, וכן במעשה הגאונים סי' כ"ח עמ' 17. וכמו בחשובתנו מבסס הגאון את זה שכל כוס וכוס מצוה בפני עצמה, ובשערי שמחה ח"ב עמ' צ"ט, בשם רב נטרונאי, רב עמרם ומר רב כהן צדק, מר רב שרירא ומר רב האי, וגם מביא מר רב יוסף בר מרר' שרק מברך על כוס קידוש וכוס של ברכה המזוין בתשובה שלפנינו ברורה דעתו של כהן צדק, אבל מתוך שערי שמחה לא ברור אם רב כהן צדק מסכים עם רב עמרם או רב יוסף⁷¹.

69. כ"י אוקספורד: וצריך (ונראה שזה טעות סופר).
70. כ"י המוזיאון הבריטי וכ"י הסמינר בניו יורק חסר שם הגאון.
אבל כ"י אוקספורד: רב עמרם בן ששנא גאון.

71. הלשון בשערי שמחה: מר רב נטרונאי, וד' כוסות הללו כל אחד ואחד

מהן טעון ברכה בפני עצמה, וכך אמר מר רב עמרם ומר רב כהן צדק

ומר רב יוסף בר מרר' אינו מברך וכו'.

הרב באמבערגער, ביצחק ירנן על שערי שמחה, שם, מתבסס על הטור אורח חיים סי' תע"ד, שאומר שרב כהן צדק אומר כר' יוסף מברכים רק על כוס ראשון ושלישי. אבל גנצבורג, גאוניקה II עמ' 178, אמר שרב כהן כר' עמרם, כדמוכח בחשובתנו. ומסביר שבדברי הטור מקורם בשערי שמחה, והטור הביין שם שרב כהן צדק כרב יוסף.

בדברי הגאון שלפנינו טעם נוסף לברכה על כל כוס וכוס, והוא שאמירת הלל והגדה נחשבת להיסח הדעת, ונראה שהגאון מצדד אף את שני הטעמים כאחד. שהסיבה שיש היסח הדעת ע"י הלל והגדה משום שכל כוס מצוה בפני עצמה ואין המשכיות בין כוס לכוס, שהרי חייב לשתות כל כוס במקומו, וזה עושה שא"א לשתות ולקרוא בהדי הדדי, כמו שכותב הרי"ף להלן, ולכן מביא את שתי הסיבות כסיבה אחת.

הרי"ף ערבי פסחים, כד, א, מדפי הרי"ף כותב: "ואמרי רבואתא הואיל וכל אחד וא' מצוה בפני עצמו הוא ברכינן בפה"ג אכל כסא וכסא". וגם אומר שזה משום הפסק: "כה" נמי כיון דלא אפשר ליה למיקרי ומשתי בהדי הדדי צריך לחזור ולברך בתר דגמר הגדה ובתר דגמר הלילא בורא פה"ג".

הרמב"ם, בהלכות חמץ ומצה פרק ח', א; ה, י פוסק שצריך לברך לפני כל כוס וכוס. ובטור אורח חיים סי' תע"ד: "ושותה כוס שני, וכתב רב אלפסי שצריך לברך בפה"ג, וכ"כ רב נטרונאי ורב עמרם והרמב"ם ז"ל ואבי העזרי. ולא נהירא לא' הרא"ש ז"ל⁷², אלא אין צריך לברך בפה"ג אלא על כוס ראשון שהוא של קידוש ועל הג' שהוא של בה"מ, אבל על הב' ועל הד' א"צ לברך, וכ"כ רב כהן צדק: "והביית יוסף, שם, מביא את טעמו של הרא"ש "אל"נ דאע"ג דכל חד וחד מצוה באנפי נפשיה היא, כיון דליכא היסח דעת לא בעי לברוכי אכל כסא וכסא".

בשל חן ערוך, שם סע' א', פוסק כרא"ש, אבל הרמ"א אומר "שמנהג האשכנזים לברך על כל כוס וכוס, אבל ברכה אחרונה אין מברכין רק אחר האחרון לבד וכן דעה רוב הגאונים". והרמ"א מתכוון לדעה רוב הגאונים בזה שמברכים על כל כוס וכוס, כמובא בשערי שמחה פסם הרבה גאונים שפסקו כך.

72. פרק ערבי פסחים, סי' כ"ד, ושם מסביר שאין הלל והגדה

הפסק כיון שהכוס לפניו ודעתו לשתות".

א. וכך אמר מרנא ורבנא משה⁷³ ריש מתיבתא, יחיד אחר מזונו בלילי פסחים חייב לגמור את ההלל ולומר יהללך ולחתום⁷⁴, שכך שנינו⁷⁵ מזגו לו כוס שלישי מברך על מזונו, רביעי גומר עליו את ההלל, ואומר עליו ברכת השיר. אילו אמרנו אומרין עליו את ההלל, הייתי אומר כהלל של ראש חודש, עכשיו ששנינו גומר, יחיד חייב לגמור ולחתום עליו. חלוקין עליו ר' יוחנן ורב יהודה דקא אמרינן מאי ברכת השיר, רבי יהודה אמר יהללך, ור' יוחנן אמר נשמת כל חי. והלכה כרב יהודה וכך מנהג בשתי ישיבות.

ב. ואם רוצה לשתות כוס אחד אחר ארבעה כוסות, חוזר ואוחז כוס חמישי ואומר עליו הלל הגדול, וחוזר וחותם ביהללך. שכך שנו⁷⁶ חכמים תניא חמישי אומר עליו הלל הגדול, דברי רבי טרפון, וי"א ה' רועי לא אחסר⁷⁷. ואיזהו⁷⁸ הלל הגדול. רב יהודה אומר מהודו⁷⁹ עד על נהרות בבל⁸⁰, וכך אנו נוהגין כרב יהודה. ואע"פ שחולקין חכמים אחרים - ר' יוחנן אומר משיר המעלות⁸¹ עד על נהרות בבל. אעפ"כ מנהג שתי ישיבות עושין⁸² כרב יהודה, ואף מר רב שר שלום גאון כך אמר... וכך שדר רב כהן צדק ראש ישיבה.

(א. סדר רב עמרם, ח"ב סי' פ"ד עמ' קי"ט. =אוצר גאונים

פסחים, התשובות, סי' שנ"ב, עמ' 127). ב. סדר רב עמרם, ח"ב, סי' פ"ז עמ' קכ"ג, =אוצר הגאונים, פסחים, התשובות, סי' שנ"א, עמ' 127).

73. כ"י אוכספורד: מר רב משה גאון.
 74. כ"י הסמינר הנוסח: ולחתום ולומר יהללך.
 75. פסחים קל"ז, ב. 76. פסחים ק"ח, א.
 77. תהלים, כ"ג.
 78. כ"י המוזאון הבריטי: מהיכא הוא.
 79. תהלים קלו.
 80. שם, קלז.
 81. שם, קלד.
 82. ליחא בכ"י אוכספורד.

באור: א. במשנה פסחים קיז, ב: "רביעי גומר עליו את ההלל ואומר עליו ברכת השיר". ולענין מהו ברכת השיר / רב יהודה ורבי יוחנן. רב יהודה אומר יהללך ורבי יוחנן אומר נשמת כל חי, ובשתי ישיבות נהגו כרב יהודה. וכך הוא בספר המנהיג, סי' פ"ט, ע' 138, מבלי להזכיר שזה מנהג שתי ישיבות. וכך פוסק הרמב"ם, הלכות חמץ ומצה פרק ח הלכה י: "ואחר כך מוזג כוס רביעי וגומר עליו את ההלל ואומר עליו ברכת השיר והיא יהללך ה' כל מעשיך". וכן בטור, אורח חיים סי' ת"פ; "כוס ד' גומר עליו את ההלל ומתחיל לא לנו בלא ברכה וגו' ואומר עליו ברכת השיר, ופליגי מאי ברכת השיר וכו'. וכתב רב אלפס מנהגא כרב יהודה, ורשב"ם כתב כיוון דלא הלכתא לא כמר ולא כמר עבדינן כתררויהו וחותמין בהלל בא"י מלך מהולל בחשבחות, שאומרים יהללך בלי החימה, אומרים נשמת וחותמים בסוף ישתבח מלך מהולל בחשבחות. נראה שחלו את זה במנהג, ולא בפסק הלכה, כפי שמסביר הרשב"ם שלא נפסקה בגמרא ההלכה כמ'. ולפנינו מנהג שנובע מתוך "אם הלכה רופפת בבית-דין ואין אתה יודע מה טיבה, צא וראה מה הצבור נוהג ונהוג".⁸³

ב. לדברי הגאון, מנהג ב' ישיבות מקורו מן הגמרא פסחים ק"ח, א: "... כוס חמישי גומר עליו את ההלל ואומר עליו הלל הגדול דברי ר' טרפון וי"א ה' רועי לא אחסר". ובמס' זו היתה לרב עמרם גאון, רב משה ורב כהן צדק⁸⁴. אבל רש"י והרשב"ם גורסים בגמ' כוס רביעי⁸⁵. גם משמע מהתשובה שלפנינו שכוס חמישי אינו חיוב, אלא אם רוצה יכול להוסיף כוס זה על ארבעה כוסות, ואם מוסיף אזי אומר הלל וברכת שיר על כוס הרביעי ועל כוס החמישי אומר הלל הגדול⁸⁶, וכמובא בסדור רב סעדיה גאון, עמ' קמ"ח; "והמוסיף מרצוננו כוס חמישי יאמר עליו הודו לה' כי טוב וכו'", שגם פוסק כמנהג ב' ישיבות, וכן מבואר בראבי"ה, סי' תקכ"ה, ח"ב עמ' 169: "ובסדר רב עמרם כתב אם רצה אדם לשנות כוס חמישי, שצמא או שיש שם זקן או חולה שצריך לשנות, לא יאמר הלל הגדול ונשמת כל חי⁸⁷ על כוס רביעי, אלא כוס רביעי ישחה אחר גמר הלל מצרים וחתמתו, ועל כוס חמישי יאמר הלל הגדול וחותם יהללך, שכך אמרו חכמים תניא חמישי אומר עליו הלל גדול דברי רבי טרפון ויש אומרים ה' רועי לא אחסר, וכן אמר רב שר שלום גאון ארבע כוסות חובה חמישית רשות, שאם רצה אומר עליו הלל הגדול ושותה".

83. ירושלמי פאה ז, י.

84. וראה בכוס חמישי של הרב מ.מ. כשר, ע' קס"א-קס"ג, שהגירסא היתה גם כך לרב שר שלום, רס"ג, ר' שרירא, רבנו חננאל, הרי"ף, ר' יוסף טוב עלם, כ"י מצרים, כ"י תימני, כ"י ווהיקן, כ"י קאלומבלא. 85. וראה דקדוקי סופרים שם, אות ס'.

86. וליתר דיוק אם כוס חמישי רשות או חובה, כשר, שם, ע' קס"א-קע"א. 87. יתכן שזה טעות סופר, שהרי ר' עמרם פוסק כרב יהודה, יהללך ולא

ובסור, אורח חיים סי' תפ"א: "כוס חמישי לא הוזכר לגירסת רשב"ם ואין לעשותו, ולכך פי' שאומר הלל הגדול על כוס ד', וכן יראה מדברי רבינו האי⁸⁸ שנשאל לפניו אשכחן לרב סעדיה, שאומר מי רוצה לשתות כוס ה' יאמר עליו הלל הגדול ויניח יהללוך ויאמר לאחריו, אבל עכשיו באו תלמידים ואמרו שעל כל כוס וכוס צריך ברכה לאחריו כמו לפניו ואומר יהללוך אחר ההלל וחותמין מלך מהולל בתשבחות ושותה כוס ה' ואומרים עליו הלל הגדול וחותמין בנשמח כל חי עד הבוחזר בשירי, והשיב רב סעדיה כן הוא ומנהג שלכם דפה הוא. ואנו לא נהגינן בכוס ה' כל עיקר! והני ת"ח דמברכי אחר הלל ואחר הלל הגדול דרב סעדיה ודילכוך עדיפא מדילהוץ דלא אמרו רבנן ב' ברכות ע"כ, והעולם נהגו בו לעשותו רשות, וכ"כ רב יוסף טוב עלם שאם הוא תאב לשתות יעשה כוס ה', וכ"כ רב שר שלום כוס ה' רשות אם רוצה לשתות ישתה ואומר עליו הלל הגדול וחוזר ואומר עליו יהללוך, וכן סידר רב כהן צדק ורבינו משה וכ"כ רב עמרם שחוזר ואומר עליו יהללוך".

מכאן שבזמן רב האי גאון לא היה המנהג לשתות כוס

חמישי. ואפילו מתשובתינו לא מוכרח ששתו כוס חמישי, אלא מנהג ב' ישיבות הוא שמי שרוצה לשתות כוס חמישי אומר עליו הלל גדול, וראה מה שכתב הרב כשר שהאריך להסביר העניינים.

בשלהן ערוך, שם סע' א: "אחר ארבע כוסות אינו

רשאי לשתות יין אלא מים. הגה וכל המשקיץ דינן כזין ומי שהוא איסטניס או תאב הרבה לשתות יכול לשתות כוס חמישי ויאמר עליו הלל גדול".

והא דשדר רב נטרונאי גאון לרבנן די באספמיא...

וששאלתם שבת שחלה להיות בחולו של מועד דקרינן ראה אתה אומר אלי⁸⁹

ומתרמי להיות פרשת פסל לך⁹⁰ להיות בערב שבת או באחד בשבת, קורין אותה

88. בשערי שמחה, ח"ב, עמ' ק', ושם ביתר אריכות, וראה הרב כשר/שם

89. מתחיל בשמות לג, יב.

90. מתחיל בשמות לד, א.

וכופלין אותה, או קורין פרשה אחרת? מאן דשאל הדא שאלתא לא עיין בה כלל, דפסל לך בערב שבת ובאחד בשבת לא מתרמי כלל, והכי לא מתרמי לעולם. אי בשבת הוא קביעה דפסחא ליכא ראה אתה כלל, אי בחד בשבתא הוה פסחא ליכא ראה אתה, (אי בשבת היה פסחא ליכא ראה אתה) דשבת (שניה) יו"ט הוא וכל הבכור⁹¹ הוא דקרינן, וראה אתה בחולו של מועד הוא דאיכא, דאמר רב חנן בר רבא⁹² שבת שחלה להיות בחולו של מועד בין בניסן בין בחשרי מקרי קרינן ראה אתה אומר אלי. (אי בחד בשבתא הוה פסחא ליכא ראה אתה...) בתרין בשבתא לא מקלע כלל. אי בתלתא בשבתא איקלע פסחא, פסל לך בהדי ראה אתה מתרמי, דפסל לך ביום חמישי הוא, ויום חמישי שבת הוא. בארבעה לא מקלע פסחא כלל, וכן במעלי שבתא לא מתרמי כלל. פש ליה יום חמישי. כדמתרמי יום חמישי קרינן משכו⁹³ מן והיה היום הזה לכם לזכרון. ומסורתא לאתחולי למעלי שבתא שור⁹⁴, לשבתא ראה אתה אומר, לחד בשבתא קדש לי כל בכור⁹⁵, לתרין בשבתא אם כסף תלוה את עמי⁹⁶, לתלתא בשבתא במדבר סיני⁹⁷, ולארבעה בשבתא ויהי בשלה פרעה⁹⁸, ולחמשא בשבתא כל הבכור. ובך המנהג בשתי ישיבות וכל המקומות. (סדר רב עמרם גאון, ח"ב סי' צ"ב, עמ' קכ"ח. =אוצר הגאונים, מגילה, התשובות סי' ר"מ, עמ' 64.)

-
91. מתחיל בדברים טו, י ט.
 92. מגילה לא, א.
 93. מתחיל בשמות יב, כא.
 94. מתחיל בויקרא, כב, כו.
 95. מתחיל בשמות יג, א.
 96. מתחיל בשמות כב, כד.
 97. מתחיל במדבר ט, א.
 98. מתחיל בשמות יג, יז.

באור: חשובה זו גם נמצאת בתשובות הגאונים הרכבי, סי' ז,
 בקיצור ובשינוי לשון, ובלי שם וגם בשערי שמחה, עמ' ק"ו, בקיצור רב
 ובשם רב נטרונאי ובשם רב עמרם.

הבעיה נובעת מהגמ' מגילה לא, א: "אמר אביי והאידנא נהוג
 עלמא למיקרו משך תורא קדש בכספא: פסל במדברא שלח בוכרא... אמר רב הונא
 אמר רב שבת שחל להיות בחולו של מועד בין בפסח בין בסוכות מקרא קרינן
 ראה אתה". הגמ' אינה אומרת מה קורה אם פסח מתחיל ביום ה', שאז יהיה
 צריך לקרוא פסל פעמיים, פעם בשבת חול המועד ופעם ביום ב' של השבוע שהוא
 יום ה' לחג. לדברי רב נטרונאי טעה השואל ששאל אם צריך לקרוא פסל ביום
 ו' או ביום א', ואין זה במציאות שהרי אז פסח מתחיל או ביום ב' או ביום
 ד', וזה לא קורה. בתוס' במגילה שם, ד"ה. האידנא, מובא תירוץ כרב
 נטרונאי, אבל בלי הזכרת שמו. וכן בטור, אורח חיים סי' ת"צ, מביא
 כמנהג ב' הישיבות, אבל בלי להביא תשובת רב נטרונאי וכן בשלחן ערוך.
 עיין זולאי⁹⁹ שסדר הקריאה בארץ ישראל אולי היה שונה. יום ב' כי
 תבואו אל הארץ, יום ג': זאת חקת הפסח, יום ד': במדבר סיני יום ה'
 שמור את חודש האביב. יום ו': אם כסף תלוצה.

מר רב ששנא¹ גאון. תשעה באב גופו מותר להניח תפילין, דהא כבר אמרינן²
 אבל מותר להניח תפילין, ומה אבל אבלות חדתא ולבו מריר על מתו חייב
 להניח תפילין, תשעה באב דאבילות עתיקא היא ודשנן בה האידנא כמה שני,
 על אחת כמה וכמה שחייב להניח תפילין. וכן הלכה למעשה בשתי ישיבות שמניחין
 תפילין בתשעה באב³. (הלכות פסוקות מן הגאונים, סי' ס"ה, עמ' 39.
 תורתם של ראשונים, סי' ד', עמ' 47. שערי תשובה, סי' קנ"ה, עמ' 16.
 שבלי הלקט, סי' ר"ע, עמ' 258, = אוצר הגאונים עירובין, התשובות סי'
 קצ"ד, עמ' 75.)

99. בידיעות המכון לחקר השירה העברית, כרך ה', עמ' קמ"ט.

1. בתש"ר: ששינא.

2. כנראה מתכוון לשיטת ר' יהושע, מועד קטן כא, א.

3. שבה"ל: נוסף: וכן נמצא בתשובות רב האי גאון זצ"ל.

באור: בעיטור, הלכות תפילין, ח"ב עמ' 120: "לגאון. ט"ב דגלות עתיקא הוא נתחייב בתפילין וכן מנהג בשתי ישיבות." וכן מתשובת רב האי גאון שנשאל לגבי אבל שיום השביעי שלו היה בט' באב אם ינהג אבלות כל היום או רק מקצתו, והשיב שיכול לנהוג אבלות כל היום ולא יסיר תפילין, מובא בתשובות הגאונים אסף (תרפ"ט) סי' קצ"א עמ' 103, ובשערי שמחה ח"ב עמ' ע"ד, ובטור, אורח חיים סי' תקנ"ה. ובשבלי הלקט, שם מזכיר שכן פסק רב האי (ראה הערה 3). וראה גינצבורג, גנזי שכטר ח"ב, עמ' 120, שטוען שתשובתו היא מרב שרירא, ולא לרב שנא. אבל באשכול, הלכות תשעה באב, ח"ב עמ' 17: "הנחת תפילין בת"ב פלוגתא בין הגאונים, יש מהם שאסרו ויש שהתירו וכן נראה".

המנהג מבוסס על הגמ' תענית לא שהברייתא אומרת "ת"ר כל מצות הנוהגות באבל נוהגות בט' באב וכו'". והברייתא מונה איזה דברים אסורים, והנחת תפילין לא נמצאת. אבל השאלה היא האם הבריתא מתכוונת ליום הראשון של אבלות, שאז אסור להניח תפילין, או לשאר ימי אבלות, שאז מותר להניח תפילין כשיטת רבי יהושע במועד קטן כא, א.

בתמים דעים, סי' מ' ושו"ת הרשב"א⁴ ח"ז סי' קנ"ה: "וט' באב שאסור בתפילין, כך כתב הגאון מי שערב לו דבר יעשה כמותי כי אני מעולם לא הנחתי בו".

באור זרוע, הלכות אבלות סי' תל"ט: "וראיתי כתוב שהשיב רבנו יצחק דמוחר להניח תפילין בט"ב דלא גרע מיום שני של אבל דשרי". וכאן רואים בפירוש שמשוה ט"ב ליום שני של אבלות, שאז מותר להניח תפילין. בתשובות הגונים⁵ איי היכ"ב, א מובא מכ"י: "ושאלת תשעה באב מניח אדם תפילין, ואע"ג שהוא חשוב כאבל, אבל אכל לא יניח תפילין ובחול המועד לא יניח תפילין בשבת וביו"ט כך הוא הדבר. והיחיד באבלו הוא שאין מניח תפילין מפני שנאמר ליחזקאל פארך חבוש עליך⁵ ואמרינן⁶ אבל חייב בכל הפצוות האמורות בתורה חוץ מן התפילין, אבל ט'⁴ שהוא אבל לכל ישראל מניחין תפילין ומקיימין את המצוה. ואינו מזכיר שם הגאון.

4. ראה גנצבורג שם, שטוען שתשובה זו איננה מדברי הרשב"א.

5. יחזקאל כד.

6. מועד קטן טו, א.

הרא"ש, תענית פרק ד' סי' ל"ז, גם מסביר דברי הגמרא בתענית:
 "ההיא לענין מצוות לא תעשה הנוהגות באבל תניא, אבל מצות עשה שבאבל כגון
 כפיית המטה ועטיפת הראש בהנך לא קאמר... ומסתברא דח"ב בתפילין אע"ג
 דהיא מצות לא תעשה כיון דבאבל גופיה לא מיתסר אלא ביום ראשון ולא חמור
 תשעה באב משבעת ימי אבלות".

בר מב"ם, הלכות תעניות ה, יא: "ומקצת חכמים נוהגין שלא
 להניח בו תפילין של ראש". והגהות מימוניות אות ג', מסביר: "שאסור מפני
 שנקרא פאר", שהרמב"ם לומד שזה רק לגבי תפילין של ראש, שרואים אותה, ואז
 זה פאר, מה שאין כן בתפילין של יד. אבל מן הרמב"ם משמע שיותר להניח
 תפילין שאומר שרק מקצת חכמים לא הניחו תפילין של ראש.

אבל בטור, אורח חיים, סי' תקנ"ה, מביא את שיטת הר"מ מרוטנבורג⁷:
 "ונראה דבט"ב אין להניח תפילין כמו ביום ראשון של אבל שאין יום מר יותר
 ממנו יום קביעות בכ"ה לדורות". והגהות מימוניות, שהבאתי לעיל מוסיף
 שראה שהמהר"ם הניח תפילין מן המנחה ולמעלה. וכן בש"ע, שם סעיף א',
 שמניחים תפילין במנחה, עד חצות ביום הראשון של אבלות, ואחר חצות כשאר
 ימי אבלות.

29

ובשחרית יורד ש"ץ⁸ ומתפלל ככל התעניות⁹, ואומר סליחות בחנוך
 ומרבה לסלות¹⁰ וענינו בין גואל לרופא, ויחיד אומרה¹¹ בשומע תפילה,
 כמו שאומר בכל תענית¹², וכך המנהג בשתי ישיבות.

7. שו"ת מהר"ם מרוטנבורג הוצ' כהנא, ח"ג סי' נ"ט, ועיין שם סי' ס"ב.

8. במנהיג: ואמר רב פלטיש"צ אומר בתשעה באב.

9. ומתפלל...: ליתא שם ראה הערה 5.

10. שם: בברכת סלח לנו.

11. שם ליתא חיבה זו.

12. שם: דלא גרע משאר תעניות.

(סדר רב עמרם גאון, ח"ב סי' צ"ט, עמ"ק קל"ב.
 ספר המנהיג, הלכות תשעה באב, סי' פ"ז, עמ"ק 80. = אוצר הגאונים, תענית,
 תשובות, סי' מ"ו.)

באור : בספר ראבי"ה, סי' תהצ"א, ח"ב עמ"ק 682, ומשם
 באור זרוע, סי' תט"ז עמ"ק פ"ד: "בסדר רב עמרם כתב שביום תשעה באב מתפללין
 שליחות וענינו כמו בשאר תענית וכן המנהג בשתי ישיבות".

בספר הפרדס, עמ"ק ר"ס, : "כך שמענו שבבבל אומרים
 שליחות בט"ב באב בישיבה! ולעומת זאת בשב"ל הלקט, סי' רס"ט, עמ"ק קכ"ט:
 "ובתפילה שחרית אין מנהג בשתי ישיבות ולא בכל ישראל לומר שליחות ותחנונים
 ולא להזכיר י"ג מדות".

ובחמדה גנוזה סי' ג', בתשובות ר' נטרונאי ורב פלסוי:
 "בתשעה באב צ"ל ענינו יחיד בשומע תפילה וציבור בין גואל לרופא דלא גרע
 תשעה באב משאר תעניות". וכן בשערי שמחה עמ"ק כ"ג, בקיצור, בשם רב פלסוי.
 לא נזכר בהם אמירת שליחות, וגם בתורתם של ראשונים ח"א עמ"ק 42, כסתמא
 וכלי להזכיר אמירת שליחות.
 הראבי"ה עצמו חולק על מנהג לומר שליחות בט"ב באב מפני שכשם
 שאין אומרים תחנון בש"ב באב מפני שהוא כמועד, כך אין אומרים שליחות בשחרית. והטור, אורח חיים,
 סי' תקנ"ט, מביא את דברי רב עמרם: "וכתב רב עמרם מנהגנו להרבות שליחות
 בסלח לנו". בש"ע, שם, סעיף ד', נראה שיש מחלוקה בין המחבר והרמ"א,
 המחבר כותב שאין אומרים תחנון אבל אינו מדבר על שליחות. הרמ"א מוסיף:
 "ולא שליחות", אבל בב"י, שם, גם מביא את הגהות אשיר"י שלא אומרים שליחות.
 לענין אמירת שליחות בברכת חנון ראה תשובה 32. וכן
 מוצאים בסדור ר' סעדיה גאון שליחות לתשעה באב. ענין אמירת השליחות
 בברכה הששית, ראה חמדה גנוזה, סי' ק"ס, עמ"ק כ"ח, בשם מר שר שלום גאון.

ותשעה באב שחל להיות במוצאי שבת אין אומרים ויהי נועם (וכן סדר קדושה הכי נמי, דבכל מקום שאין אומרים ויהי נועם אין אומרים סדר קדושה)¹³. ולאחר¹⁴ שקורא קינות אומרים¹⁵ ובא לציון גואל ואתה קדוש, וקרא זה אל זה, אבל ודאי¹⁶ ואני זאת בריתו אותם אין אומרים, מפני¹⁷ שקראו קינות, ואי אפשר לומר ואני זאת בריתי אותם, שיש בסופו לא ימוש מפין, לפיכך אומרים ובא לציון וכולי סדרא. וכך מנהג בשתי ישיבות. וכן בקדושא דסדרא דשחרית אין אומרים ואני זאת בריתי אותם כמו בערבית. (סדר רב עמרם גאון ח"ב סי' צ"ט, עמ' קל"ב. שערי שמחה, הלכות תשעה באב, עמ' כ"ג. ראב"ן, מסכת תענית, עמ' קפ"ג, המנהיג, הלכות תשעה באב, סי' כ"ז, כ"ח, עמ' 80, = אוצר הגאונים, תענית, התשובות, סי' ק"ז, עמ' 49).

באור: וזה נמצא בה"ג אספמיא, עמ' 190, בשם מר רב צמח

בר שלמה דיאנא דבבא, בלי להזכיר שזה מנהג ב' ישיבות, וכן במנהיג זה בשם רב פלטוי ורב צמח, ובסור אורח חיים סי' תקנ"ט, בשם רב צמח. בשערי שמחה, בראב"ן ובאור זרוע, ח"ב סי' תט"ו, בשם רב עמרם¹⁸. ענין די¹⁹ ואני זאת בריתי באבודרהם, עמ' רנ"ו, ובספר ראבי"ה, סי' תת"ץ עמ' 674, ובספר הפרדס לרש"י, עמ' רנ"ו, כמנהג של מגנצא, ובמרדכי תענית סי' תרל"ה.

13. מנהיג; ולא נמצא בשאר המקורות. אבל זה ודאי טעות סופר, שהרי סותר את המשך התשובה וראה מה שכתב אפשטיין, ציונים, עמ' 130, שזה לקוח מסר"ע, סדר מוצ"ש.

14. ראב"ן: ולאחר קינות אומרים ובא לציון ואתה קדוש כאשר כי מיקלע

בשאר ימי החול ואין אומרים ואני זאת בריתי וכן מנהג בישיבות, ע"כ.

15. בשערי שמחה: ואמר מר רב עמרם לאחר תפלת ערבית בליל ט' באב.

שחל להיות במוצאי שבת קורין קינות וכשמשלימין אומר שליח צבור.

16. תיבה זו רק בסר"ע.

17. מכאן ואילך בשערי שמחה רעיון דומה, אבל בנוסח אחר.

18. מקורות אלה מובאים בציונים ע"י אפשטיין, ע' 128 ואילך.

בסדר רב עמרם גאון, ח"ב סי' ל"ז, עמ' פ"א, מבואר אמירת ויהי נועם במוצאי שבת: "כדי שישתהו ישראל בהשלמת סדריהם, כדי להאריך מנוח לרשעים מלחזור לגיהנם." ומביא נימוקו של שר שלום, שם עמ' פ"ב, למה אין אומרים ויהי נועם בשבוע שחל בו יום טוב: "כיון דבעי למימח ומעשה ידינו, וליכא מעשה ידינו ביו"ט, אין אומרים... וכי אמרינן ויהי נועם במוצאי שבת לחול, היכא דאיכא לקמן שיחא יומא דחולא, אבל איכא בי מצעי יו"ט או יומא דכפורי, אפילו חל יו"ט בערב שבת ואיכא לקמן חמשה יומי דחולא, לא אמרינן ויהי נועם בהוא אפוקי שבתא. מאי טעמא, כיון דאמרינן ומעשה ידינו תרי זמני, בעינן עד דאיכא לקמן שיחא יומי כולהו חולא". ולענין ט' באב במוצ"ש מבואר בראבי"ה, באור זרוע, ובמרדכי, שם. שאין אומרים ויהי נועם מפני המנהג שאין עושים מלאכה בט' באב, שנקרא במועד. ולפי נימוק זה הרי לא יאמרו ויהי נועם גם כשחל ט' באב באמצע השבוע. לפי שבלי הלקט סי' קכ"ט חולק רב שריא גאון על רב עמרם, וסובר שאין אומרים ויהי נועם רק כאשר חל יום טוב, או חול המועד במוצאי שבת, אבל אם חל באמצע השבוע אזי יש לומר ויהי נועם, וסוען שכך היה המנהג בישיבה. ולפי זה אפשר להבין למה אין אומרים ויהי נועם כשחל ט' באב במוצאי שבת.

טעם נוסף לאי אמירתו בת"ב, הבית יוסף, בשם הסמ"ק: לפי שהוסד ויהי נועם על הקמה המשכן אין לאמרו ביום שנחרב בו, ולפי זה גם מובן למה אין אומרים אותו^א חל במוצ"ש, אבל כן אומרים ויהי נועם אם חל באמצע השבוע. ועיין הערות אפטוביצר על ספר הראבי"ה, שם, הערה 6.

ענין אמירת ובה לציון ודילוג ואני זאת בריתי שרוי במחלוקת. מנהג ב' הישיבות היה לומר ובה לציון ולדלג ואני זאת בריתי. בין במוצאי שבת בין בחול לפי שיטת הראבי"ה, וכן במח"ו, עמ' 226 אין אומרים ובה לציון, אלא מתחילים ואתה קדוש, מפני שאין גאולה בלילה. בספר הפרדס, שם מחלק בין מוצ"ש ליום חו"ל. במוצ"ש מתחיל ואתה קדוש ככל מוצ"ש, ובחול אומר ובה לציון בדלוג ואני זאת בריתי אבל המנהיג, שם, אומר (בשם רב האי גאון) (לא ברור אם אלה דברי רמ"ג או דברי רבינו אברהם הירחי) שאומרים ואני זאת בריתי. והמנהיג מביא מנהג צרפת ופרובינצא לדלג ואני זאת בריתי. והטור מביא את המנהג לומר ואני זאת בריתי בשם רבינו נסים. והסיבה שמדלגין, ואני זאת בריתי, ככתוב בתשובתנו, מפני שכחוב בו ולא ימושו מפין. ובש"ע, שם פוסק שאין אומרים ויהי נועם אבל מתחילים בו ואתה קדוש.

19

וכתב רב עמרם כן מנהג שתי ישיבות לומר שבע סליחות בתענית צבור בשחרית²⁰ ובמנחה שלוש, ואם יש פנאי אומרים חמש. (ספר המנהיג, הלכות תעניות, סי' ב', עמ' 74, טור, אורח חיים, סי' תקס"ו, = אוצר חבאוני תענית, התשובות, סי' מ"ט).

באור: מנהג זה גם ביום הכפורים בסדר רב עמרם גאון, ח"ב סי' קכ"ח, עמ' קס"ט; שמנהג של ישיבה בשחרית אומר שבע ובמוסף חמש במנחה ובנעילה שלוש שלוש. ואם יש פנאי אומר חמש. וצמנהיג סי' ס"ד, עמ' 97, להיפך: "ומנהג של ישיבה הוא שבשחרית אומר חמש סליחות ובמוסף שבע וכו'". באור זרוע, ח"ב סי' רפ"א, ובראבי"ה ח"ב סי' תק"ל, עמ' 193, לגבי יום הכפורים: "בתפילת שחרית ו' ויעבר ולא לומר עבודה כלל, ובתפילת המוספין לומר סדר עבודה וז' ויעבור, ובתפילת המנחה במקום אותו הסדר ו' ויעבור ולא לומר סדר כלל וכן מנהג שתי ישיבות", בהגהות מיימוניות סדר תפילות כל השנה להרמב"ם, נוסח הוידוי אות א': "ויעבר כתוב בתשובת הגאונים מנהג של ישיבה בשחרית אומר שבעה ויעבר ובמוסף ובמנחה ו' בנעילה שלשה". נראה שהתכוונו האור זרוע והראבי"ה בכתבם שבמנחה אמרו שש סליחות, הפירוש מנחה ונעילה, שבכל אחת אמרו שלוש סליחות, כבסדר רב עמרם. ויתכן שגם בהגהות מיימוניות שמנחה שש ובנעילה שלוש, באמת צריך להיות שבמנחה ובנעילה ביחד אמרו שש סליחות בכל תפלה. בטור, אורח חיים, סי' תר"ב: "לגאון מנהג של ישיבה בערבית ובשחרית ה"פ ויעבר ובמוסף ז' ובמנחה ו' ובנעילה ג'". ואבי העזרי כתב קבלתי שבתפלה יוצר צ"ל י"ג פעמים ויעבר כנגד י"ג מצוות: ורב נטרונאי כתב מנהג בשחרית אומר ז' סליחות ובמוסף ה' ובמנחה ג' ואם יש פנאי אומר ה'". נראה לי שמנהג ב' ישיבות היה בשחרית לומר שבע סליחות ביוה"כ, כמו שכתובה שלפנינו שעשו בתענית רגילה, ובמוסף אמרו סליחות, שכותב רב עמרם, ח"ב סי' קכ"ז, עמ' קס"ח: "וכשמסיים את הפסוק אומר חמש סליחות בלבד מפני טורח צבור". ובמנחה אמרו שלוש סליחות וכן בנעילה אמרו שלוש סליחות. אצל ר' סעדיה גאון, בסדרו עמ' רס"ד, אנו מוצאים ביוה"כ 13 סליחות בשחרית, שבע במוסף ושלוש בנעילה. וכנראה שלא אומרים סליחות במנחה לפי רס"ג, וראה

19. בטור, והכי קאמר רב נטרונאי.

20. שם: בתענית צבור בשחרית אומרים ז' סליחות.

להלן סי' 41, הערה 3. ר' סעדיה גאון, בסדורו עמ' שי"ט, כותב:
 "ואני רוצה לרשום בעקב זה כ"ז סליחות אחרות, י"א מהן לתשעה באב, ושנים
 ל"ז בתמוז, ושנים ל"ג בתשרי, ושנים ל"ב בטבת ושלשה לצום המגלה,
 שבעה לצום פשוט כשיחול".

וכן²¹ אמר שר שלום גאון. זו ששאלתם שיש אומרים סליחות אחר עושה
 שלום, מותר לעשות כן? דבר זה לא ראינו ולא שמענו שעושין כן, ועוד
 במסקנא דכל סליחות אומר: ולא יעכב כל חטא וכל עון את תפילתנו כי אל
 טוב וסלח אתה ברוך המרבה לסלוח, אם אומר אחר עושה שלום, במה מסיימין?
 לא יעשו כן! ואין מנהג בשתי ישיבות אלא בחנוון ומרבה לסלוח.
 (סדר רב עמרם גאון, ח"ב סי' נ"ז עמ' צ"ה, הוספות ותקונים לסדר"ע:
 מרכס, ספר השנה הגרמני, כרך ה, החלק העברי, ע' 16. = תשובות רב
שר שלום גאון, סי' י"ב, עמ' ס' = אוצר הגאונים, ברכות, התשובות, סי'
 רכ"ז, עמ' 82, תענית, תשובות, סי' מ"ז.)

באור: וכן בספר המנהיג, הלכות תעניות סי' ה' עמ' 74:
 "נאמר שר שלום גאון, בתענית אין מנהג שלנו לומר סליחות אלא באמצע
 תפלה ולא אחר שים שלום, ולא ראינו ולא שמענו מי שיעשה כך וכבר
 כתבתי הטעם". ונראה שסוף דבריו "וכבר כתבתי הטעם" אינם דברי שר
 שלום, אלא דברי ר' אברהם הירחי, מחבר ספר המנהיג, ושייכים למה שהביא
 בשם הראב"ן: "ומנהג כל ישראל לומר ולכלול הסליחות באמצע ברכות סלה לנו
 אבינו כו' דומה לדומה כדאמר²² אם בא לומר מעין כל ברכה וברכה
 בסוף ברכה וברכה אומר". ובטור, אורח חיים, סי' תקס"ו, מביא בשם רב שר
שלום שאומרים סליחות בברכת סלה לנו, אבל אינו מזכיר שזה מנהג ב' ישיבות.
ובספר האגור, סי' תתע"ה: "יש מקומות שנהגו לומר סליחות אחר שמנה
 עשרה ברכות בתענית. וכתב רב עמרם שיכול לומר סליחות בסלה לנו. והכי
 אמר רב נטרונאי וכ"כ רב שר שלום גאון לה"ש".

מנהג ב' ישיבות היה לומר סליחות באמצע ברכת סלה לנו, ולא
 אחר שמנה עשרה, שר שלום אומר שהסיבה היא כדי שאפשר לסיים את הסליחות
 בברכה. ולפני סיום הברכה הוסיפו "ולא יעכב כל חטא וכל עון את תפלתנו

21. כל הפסקה רק בכ"י הסמינר בניו-יורק.

22. עבודה זרה ח, א.

כי אל טוב וסלח אתה", והיו מסיימים את הברכה כרגיל. וכנראה היו מסיימים את הברכה "המרבה לסלוח", ולא "חנון המרבה לסלוח" כמו שהיא לפנינו כיום.²³

ענין הוספת סליחות באמצע ברכת סלח לנו מבוסס, לדברי

הראב"ן, על הגמ' עבודה זרה ח, א: "אמר רב יהודה בריה דרב שמואל בר שילת משמיה דרב אע"פ שאמרו שואל אדם צרכיו בשומע תפילה. אבל אם בא לומר בסוף כל ברכה וברכה מעין כל ברכה וברכה אומר". וכן כותב הטור, שם, בשם ר"י: "ונוהגין להרבות סליחות בברכת סלח לנו, ופר"י שסומכין על הא דאמרינן ואם בא לומר בסוף כל ברכה מעין אותה ברכה אומר, רק שיתחיל מעין הברכה ואח"כ יכול להאריך בדברי ריצוי ותחנונים כפי רצונו בין יחיד ובין רבים, והא דאמר²⁴ רבי יהושע בן לוי שיכול לומר אחר תפילתו אפי" בסדר י"ח, לא בא למעט בסוף כל ברכה וברכה אם התחיל מעין הברכה, אלא שלאחר התפלה יכול להתחיל ולומר היאך שירצה, מה שאין כן בתוך התפלה". ולפי הר"י אין מחלוקת בין ר"י יהושע בן לוי לרב. אבל יתכן שר"י שלום סובר שר"י יהושע בן לוי חולק על רב, ולכן אין לומר סליחות בסוף שמנה עשרה, מפני פוסק כרב. ובעצם תוס' עבודה זרה, שם, ד"ה אם בא לומר, כותבין שר"י יהושע בן לוי חולק על רב, אבל משמע מתוס' שכן פוסק כר"י יהושע בן לוי, אבל מותר להוסיף סליחות בחזון ומרבה בגלל שזה בקשת הצבור. והב"ח, על הטור, שם, תמה שלא מצא דברי הר"י כך.

בשלחן ערוך, שם סעיף ד': "נוהגים להרבות סליחות

בברכת סלח לנו, ויש שאין נוהגים לומר סליחות עד אחר סיום י"ח ברכות וכן הנהיגו הקדמונים בא"י והוא המנהג הנכון".

23. עיין ירושלמי ראש השנה ד, ו.

24. עבודה זרה, שם.

א. ולאחר²⁵ התפלה מוציאים ספר תורה וקורין בויחל משה²⁶. והכי אמר רב שר שלום גאון, תענית צבור, וכל תענית שגוזרין צבור על הגשמים ועל כל צורך, קורין בין בשחרית בין במנחה בויחל משה, בין בשני בין בחמישי, ובין באחד בשבת ובשלישי וברביעי, מפני שכל פרק ופרק צריך לקרות בו מאורע שלו, ומה שאנו צריכין לו בו ביום, ששנינו²⁷ בשני ובחמישי ובשבת במנחה קורין כסדרן ואין עולין להן מן המנין, שנאמר וידבר משה את מועדי ה'. מצותן שיהו קורין [כל] אחד בזמנו. ותיר²⁸ משה תיקן להם לישראל שיהו שואלין ודורשין בענינו של יום הלכות פסח וכו'. ואם אתה אומר בענינו של יום, פעמים שבאת תענית כבראשית, פעמים בויקרא, פעמים בוידבר. מה ענין פרקים אלו לתענית צבור? תענית צבור צריך לקרות בדברי רצוי, בדברי בקשה, ואין פרשה ששואה למידות הללו אלא פרשת ויחל משה, שכך אמרו חכמים²⁹, ויעבר ה' על פניו, א"ר יוחנן מלמד שנתעטף כבוד הקב"ה כשליח צבור היורד לפני התיבה וירד לפני משה ואמר לו יעשו ישראל בסדר הזה בשעה שחוטאים, ואני מוחל להם על כל עוונותם. אבל בענינו של יום, מה ענינו של יום לענין תענית, (הלכך ל"ש בשחרית בתענית) ל"ש במנחה בתענית (ש) קורין בויחל משה, שאלולי תענית אין קורין במנחה בחול. הלכך (קורין) בויחל משה, חוץ משחרית של חשעה באב שקורין כי תוליד בנים.³⁰ וכך המנהג בשתי ישיבות: (סדר רב עמרם ח"ב סי' נ"ז, עמ' צ"ה. = חשו בות רב שר שלום גאון, סי' נ"ח עמ' פ"ז = אוצר הגאונים, מגילה, סי' רי"ח, עמ' 58).

25. כל הפיסקה רק בכ"י הסמינר בניו-יורק.

26. שמות, לד.

27. מגילה לא, א. 28. מגילה לב, א.

29. ראש השנה יז, ב.

30. דברים ד.

ב. וכל תענית שגוזרין צבור בין בשני ובין בחמישי בין באחד בשבת ובשלישי וברביעי קורין ויחל משה, בין בשחרית בין במנחה, חוץ משחרית של ט"ב שקורין כי תוליד בנים וכך מנהג שתי ישיבות.

(סדר רב עמרם, ח"ב, סי' נ"ח עמ' צ"ו = אוצר הגאונים, מגילה, סי' רי"ז, עמ' 58.)

באור: דברי רב שר שלום גאון גם בספר המנהיג, הלכות תענית סי' ו', עמ' 74. בשנויים, כמנהג שתי ישיבות. ובמחזור ויטרי עמ' 223, נמצאת הלכה זו כמנהג שתי ישיבות בלי שם הגאון (ובספר פרדס הגדול עמ' רס"א) וכן בתורתם של ראשונים עמ' 42 ובשם רב נטרונאי גאון בלי להזכיר מנהג שתי ישיבות. ובחמדה גנוזה סי' ד': "כך מנהג בישיבה ולפני נשיא כשיושבין לפניו ראשי ישיבות וחכמי שתי ישיבות בתעניות של אחר שבת של רגל וכן בכל תעני' בין קבועין בין שגוזרין בית דין ובין בתעניות פורים בין שחלו להיות בשני ובחמישי ובין שחלו להיות בשאר ימים בין בשחרית ובין במנחה קורין בו יחל משה, חוץ מתשעה באב שבשחרית קורין בכי תוליד בנים ובמנחה ויחל משה".

וזה לרב נטרונאי גאון ולרב פלטי גאון.

משנה מגילה^ב שבתעניות קורים ברכות וקללות³¹ ובגמרא, שם לא, ב לגבי ט' באב: "אמר אביי האידנא נהוג עלמא למיקרי כי תוליד בנים". ומנהג שתי ישיבות כאביי. ובגמרא שם לא נזכר קריאת ויחל. אבל במסכת סופרים פרק יז, ז: "ובתעניות של ט' באב וז' אחרונות של עצירת גשמים ברכות וקללות, אבל תעניות אחרות ויחל משה".

ובמנהיג, שם: "ואמר רב עמרם כל תעניות האמורות בכה אמר ה' קורין בשחרית ובמנחה ויחל". ובטור, אורח חיים סי' תקס"ו, דברי רב עמרם ואחרים: "ורב עמרם כתב שבתעניות הכתובים בפסוק דווקא קורין ויחל חוץ מט"ב". זאת אומרת שרב עמרם חולק על שר שלום, ואומר שקורים ויחל רק בתעניות קבועות. וראה גאוניקה עמ' 260 ו-263. ויתכן

31. ויקרא כו, ג ואילך.

שרב עמרם יותר קרוב לשיטת מסכת סופרים מרב שר שלום שאיננו מחלק בין התעניות. ולכן יחכן שחשובת רב שר שלום איננו מעיקר סדר ע"ג. הרמב"ם, הלכות תעניות ה, ה כאשר מדבר על התעניות הקבועות אומר שקורים ויחל משה. ובהלכות תפלה יג, יח מחלק בין תעניות שמתעניין על מה שאירע לאבותינו שאז קורים ויחל משה, אבל תעניות שגוזרין אותן הצבור מפני הצרות קורים ברכות וקללות, והטור, שם, גם מביא את מנהג שתי ישיבות בשם רב שר שלום גאון ופוסק כך, ובש"ע, שם, גם פוסק כמנהג שתי ישיבות שקורים בויחל.

וכל התעניות³² כולן³³ יש להן³⁴ נשיאות כפים במנחה, סוף מיום הכפורים, שתחת מנחה נושאים כפיהם בתפלה נעילה³⁵. וכך מנהג בשתי ישיבות. (סדר רב עמרם גאון ח"ב, סי' נ"ט עמ"צ"ג. מחזור ויטרי עמ" 223. סדור רש"י, סי' תק"ו, עמ" 274. המנהיג סי' ח', עמ" 74. =אוצר הגאונים, תענית, התשובות, סי' ע"ח, עמ" 38.)

באור: הלכה זו מקורה בברייתא תענית כו, בפי"דחניא שחרית ומנחה ונעילה כולן יש בהן נשיאות כפים, דברי רבי מאיר. רבי יהודה אומר שחרית ומוסף יש בהן נשיאת כפים, מנחה ונעילה אין בהן נשיאת כפים, רבי יוסי אומר נעילה יש בה נשיאת כפים, מנחה אין בה נשיאת כפים, במאי קמיפלגי? רבי מאיר סבר כל יומא טעמא מאי לא פרשו כהני זדייהו במנחתא משום שכרות, האידנא ליכא שכרות. רבי יהודה סבר שחרית ומוסף דכל יומא דלא שכיח שכרות לא גזרו בהן רבנן, מנחה ונעילה דכל יומא שכיחא שכרות גזרו בהן רבנן. אמר רב יהודה אמר רב הלכה כרבי מאיר. ורבי יוחנן אמר נהגו העם כרבי מאיר. ורבא אמר מנהג כרבי מאיר. מאן דאמר הלכה כרבי מאיר, דרשינן לה בפירקא. מאן דאמר מנהג, מידרש לא דרשינן אורייתא מורינן, ומאן דאמר נהגו, אורייתא לא מורינן ואי עביד עביד ולא מהדרינן ליה. ורב נחמן אמר הלכה כר' יוסי. והלכה כר' יוסי. והאידנא מ"ט פרשי כהני זדייהו במנחתא דתעניתא, כיון דבסמוך לשקיעת החמה קא פרשי כתפילת נעילה דמיא".

ומנהג שתי ישיבות כרב נחמן שהלכה כר' יוסי, וכן הר"ף פוסק כרב

32. מנהיג: תענית .

33. מחזור ויטרי וסדור רש"י: ובכולן .

34. מוזיאון הבריטי: בהן .

35. במנהיג הנוסח: כי במקום המנחה יש נשיאות כפים בנעילה.

כרב נחמן. וכן מסבירים תוס', שם, ד"ה והאידנא: "ולכך לא נהגו העם לומר נשיאת כפיים במנחה ביום הכפורים לפי שמתפללין מנחה בעוד היום גדול, אבל במנחה בשאר תעניות יש נשיאת כפיים, אבל מ"מ בנעילה ביום הכפורים יש נשיאת כפיים".

הרמב"ם, הלכות תפלה יד, א-ב: "בשחרית במוסף ובנעילה הבהנים נושאים את כפיהם, אבל במנחה אין נשיאות כפיים מפני שבמנחה כבר סעדו כל העם, ושמא שחו הבהנים יין ושכור אסור בנשיאת כפיים. ואפילו ביום תענית אין נושאים כפיהן במנחה גזרה מנחת תענית מפני מנחת כל יום. במה דברים אמורים בתעניות שמתפללים בו מנחה ונעילה כגון צום כפור ותענית צבור, אבל תענית שאין בו נעילה כגון חשעה באב ושבעה עשר בתמוז הואיל ותפלת מנחה שלהם סמוך לשקיעת החמה הבי נראית כנעילה ואינה מתחלפת במנחה של כל יום. ולפיכך יש בה נשיאת כפיים." ³⁶

הטור, אורח חיים, סי' תקס"ו, מביא את מנהג שתי ישיבות משם רב שר שלום, ופוסק כך. והטור גם מביא הלכה זו בשם רב עמרם באורח חיים סי' קכ"ט.

מענין שבא"י רק שמרו על חצי המנהג. בירושלמי תענית ד, א, שנגזר כר' מאיר בתענית. אבל בחלוקים שבין אנשי מזרח ובני א"י, חילוק כ"ב נמצא: "אנשי מזרח פורשים כפיהן בתעניות ובט' באב בערבית ובני א"י אין פורשים אלא בשחרית, אלא ביום הכפורים (בנעילה) בלבד". אבל בחלוק נ"ה נמצא: אנשי מזרח נושאים כפיהם ג' פעמים ביום הכפורים, ובני א"י ד' פעמים ביום: שחרית, מוסף, מנחה ונעילה. ולפי הסבר ד"ר מרגליות לא קיימו בני א"י את המנהג שלהם כר"מ בסתם תענית אבל מנהג זה עוד נשאר בימי הגאונים ביום הכפורים, והחלוק הזה גם נזכר בספר המנהיג, שם.

36. אם מתפלל מנחה ביוה"כ סמוך לחשכה, אם יש בה נשיאת כפיים ראה מה שכתב א.הורביץ בספר המטחה, הלכות תפילה יד, ב, בהערה 12.

ואמר רב כהן צדק מנהג בב' ישיבות לומר תחנונים בי' ימים שבין ראש השנה ליום הכפורים, משכימים בכל יום לבית הכנסת לפני עמוד השחר ומבקשים רחמים, ומתחיל שליח צבור ואומר תחנונים, וכשמסיים ואומר ואנחנו לא נדע אומר קדיש. ואומר רבינו האי מנהגנו לומר תחנונים ^{התשובות} בהנ"י י' ימים בלחוד. (שערי שמחה, ח"א, עמ' מ"ג. = אוצר הצאונים, /ראש השנה, סי' כ"ז).

באור: ברא"ש, ראש השנה פרק ד סוף סי' י"ד: "אמר לי רב כהן צדק מנהג בשתי ישיבות לומר תחנונים בהני עשרה יומי שבין ר"ה ליום הכפורים, וכן אומר רב עמרם ורב האי מנהג לומר תחנונים בהני עשרה ימים בלחוד". ובסדר רב עמרם גאון ח"ב סי' ק"ז, עמ' קמ"ה: "ועשרת ימים שבין ראש השנה ליום הכפורים בשחרית ומנחה אומר אבינו מלכנו, ומשכימין בכל יום לבתי כנסיות קודם עמוד השחר ומבקשין רחמים". ובטור אורח חיים, סי' תקפ"א: "לרב כהן צדק מנהג ב' ישיבות לומר סליחות ותחנונים בעשרת ימי תשובה, וכן אמר רב עמרם בעשרת ימי תשובה משכימין לב"ה בכל יום ומתחיל ש"צ אשרי וקדיש ומתחיל תחנונים ומסיים ואנחנו לא נדע וקדיש, ואמר רב האי מנהג לומר תחנונים בהנך עשרה ימים לחוד".

ובכל המקורות שנזכר רב האי גאון, שהמקור ביסודו הוא בשערי שמחה, מוסיף רב האי: "ושמענא במקצת אתרונותא קיימי מר"ח אלול ואמרי דג'יה סליק משה להר בפעם ג' ונחיה בלוחות שניות בי"ה וכל המוסיף לבקש רחמים זכות הוא לו". ומוסיף הר"ף גיאח שם: "ואנו מנהגנו כהנך דקיימי מר"ח אלול". וראה לקמן סי' 41, שגם בשבת ויום טוב של עשרת ימי תשובה אמרו סליחות, ועיין בבאור שם לגבי מקורו של המאירי, אם התשובה היא מארץ ישראל או מבבל.

ובטור, שם, מובא מנהג אשכנז: "כשחל ר"ה ביום ה' או בשבת, אז מתחיל ביום ראשון שלפניו לעמוד באשמורת הבקר ואומרים סליחות ותחנונים... וכשחל ר"ה בב"ג אז מתחילין ביום ראשון בשבוע שלפני השבוע שחל ר"ה להיות בתוכה". בש"ע, שם, שמתחילים סליחות בר"ח אלול, והרמ"א אומר כמנהג אשכנז, ובזה הוסיפו על מנהג ב' ישיבות שהרי רב האי כותב: "וכל המרבה לבקש רחמים זכות הוא לו".

ובתשובות מר רב שלום גאון זצ"ל כתוב, בראש השנה בשתי ישיבות אומר בין בתפלה בין בקידושא דיומא מועדים לשמחה חגים וזמנים לששון את יום הזכרון הזה, ומניין שנקרא מועדים? דכתיב³⁷ אלה מועדי ה' בראש עניין המועדים, וב(ב)תחילה כלל ואח"כ פרט, פסח עצרת ראש השנה ויוה"כפ וסוכות ושמיני עצרת וחזר וכלל וידבר משה את מועדי³⁸ הרי בכלל ופרט וכלל נקראו מועדים, ונקראו מקרא קודש³⁹ להקיש מקראי קודש שכתב כאן למקראי קודש שכתב באלה מועדי ה' מקראי קודש⁴⁰, ללמדך שקרויין מועדים כשאר מועדים, וגם הגאון רבינו שמואל בן חפני כמו כן כתב שמנהג בב' ישיבות כן. ומוסיף לומר, שאם חל בשבת ר"ה אומרים מועדים לשמחה חגים וזמנים לששון את יום הזכרון הזה זכרון תרועה באהבה מקרא קודש, ואם חל בחול אומר את יום הזכרון הזה יום תרועה מקרא קודש. (ראב"ן, למסכת עירובין, עמ' קנו, א. ראבי"ה, ח"ב סי' תקל"ז, עמ' 230 בקצת שינויים, רא"ש, עירובין, פרק ד' סי' י"ד. בקצת שינויים. טור, אורח חיים, סי' תקפ"ב, בשנויים. =תשובות רב שר שלום גאון, סי' מ"ה, עמ' פ"א. =אוצר הגאונים עירובין התשובות, ע' ע"א, עמ' 27).

באור: שאלה זו בקיצור גם בליקוטים מהלכות אמרכל, עמ' פ"ב, בשם מנהג ב' ישיבות, וגם בספר הערוך השלם, ערך ראש, עמ' קל"ד בשם שהי ישיבות. ובחמדה גנוזה, סי' צ"ט, עמ' י"ח, נזכרת הלכה זו כהלכה פסוקה, ולא בשם מנהג ב' ישיבות. הפסק גם במעשה הגאונים, הלכות ראש השנה, עמ' 37, ובספר הפרדס לרש"י, הלכות ראש השנה עמ' רי"ג.

ענין אמירת והשיאנו יסודו במחלוקת אם ראש השנה נקרא מועד, ובזה חלוקים בני א"י ובני בבל. דבר זה מתבאר מהוך תשובה

37. ויקרא כג, ד-מד.

38. שם, מד.

39. שם, כה.

40. שם, ד.

במחזור ויטרי, עמ' 360, שהרי שאלו את פי אריות שבירושלים, והם אמרו לומר והשיאנו. אבל בעל התשובה טוען שזה בגלל שפוסקים בירושלמי ברכות ט, ב, שאומרים והשיאנו בר"ח. אבל בני בבל שהולכים אחר התלמוד הבבלי, ומנהגי בבל ואינם אומרים והשיאנו בראש חודש, לכך גם אין אומרים אותו בראש השנה. לעומת זאת בתשובת הגאון שלפנינו אנו רואים שאמרו אותו בבבל, שהרי אמרו והשיאנו בב' ישיבות. אפשר שבתחילה אמרו, ואח"כ קיבלו ב' ישיבות את מנהג א"י.

בסדר רב עמרם גאון, ח"ב סי' ק"ה עמ' קל"ו, נמצאת תפילת והשיאנו. בסדר התפילות להרמב"ם אינה נמצאת, ובהגהות מימוניות, סוף סדר תפילות כל השנה אות ב: "ואין אומרים והשיאנו, וכ"כ רבי אליעזר הלוי וראב"ן וכן עמא דבר, דלא כרב עמרם גאון ורב יצחק בר"ר יהודה ור' אלעזר הגדול ורב משה בר"ר משלם שהיו רגילין לומר והשיאנו בר"ה ביוה"כ, וכן איחה בתשובות רבינו שר שלום גאון דמנהג בשתי ישיבות לומר מועדים לשמחה חגים וזמנים לששון בין בתפילה בין בקדוש היום". ובאשכנז בענין אמירת והשיאנו בר"ה נחלקו המנהגים. בלותר ובמגנצא אמרו אותו, אבל בגרמיזא בטלו ר' יצחק הלוי. א" 40

ובטור, אורח חיים סי' תקפ"ב: "ואין אומרים ותתן לנו ה' אלקינו באהבה מועדים לשמחה חגים וזמנים לששון לא בר"ה ולא ביה"כ, אבל שר שלום כתב, אומר בב' ישיבות בר"ה ובי"ה בין בהפלה בין בקדושה מועדים לשמחה חגים וזמנים לששון את יום הזכרון הזה... וכ"כ רב פלסוי גאון זצ"ל... וכ"כ ר' שמואל בר חפני... כן נוהגין באשכנז. וכתב רב האי שאין מנהג לומר מועדים לשמחה חגים וזמנים לששון אלא את יום הזכרון הזה זכרון תרועה⁴¹, וכן פשט המנהג⁴². ובש"ע שם, סע' ח': "אינו אומר מועדים לשמחה חגים וזמנים לששון וכן אינו אומר והשיאנו". וכן באוצר התפלות ליחא מועדים לשמחה והשיאנו.

רבינו סעדיה גאון בסדרו עמ' רי"ט, ביטל את מנהג ב' ישיבות ורב האי גאון מאשר אותו, ואי אפשר לומר שבפומבדיתא לא היה כן לפני רב סעדיה, שהרי רב פלסוי אמר והשיאנו⁴³. וכן רואים שר' שמואל בר חפני עוד רוצה להשאיר את מנהג ב' הישיבות הקדום לומר והשיאנו.

א" 40. מח"ו עמ' 360: סדר רש"י עמ' 81, ספר הפרדס לרש"י, שם, אבודרהם, עמ' רס"ה.

41. לגבי אמירת זכרון תרועה, עיין בב"י שם.

42. עיין בב"ח, שם, שאולי אפשר לחלק בין אמירת מועדים לשמחה לאמירת והשיאנו.

43. וראה סי' הבא, שאולי ר' יהודאי גאון גם כתב שאומרים והשיאנו.

והכי אמר רב יהודאי ריש מתיבתא, יחיד צריך לומר בתפלתו בר"ה
 או"א מלוך על כל העולם כלו בכבודך, והשיאנו ה' אלוקינו וכו'.
וכהן צדק ראש ישיבה כך אמר. יחיד צריך לומר מלוך על כל
 העולם כלו בכבודך. וצריך לומר בכל תפלות, כמו שאמרו חכמים⁴⁵,
 אמר להם הקב"ה לישראל המליכונני עליכם בראש השנה, וכן מנהג
בשתי ישיבות. (סדר רב עמרם גאון סי' ק"ז, עמ' קל"ז.
 =אוצר הגאונים ראש השנה, התשובות, סי' קי"ח, קי"ט).

באור: לבבי אמירת והשיאנו, ראה סימן הקודם. ויתכן
 שהמילים והשיאנו טעות סופר, שאיננו בשאר המקורות להלן, חוץ מן
 הטור. ויתכן שמקורו של הטור סדר רב עמרם. בהלכות גדולות, הלכות
 ראש השנה, עמ' 75: "ויחיד צריך למימר בריש שתא מלוך על כל העולם
 כלו בכבודך וכו'". ובספר המנהיג הלכות ראש השנה, סי' ו' עמ'
 83: "ואמר רב יהודאי ז"ל וכהן צדק יחיד בכל תפילותיו אומר מלוך
 כמ"ש חז"ל⁴⁶ המליכוננו עליכם כדי שיעלה זכרוניכם לפני לטובה, ובמה,
 בשופר, וכן מנהג בשתי ישיבות". ובחמדה גנוזה, סי' קי"ט, עמ'
 כ"א: "ויחיד בר"ה צריך להזכיר מלך על כל העולם בכבודך בכל תפלות,
 כמו שאמרו חכמים אמר להן הקב"ה לישראל המליכונני עליכם בראש
 השנה וכן מנהג בשתי ישיבות". ותשובה זו בין תשובות רב צמח גאון.
ובספר הפרדס, עמ' רל"א: "ואמר רב יהודאי גאון צריך לומר יחיד
 בכל תפילותיו מלוך על כל העולם כולו, וכן אמר רב כהן גאון ורב
 פלטיץ נמי". ובאורחות חיים, דין סדר תפילות ר"ק סימן ב': "אמר
 רב יהודאי גאון ז"ל צריך לומר בתפלתו מלוך על כל העולם כולו
 וכו' ע"כ ואינו מזכיר ענין "יחיד". אבל בכ"י ארחות חיים סמינר מס'
 666 דף 200 מופיעה התיבה "יחיד". ובטור, אורח חיים, סי' תקפ"ב:
 וכ"כ רב יהודאי ריש מתיבתא יחיד צ"ל בתפילה בר"ה מלוך והשיאנו,
 ובאשכנז ובצרפת נוהגין שלא לאמרו, ובשאר ארצות אומריין אותו".
 נראה שנתכוון לומר שלא אמרו והשיאנו באשכנז ובצרפת, אבל מלוך אמרו.

45. ראש השנה לד, ב.

לרבינו האי

...ותקיעת שופר מעומד, ומברך לשמוע קול שופר⁴⁷ והלכה רווחת⁴⁸ היא בכל⁴⁹ ישראל⁵⁰ ואין⁵¹ לזוז⁵² מינה⁵³. ואינה בשתי ישיבות לומר לתקוע בקול שופר, אלא לשמוע. (שערי תשובה, סי' ע"ט, עמ' 8. שערי שמחה, ח"א, עמ' כ"ו, האשכול, ח"א עמ' 50, ספר המנהיג, הלכות ראש השנה, סי' ט' עמ' 84. אבודרהם, הלכות ראש השנה, עמ' רס"ו. = אוצר הגאונים, ראש השנה, התשובות, סי' קי"א).

באור: הלכה זו, שאומרים לשמוע קול שופר, גם בהלכות

פסוקות לגאונים, סי' קע"א עמ' 85, בשם רב נטרונאי, ומסיים "וכן מנהג כל בני ישיבה". (אוצר הגאונים, ראש השנה, סי' ק"ב). בשערי שמחה, שם, מביא, "שבסדר רב עמרם מצינו לתקוע וטעות סופר הוא". בסדר רב עמרם ח"ב, סי' קי"א, עמ' קל"ח, ישנן שתי גירסאות: בכ"י אוכספורד והסמינר הגירסא "לשמוע קול שופר", ובכ"י המוזאון הבריטי הגירסא "לשמוע בקול שופר". אבל בכל זאת נשאר עצם מנהג ב' ישיבות, וצדקו דברי השערי שמחה.

בהלכות מגילה, עמ' כ"ד, מסביר האבודרהם הסיבה למה

אומרים לשמוע קול שופר ולא לתקוע או על תקיעה: "מפני שבשופר צריך

47. בש"ש: וברכה של שופר הלכה וכו'.

48. כאן מתחיל במנהיג ובאבודרהם.

49. במנהיג ובאבודרהם, ליתא: בכל.

50. באבודרהם ובש"ש נוסף: לשמוע קול שופר. במנהיג נוסף: לברך בקול שופר.

51. אבודרהם, מנהיג: ולא.

52. מנהיג, ש"ש, אבודרהם: תזוז.

53. ש"ש, ממנה ועד כאן בש"ש ובמנהיג. ובאבודרהם עוד: וכן

כתב בה"ג, והכי איתא בירושלמי ע"כ.

לברך ואין לברך לתקוע לפי שצריך שישמע התוקע קול ואם לא שמע לא יצא". ומביא ראיה לזה מן הגמרא ראש השנה, כח, א שאם שמע קול הברה לא יצא. וכן בתמים דעים, סי' קפ"ו: "ומה שאנו מברכין בשופר לשמוע קול שופר מפני שהברכה/על השמיעה והשמיעה אי אפשר אלא בו ממש".

כמו שנזכר ישנה בסדר רב עמרם גם גירסא "לשמוע בקול".
 ה: אבודרהם, שם, מתנגד לאמירת בקול שופר, מפני שהבי"ת אינה נופלת אלא על ל' קבלה. בהלכות פסוקות מן הגאונים, סי' קע"ג עמ' 86, בשם רב שרירא שצריך לברך לשמוע בקול שופר, בסדר רב סעדיה גאון, עמ' רי"ח: "... לשמוע קול שופר". וכן בארחות חיים, הלכות ראש השנה סי' י"ד, עמ' רי"ח, "לשמוע קול שופר".

אבל יש הרבה מקורות לומר בקול שופר. ראה הערה 50 שלפי המנהיג גם שיטת רב האי היתה לברך לשמוע בקול שופר. ועיין בהערה 7 של אופטוביצר בראבי"ה עמ' 216.

במחזור ויטרי, עמ' 385, מוצאים מנהג מתנגד למנהג ב' ישיבות, ואמרו "על תקיעת שופר". ושם מובא מהלכות רב יהודאי, לומר לתקוע בשופר⁵⁴.

ברמב"ם, הלכות ברכות יא, יד ושופר ג, י פוסק שצריך לומר לשמוע קול שופר. וגם הסור, אורח חיים סי' תקפ"ה: "וקודם שיתקע יברך לשמוע קול שופר ולא לתקוע, דלאו בהקיעה תליא מילתא אלא בשומע". וכן בשלחן ערוך, שם, לשמוע קול שופר.

54. לא נמצא בהלכות פסוקות הוצאת ששון, ועיין בהערה ה' של שמעון הורוויץ במחזור ויטרי, שם.

ור' נטרונאי אומר⁵⁵ נהיגי בתרתי מתיבתא בראש השנה לצלויי שליחי
צבור⁵⁶ וצבור⁵⁷ שבע ויחיד מתפלל⁵⁸ בביתו תשע, כדי שיצא⁵⁹ ידי
 חובתו בבלכיות זכרונות ושופרות⁶⁰. (שערי שמחה, ח"א, עמ' כ"ח.
 ספר המנהיג, עמ' 84 סי' י"ב. = אוצר הגאונים, ראש השנה,
 'השובות, סי' ק"כ).

באור: הגאון דן על תפילת מוסף בלחש. המשנה
 ראש השנה לג, ב: "כשם ששליח צבור חייב, כך כל יחיד ויחיד חייב. רבן
 גמליאל אומר שליח צבור מוציא את הרבים ידי חובתן". והגמרא, שם
 לה, א אומרת שהלכה כרבנן גמליאל בראש השנה וביום הכפורים. "אמר רבי
 שמעון חסידא לא פטר רבן גמליאל אלא עם שבשדות מ"ט משום דאניסו
 במלאכה, אבל בעיר לא". וזה לגבי תפילת חול. אבל תפילת ראש השנה
 רבן גמליאל סובר ש"צ פוטר אותם בתשע ברכות, משום דאוושי. וכן
 מנהג שחי ישיבות, שבראש השנה הצבור רק מתפלל שבע, אבל יחיד בביתו
 שאינו שומע ש"צ, חייב לומר בעצמו תשע ברכות, ובשערי שמחה, שם,
 נמצאים דברי רב צמח ורב עמרם ורב האי ורב שרירא, כולם כמנהג ב'
 ישיבות. וכן מביא דברי רב סעדיה ששליח צבור מוציא את הקהל בראש
 השנה. וכן כותב רב סעדיה בסדורו, עמ' רי"ח. וכן בסדר רב עמרם
 ח"ב סי' קט"ו, עמ' קמ"ד, שיחיד במקום שאין ש"ץ מתפלל תשע ברכות,
 וזה בראש השנה. למסקנה, הריצ"ג מדעת עצמו, עמ' ל', אומר שגם
 הצבור מתפללים תשע בלחש בראש השנה, ודבריו גם מובאים בשערי
חשובה סי' ס"ו, ושם שאפילו רבינו האי השיב שהצבור מתפללים בראש
 השנה תשע בבית הכנסת. וכן במנהיג שם, סי' י"ג, מוכיח שהגמרא שצריך
 הצבור להתפלל תשע, שהרי טעמו של רבן גמליאל שמתפללים בלחש כדי
 להס' דיר ש"ץ לעבור בקול רם, ואם בלחש רק מתפלל שבע, הוא איננו
 מסדיר את תפילתו שאומר בקול רם.

55. במנהיג : וכתב רב נטרונאי.

56. שם, של יח צבור תשע, וכן נראה שצריך להיות כאן (וכן

העיר יצחק באמבערגער בפירושו על שערי שמחה, יצחק ירנן).

57. שם: וצבור לצלויי שבע דנפקין להו מתשע בצלותא דשליח צבור.

58. מתפלל: ליתא שם.

59. כדי שיצא שם: להוציא.

60. שם נוסף: "וכן כתב רב עמרם ז"ל אותן בני אדם שאינן באין

לבית כנסת חייבין בתשע, דלא פטר רבן גמליאל אלא עם

שבשדות וכו'. וכן כתבו רבינו שרירא ורבינו האי ז"ל,

וכן איתא יותר, באריכות, בשערי שמחה, שם.

הרמב"ם, הלכות תפלה פרק ח, י, פוסק כרבן גמליאל
 בראש השנה ויה"כ. אבל מדברי הרמב"ם לא ברור שאין הצבור מתפלל
 תשע שכותב: "לפיכך אם רצה היודע לסמוך בשני ימים אלו על תפילת
 ש"ץ להוציאו ידי חובתו הרשות בידו". הטור, אורח חיים סי' תקצ"א
 מביא את דעת הגאונים והראשונים: ובענין תפלה מוסף של צבור כתב
 הרי"ץ גיאה שנהגו בב' ישיבות בבבל שאין הצבור מתפללין אלא שבע
 וש"צ יורד ומתפלל תשע, והביא תשובות הרבה לגאונים לרב נטרונאי
 ולרב עמרם שמעולם לא התפללו צבור בר"ה, אלא שבע. ורב האי ורב שרירא
 כך אמרו: "והוא כתב קבלנו מחכמים גדולים ובעלי הוראה ואנשי מעשה
 שקבלו גם הם מחכמים גדולים שלפניהם כגון רב שמואל הלוי שקיבל⁶¹
 מרב חנוך גדול שבדור, הלכה לפעשה שמתפללין תשע. והרמב"ן ז"ל דחק
 להצמיק דברי הגאונים, כי אמר שכך היה המנהג ברוב ישראל, עד שבא
 הרי"ץ גיאה והחזיר מקצת המערב למנהג שלנו על כן דחק ליישב מנהג
 הראשון, ולא נהירא לא"א הראש⁶² ז"ל וכתב אדרבה מי שמתפלל שבע
 הוי ברכה לבטלה כיון שמחסר מהברכות, ומנהג אבותינו תורה היא ואין
 לשנות". ובש"ע, שם, סעי' א': פוסק כרא"ש שגם הצבור אומרים תשע
 ברכות.

40

ונהגו העם כשהן יושבין ומברכין עליהם ברכת התקיעה, ומפני שהצבור
 צריכין לשמוע התקיעות על סדר הברכות, לפיכך חוזרין ותוקעין על
 סדר הברכות תשר"ת פעם אחת ותש"ת פעם אחת ותר"ת פעם אחת. ובדין
 הוא שיהו תוקעין אותן על סדר ברכות כסדר שתקעו כשהן יושבין, אלא
 כיון שהברכות אין מעכבות את התקיעות הרי יצאו ידי חובתן באותן
 שתקעו כשהן יושבין, ודי להם⁶³ לתקוע תר"ת תש"ת ותר"ת על סדר ברכות
 פעם אחת שלא להטריח הצבור, וכן המנהג בכל העולם ובשתי הישיבות.
 רבינו יצחק אלפסי, ראש השנה, פרק ד'^{דף}, מפני הרי"ף. שבלי הלקט
 ג' ש"א, עמ' קמ"א, בשם הרי"ף. אור זרוע, ח"ב, סי' רס"ט, עמ'
 124 בשם הרי"ף אוצר הגאונים, ראש השנה, התשובות, סי' ק"ב, עמ' 59).

61. מלחמת ה', ראש השנה, דף יב, א, טפי הרי"ף.

62. ראש השנה, פ"ד, סי' י"ד.

63. בקטע גניזה של הרי"ף, 59: T.S.N. 8310: להון.

באור: לפי מנהג ב"ה הישיבות בחזרת הש"ץ של מוסף, אין הוקעים כל סדר התקיעות בכל ברכה, אלא יש שלש ברכות, ועל כל ברכה תוקע חלק מן הסדר. שכבר תקעו כל הסדר לפני שהתפללו מוסף. והסיבה מפני טרחא דצבורא. וכן תשובה לר' חננאל בר' חושיאל במעשה רוקח סי' קכ"ג (אוצר הגאונים, ראש השנה, סי' ק"ג), גם כמנהג ב"ה ישיבות. וכן הוא בסדר רב עמרם גאון ח"ב סי' ק"ד, עמ' קמ"ב-קמ"ד. וכן כתב הרמב"ם, הלכות שופר, פרק ג' הלכה י"ב: "בדין הוא שיתקעו על כל ברכה כל בבא מהן שלש פעמים כדרך שתקעו כשהן יושבין, אלא כיון שיצאו מידי ספק בתקיעות שמיושב אין מטריחין על הצבור לחזור בהן כולן על סדר ברכות, אלא די להן בבא אחת על כל ברכה כדי ששמעו תקיעות על סדר ברכות". וכן בטור, אורח חיים סי' תקצ"ב, ומביא אה דברי הרי"ף בקצור וגם מביא מנהג ר"ת לתקוע תשר"ת לכל שלוש ברכות. בש"ע, שם, סעי' א', מביא המחבר תחילה את מנהג ב"ה הישיבות, אבל מוסיף: "ועכשיו נוהגים לתקוע למלכיות תשר"ת שלשה פעמים לזכרונות תש"ת שלשה פעמים לשופרות תר"ת שלשה פעמים". והרמ"א אומר שבמדינו ת אשכנז נהגו כר"ת. אבל משנה ברורה שם, ס"ק ח, כתב שיש הרבה שנוהגים לתקוע בכל ברכה תשר"ת, תש"ת, תר"ת כדי שיתקעו מאה קולות.

וכן התענית שנאסרו בכל יום טוב, נהגו הרבה מן הגאונים והחסידים להתענות בראש השנה ואפי' חל בשבת, וכן בשבת של עשרת ימי תשובה, ולהרבות בה פלות וצעקות ובכל מיני הכנעות, ונסח דברי הגאונים בענין זה כבר נהגו להתענות ולהרבות בתחנונים בימים אלו בין ביו"ט בין בשבת, ואם כל ישראל יכולים לעשות כך הדבר נאה וצריכים הם לכך, וכך מנהג בשתי ישיבות. (מגן אבות למאירי, עמ' קנ"ז. = אוצר הגאונים, ביצה, התשובות, סי' מ"ב, עמ' 25).

באור: על המנהג להתענות בר"ה גם בחמדה גנוזה, סי' קכ"ט, בחוץ תשובות רב צמח גאון, וכמנהג "במקומינו ובישיבות".

וכן בהלכות פסוקות הגאונים, סי' קא"ב כחשובת רב נטרונאי גאון, וכמנהג מקומו וכן ליקוטים מהלכות אמרכל, עמ' כ"ב, כמנהג ב' ישיבות. וענין אמירת החנונים בשבת שובה גם מוצאים בתשובות גאוני מזרח ומערב, סי' קכ"ב, בשם רב האי וכמנהג ב' ישיבות.

ברא"ש, ראש השנה, פרק ד', ססי' י"ד מוצאים תשובת רב נטרונאי, בשינוי, שאוסר להתענות ביום ראשון של ראש השנה, אבל מתיר ביום ב' ובשבת שובה. ומביא גם תשובת רב האי שיפה הוא לא להתענות. ובמרדכי, יומא, סי' חשכ"ג גם אומר שיפה להתענות, אבל לא ברור שם אם בשני ימים של ר"ה, או רק בשבת שובה.

אבל בין הגאונים מוצאים מתנגדים לתענית זו. רבי יהודה גאון⁶⁴ בפרקול בן באבוי⁶⁵, רב סעדיה גאון⁶⁶ ורב נחשון גאון⁶⁷. ש.אסף⁶⁸ כותב שבישיבת סורא היו נופלים על פניהם בשבת שבין ראש השנה ליוה"כ, אבל בפומבדיתא לא עשו את זה.⁶⁹

יעקב גרטנר במאמרו "תענית בראש השנה"⁷⁰ דן בענין זה. הוא מראה שזה היה מנהג ארץ ישראל להתענות בראש השנה ובשבת שובה. שארץ ישראל מתנהגה כשיטת רבי אליעזר, שאו כלו לה' או כלו לכם, ובני בבל סברו כר' יהושע הציל לה' וחציל לכם⁷¹. וזה לענין עונג שבת. וגרטנר הולך בשיטת ל.גינצבורג⁷². שישיבת סורא הושפעה ממנהג ארץ ישראל, ולפיכך רב נטרונאי, גאון סורא, מתיר לשבת בתענית בראש השנה ובשבת שובה. ורב סעדיה ורב נחשון, שני גאוני פומבדיתא, התנגדו לזה, שהם הולכים לגמרי בשיטת בבל, ואסור להתענות. ורוצה להביא ראיה שגם בזמן הגמרא הייתה מחלוקת זו בין שתי הישיבות.⁷³ לגבי תשובתינו, שכתוב שמנהג ב' הישיבות היה להתענות, הולך גרטנר בעקבות לויין⁷⁴ ש: "כנראה הכוונה לישיבת א"ש וישיבת סורא, אבל לא לישיבת פומבדיתא".

64. שבלי הלקט, סי' רפ"ד ספר הפרדס עמ' רי"ז: מעשה הגאונים עמ' 39; אוצר הגאונים שם, סי' ל"ב.
65. גנזי שעכטער ח"ב עמ' 565.
66. שבלי הלקט, שם.
67. רא"ש, שם.
68. תקופת הגאונים וספרותה, עמ' רס"ו.
69. מבסס את דבריו על דברי הריב"ש, סי' תי"ב.
70. הדרום, חוברת ל"ו, חשל"ג, עמ' 125.
71. שם, עמ' 147.
72. גנזי שעכטער, שם, עמ' 508.
73. שם, עמ' 148.
74. אוצה"ג, שם, אות ח'.

אבל לדעתי אפשר שבאמת בתקופת ר' יהודאי היתה מחלוקת בין א"י ובבל, ז.א. ישיבת פומבדיתא, אם להתענות או לא, ובזמן ר' נטרונאי הסכימו בב' הישיבות שמותר להתענות, אבל רב סעדיה התנגד לזה, והשפיע על הישיבות לא להתענות. וכך מוצאים רב האי שלא התנגד לזה, אבל כתב שיותר טוב לא להתענות. ויתכן מאד שזה לא היה רב נחשון שהתנגד לתענית, שהרי הוא חי לפני תקופת רב סעדיה, וגם היה מישיבת סורא, אלא זה היה ר' נח' שהתנגד, וחשבו שזה ר' נחשון, אבל באמת זה היה ר' נחמיה, גאון פומבדיתא, שהיה גאון מיד לפני ר' שרירא, ואחרי תקופת ר' סעדיה גאון. הטור, אורח חיים סי' תקצ"ז, מביא את שיטת רב נטרונאי, אבל פוסק לא להתענות. וכן בש"ע, שם מעדיף לא להתענות.

בסדר רב עמרם כתב מנהג יש בשהי ישיבות לומר בערבית ושחרית ומנחה אתה מבין ואתה יודע ועל חטא הבא בא"ב, ובמוסף אינו אומר אתה מבין אלא אתה יודע ועל חטא הבא בסימן אר"ש זס"ג⁷⁵.
(ראבי"ה סי' תקכ"ט, עמ' 192, אור זרוע, ח"ב סי' רפ"א, עמ' 128, מרדכי, יומא, סי' תשכ"ז, = אוצר הגאונים, יומא, התשובות סי' ק"ג, עמ' 38).

באור: גם הובא בקצורה הגהות מימוניות, סדר תפילות כל השנה, בודוי אות א'. בגמרא ימא פז, ב: "אור יזה"כ מתפלל שבע ומתוודה, בשחרית מתפלל שבע ומתוודה; במוסף מתפלל שבע ומתוודה, במנחה מתפלל שבע ומתוודה, בנעילה מתפלל שבע ומתוודה. "והגמ", שם, גם יודעת על תפילה אתה יודע: "מאי אמר, אמר רב אתה יודע רזי עולם". תפילת אתה מבין לא נזכרת בגמרא, וגם אתה מבין אינו בסדר רב עמרם. בח"ג, סי' קי"ח, עמ' קס"א רב עמרם מביא סדר הוידוי. וכותב אתה יודע ועל חטא בא"ב, אבל אתה מבין ליתא. אפסוביצר, בהערות שלו על ספר הראבי"ה, שם, תמיה איך יכול הראבי"ה להביא דעת רב עמרם בענין אתה מבין, הרי ר' אליהו הזקן בר' מנחם חברו, והוא חי בצרפת במאה הי"א, אחרי תקופת רב עמרם. וכן בטור

75. אונס רצון שגגה זדון סתר גלוי, ובאור זרוע: אר"ש דה"ג ולפי אופסוביצר או שזה טעות. או הפירוש: דעת, חוזק יד, גלוי.

אורח חיים סי' תר"ז ותר"כ, לא נזכר אמירת אתה מביין.

בראבי"ה, שם, מובא מנהג קלוניא לומר אתה מביין בערבית שחרית ומנחה, ובמגנצא אמרו אותו רק במעריב. תפילת אתה מביין מובאת במחזור ויטרי, סי' שנ"ב, עמ' 391 ובסדור רש"י סי' רי"ב עמ' 98. בסדר תפילות כל השנה של הרמב"ם, בנוסח הודוי נזכר אמירת הודוי בכל התפילות ואמירת אתה יודע. אבל איננו מזכיר אתה מביין. במחזור לימים הנוראים, יום כפור, לדניאל גולדשמידט, מובא אתה מביין בעמ' 48, במעריב, וכן לגבי שחרית מוסף ומנחה.

רב נטרונאי⁷⁶. ושאלתם [אם]⁷⁷ יכולין הצבור להתנות⁷⁸ בראש השנה⁷⁹ וביום הכפורים כל נדרים שנודרים משנה זו לשנה אחרת. תשובה⁸⁰ נדרים אין נשנת⁸¹ בשתי ישיבות היום יותר⁸² ממאה שנה, וכך אמר רב יהודאי גאון נהורא בעלמא דאנן לא גרסינן נדרים ולא⁸³ ידעינן לאסור ולהתיר⁸⁴ בה לא נדר ולא שבועה⁸⁵ ואין נוהגין⁸⁶ לא בישיבה⁸⁷ ולא בכל מקום להתיר⁸⁸ נדרים לא בראש השנה ולא ביום הכפורים, אלא שמענו שבשאר ארצות אומרים כל נדרי ואסר⁸⁹, אבל אנו לא דאינו ולא שמענו מרבתינו⁹⁰

76. א"ח: ונשאל גאון בהאי ענינא וזה תורף השאלה והתשובה.
 77. ע"פ א"ח.
 78. כ"י א"ח: להתענות. תש"ר: להתיר.
 79. בראש השנה ליתא בכ"י א"ח.
 80. ליתא בכ"י א"ח.
 81. כ"י א"ח אינה נשנית.
 82. תש"ר ליתא חיבה זו.
 83. תש"ר: ואל.
 84. כ"י א"ח: לאסור ולהתיר.
 85. נראה לי שעד כאן דברי ר' יהודאי גאון יומכאן אי אפשר לברר אם אמרו כל נדרי בזמן ר' יהודאי.
 86. כ"י א"ח: ואין ראוי.
 87. א"ח: בישיבות.
 88. כ"י א"ח: להתיר.
 89. א"ח: עכ"ל הגאון בעל ספר העתים.

(הלכות פסוקות מן הגאונים, סי' קכ"ב, עמ' 64.
 תורתם של ראשונים, ח"א, עמ' 49. ארחות חיים, הלכות יום
 הכפורים, עמ' רל"ה וכ"י ארחות חיים בסמינר מס' 666. =אוצר הגאונים
 נדרים, התשובות, סי' ס"ג, עמ' 23). וגם כמנהג שתי ישיבות בתשובות
 הגאונים אסף. במדעי היהדות, כרך ב' סי' ל"א, עמ' נ"א.

באור: ובארחות חיים, שם: "ואמר ר' נטרונאי גאון ז"ל
אין אנו⁹¹ נוהגין בשתי ישיבות, ולא בכל מקום להתיר נדרים לא
בראש השנה ולא ביום הכפורים אלא שמענו⁹² שבשאר ארצות אומ' כל
נדר; אבל אנו לא ראינו ולא שמענו⁹³ מרבוחינו שמעתא דנדרים,
ואנו כבר גלינו דעתנו ופרשנו שאין לומר כל נדרי כלל, ומה מועיל⁹⁴
למי שמתנה לאחר⁹⁵ נדרו שיהא בטל⁹⁶, וכבר שמענו מההיא שמעתא
דנדרים דאין⁹⁷ למנהג זה שום שורש ואין מבטלין הנדרים בכך ואין
בו ממש".

-
90. אבל וכו': ליחא בא"ה.
 91. בכ"י ליחא תיבה זו.
 92. בכ"י: ששמענו.
 93. כן נוסף בכ"י ונחסר בנדפס ע"י הדומות "שמענו".
 94. כ"י: מועלת.
 95. כ"י: אחר.
 96. כ"י: מהאי.
 97. נדרים כג, ב.
 98. כ"י: שאין.
 99. כ"י חסד תיבה זו.

ודומה לזה, בקצור במנהיג, הלכות צום כפור סי' נ"ו, עמ' 94. וגם נמצא בשערי שמחה, ח"א, עמ' ס'. וכן בטור, אורח חיים, סי' תרי"ט, וגם באבודרהם עמ' רפ"א. ובחמדה גנוזה, סי' מ"ד, בשם רבינו נחשון גאון: "ושכתוב כל נדרי ואסרי האומרים ביום הכפורים בערב, אין עמנו מנהג לעשות כן לא בשתי ישיבות ולא בבבל כולה". מדברי רב נטרונאי בארחות חיים, נראה שענה לשאלה פעמיים. בפעם הראשונה התשובה בהלכות פסוקות, ובארחות חיים בפעם השניה, ורק סוף התשובה הראשונה הוא אומר, "ואנו כבר גלינו דעתנו ופרשנו שאין לומר כל נדרי כלל". ונראה שכל המקורות שנבאתי עם ארחות חיים הם התשובה השניה, ולא עוד, אלא שבארחות חיים שמ מביא את שתי התשובות של רב נטרונאי כתשובות נפרדות. אבל היה לו רק תורף התשובה וחשב שזה אולי מגאון אחר.

ובסדר רב עמרם גאון, ח"ב סי' ק"כ, עמ' קס"ב, מובא תפילה כל נדרי, אבל בסוף הקטע "אבל שגרו ממתיבתא הקדושה שמנהג שות הוא ואסור לעשות כן".¹

ובארחות חיים, שם, גם הדברים תשובה מרב האי בר נחשון: "ואמר רב האי גאון ז"ל בר רב נחשון גאון ז"ל דהלכה כרבא דמחמיר דהוא בתרא, ואין אנו מפירין נדרים ולא נהיגינן להפר לא בראש השנה ולא ביום הכפורים ולא שמענו מרבתינו שהיו נוהגים כל עיקר, אז נמי דסבירא להו למשרי נדרי בחרטא הוא דעבדי ומכל אנפי לית ליה מששא בהאי מנהגא". ובשערי שמחה, שם, דומה, ומוסיף: "אף אתם החמירו כמותנו ואל תשנו ממנהג הישיבות". וכן בספר המנהיג שם, וכן באבודרהם, עמ' רפ"א.

ובשערי תשובה, כמה תשובות מרב האי² על-כך, בסי' ל"ח עמ' 4, ובסי' קמ"ג, עמ' 15. וברור שבישיבות בכל לא אמרו כל נדרי, וגם ברור שבזמן ר' נטרונאי כבר נהגו בארצות אחרות לומר כל נדרי.

1. וברור שדבריו עולים על אמירת כל נדרי ולא ברכת שהחיינו, שבאותו סימן פוסק שכן אומרים שהחיינו, כגמ' עירובין מ, ב.
2. לא ברור אם זה רב האי ב"ר שרירא או רב האי ב"ר נחשון, אבל כנראה שכמו בתשובות האחרות בש"ש הוא רב האי ב"ר נחשון.

בראבי"ה, ח"ב, סי' תקכ"ט, עמ' 189: "נבחרות רב פלטוי גאון כתוב מנהגא דידן ובבית רבינו שבבבל שאמר שליח צבור שהיינו ושוב כל נדרי ושוב ברכו. גנצבורג, בבנזי שעכטער ח"ב עמ' 120, רוצה להוכיח מכאן שבאמת יש מחלוקת בין ישיבת סורא לישיבת פומבדיתא, שר' פלטוי, ראש ישיבת פומבדיתא, כותב שאומרים כל נדרי, אבל ר' נטרונאי מסורא כותב שנהגו לא לאמרו. אבל לדעתי לא היתה אמירת כל נדרי חלוק בין ישיבת סורא לפומבדיתא, אלא המנהג היה בב' ישיבות לא לאומרה, כדברי רב נטרונאי. ותשובה זו של רב פלטוי, שגנצבורג מסתמך עליה, ונמצאה בסדר רב עמרם גאון, ח"ב סי' ק"כ עמ' קס"ב, וגם בטור, אורח חיים סי' תרי"ט, אבל בלי המילים "ושוב כל נדרי" ויתכן שהוסיפו זאת בראבי"ה. אבל המנהג לומר כל נדרי כבר נתפשט בכל מקומות ישראל, כפי שמביא הטור, והש"ע, שם.

וכתב רב עמרם בתפלת מנחה א"א לפנינו³ לא סליחה ולא רחמים, אלא לאחר סיום תפלתו אומר⁴ א"מ⁵. אבל רב נטרונאי כתב⁶ הרוצה לומר סליחות במנחה הרשות בידו, שיום סליחה הוא, ובכל תפלה ותפלה⁷ ראוי לומר⁸ וכן מנהג בב' ישיבות, וכן המנהג עתה לומר סליחות בכל ד' תפלות. (טור, אורח חיים, סי' תרכ"ב. שערי שמחה, ח"א, עמ' ס"ג, ספר המנהיג, סי' ס"ד, עמ' 97).

באור: דברי רב נטרונאי, בשמו, גם בסדר רב עמרם גאון

ח"ב, סימן קכ"ח, עמ' קס"ט: "ואם רצה לומר במנחה סליחה הרשות בידו,

3. במנהיג ליתא חיבה זו.

4. שם: יאמר.

5. שם ובש"ש נוסף: וכן אמר רב סעדיה שאין אומרים סליחות ורחמים כי אם בשחרית ובנעילה.

6. אבל...: ליתא במנהיג ושם: ובצרפת נהגו בכל ארבע תפלות לומר וכו'.

7. שם: בכל תפלות.

8. עד כאן במנהיג: ומוסיף מה שבסדר רב עמרם ובש"ש: ומנהג של

ישיבה היא שבשחרית אומרים חמש סליחות ובמוסף שבע במנחה

ובנעילה שלש שלש, וראה לעיל סי' 31.

שיום סליחה הוא ובכל חפלה ותפלה ראוי לומר, ומנהג של ישיבה בשחרית אומר שבע ובמוסף חמש במנחה ובנעילה שלש שלש. ואם יש פנאי אומר חמש" (וראה הערה 6). ודברי רב עמרם עצמו גם בסדורו, שם: "בהפלת מנחה אין אומרים לפנינו לא קרובה ולא רחמים. אלא לאחר שמסיים תפילתו אומר אבינו מלכנו דכתיב לעיל". נראה שיש כאן מחלוקת בין רב עמרם ורב נטרונאי אם במנחה או לא. ד. גולדשמידט¹⁰ כותב: "ויחכך שיש כאן טעות או מנהג שופה ממנהג הישיבה". בכל זאת, רב נטרונאי מסכים שאין חיוב לומר סליחות במנחה, אלא "הרשות בידו". וכנראה שזה היה מנהג ב' ישיבות כן לומר שלש סליחות במנחה. ולענין מנין הסליחות, ראה לעיל סימן 31.

לומר סליחות

מר שרירא. ודשאלתאן הא חז"ר¹⁰ כיצד מתוודה אומר עויתי פשעתי חטאתי וכו'. ואמרינן בסופ' דשמוע' דהלכה כרבנן ולא כר' מאיר, דהוא גברא דנחית קמיה דרבא ועבד כר' מאיר מאי אתי לאשמועינן דנהיגי גבן דעבד כר' מאיר, ילמדנו אדוננו היכי מנהג בישיבות, ומאי טעמא דהאי דנחית וכו'. תשובה. הכין חזינא דאי מנהגיכון (ל) מעבד כר' מאיר מנהג טעות הוא, ומבעי להון מהשתא ולקמיה לזהורינן לשלוחיכון דלא ליעבדון הכי ולא לימרו ודוי אלא כרבנן חטאתי עויתי פשעתי, והכין מנהגא דחרין מתיבאתא, ומילתא פסיקתא היא בגמ' בהדיא אמר רבה בר שמואל אמר רב הלכה כחכמים. (תשובות גאוני מזרח ומערב סי' קמ"ד, עמ' לה, ב. = אוצר הגאונים, יומא, התשובות, סי' מ"ג, עמ' 19).

באור: במנהיג, סי' ס"ב, עמ' 96, ובשערי שמחה

ח"א, עמ' ס"ג: "ובהלכות"¹¹ פסקו כרבנן, וכן פסק רב פלטוני, אך רב חפץ ורבינו סעדיה פסקו כר' מאיר מההוא דנחית קמיה דרב ועבד כר' מאיר ושבק ליה רב, דאלמא רב דפסק כחכמים הדר ביה והכין מסתברא. ובמנהיג כותב שבפרבינצא ובצרפת נהגו כר' מאיר. האור זרוע, בס' רפ"א: "בתשובות הגאונים וה"ג ורבי' יצחק בר' אשר ופר"ח ור"א בר' נתן ז"ל כולם פסקו כחכמים". וכן במרדכי, יומא פרק ג' סימן תשכ"ז. ובראבי"ה, סי' תק"ל, עמ' 195, ובראב"ן, יומא, עמ' קס"ט.

10. יומא לו, ב.

11. הלכות גדולות, הלכות יום הכפורים, עמ' 61.

9. בהערות שלו על סרע"ג, שם.

על אף שבמנהיג ובשערי שמחה כתוב שר' סעדיה פסק כר' מאיר,
 אבל בסדור רב סעדיה גאון, בעמודים רס"א, דע"ב, תי"ב כותב ר'
 סעדיה הודוי כחכמים, וכן בסדר רב עמרם גאון, ח"ב, סי' קכ"ו,
 עמ' קס"ז, כתב הודוי כחכמים. השאלה מבוססת על המחלוקת בין ר'
 מאיר וְכַחכמים, בגמ' יומא לו, ב גמ' לגבי הודוי של כהן גדול
 לדברי ר' מאיר מתודה עוויתי פשעתי חטאתי ולחכמים חטאתי עויתי פשעתי.
 במשנה לה, ב הנוסח כר' מאיר, מפני שסתם משנה ר' מאיר. אבל בגמ'
 אומר רבה בר שמואל שהלכה כחכמים, וכן פוסק ר' שרירא, וכן המנהג בשתי
 ישיבות. אבל בגמ' שם, אחרי דברי רבה בר שמואל, מובא מעשה שאדם
 אחד עשה כר' מאיר לפני רבה, ורבה שאל אותו "שבקת רבנן ועבדת כר"מ?
 א"ל כר"מ סבירא לי דכתיב בספר אורייתא דמשה¹². ומזה שרבקה לא
 השיב עוד לאיש. יתכן שחזר מן הפסק שלו. אבל ר' שרירא ור' פלטוי
 בכל זאת פוסקים כחכמים. הרמב"ם, הלכות תשובה א, א: "כיצד מתודין
 אומר אנא השם חטאתי עויתי פשעתי" וזה כחכמים. ובאוצר התפילות,
 כך הוא אצל העבודה כחכמים, אבל אצל ודוי הצבור באלפ"א בית"א -
אשמנו, בגדנו וכו' על השתלשלות הודוי, ראה אלבוגן התפילה בישראל,
 עמ' 113.

והכי אמר רב נטרונאי גאון מחסיה¹³, במנחה של יום הכפורים¹⁴ אין
 אומר ש"ץ אתה כוננת וסדר עבודה ולא בשחרית, אלא במוסף בלבד, שמזכיר
 סדר עבודות והזאות¹⁵ והודאות¹⁶ בשעת עבודת כהן גדול¹⁷, וכיון
 שהזכיר במוסף למה הוא חוזר ומזכיר¹⁸ במנחה. הלכך לא יזכיר.
וכן מנהג בשתי ישיבות¹⁹. (סדר רב עמרם גאון, ח"ב סי' קכ"ה, עמ' קס"ט).

12. "נושא עון ופשע וחטאה", שמות לד, ז.

13. בש"ש ליחא: גאון מחסיה. במנחה ואמרו רבינו סעדיה ורב

נטרונאי ורבינו האי ז"ל".

14. במנהיג: נוסף: ובנעילה.

15. בש"ש ליחא היבה זו.

16. במנהיג: ובוידוין.

17. בשעת עבודה שם: כמו שהיה מזכיר.

18. שם יחזור ויזכור.

19. במנהיג ליחא: בשתי ישיבות.

שערי שמחה, ח"א עמ' ס"ג. ספר המנהיג, הלכות צום כפור, סי' ס"ג, עמ' 97. אוצר הגאונים, יומא, התשובות, סי' ק"כ, עמ' 41).

באור: בטור אורח חיים, סי' תרכ"א: "וא"ר נטרונאי

א"א סדר העבודה לא בשחרית ולא במנחה אלא במוסף, שמזכיר עבודה וההודאות בשעת עבודה, וכיון שמזכיר במוסף למה יחזור ויזכיר, וכן המנהג בב' ישיבות" בגמ'²⁰ כבר נזכר שאמרו סדר העבודה בתפילה, אבל לא נזכר באיזו תפילה, וכן לא נזכר כמה פעמים אמרו אותו. המנהג לומר סדר העבודה רק במוסף של יוה"כ גם בראבי"ה, סי' תקכ"ט, עמ' 192, וגם הובא בהגהות מימוניות, סדר תפילות כל השנה, נוסח הודוי, אות א', בשם בה"ג ורב עמרם, אבל בלי להזכיר שזה מנהג ב' ישיבות, ובאור זרוע, הלכות יום הכפורים, סי' רפ"א, עמ' 128.

י. צונץ²¹ כותב שמקומות שונים אמרו עבודה בכל תפילה:

אתה כוננת לשחרית, אזכר סלה למוסף, ואספר גדולות למנחה. ולמנהג זה מתנגדים גאוני ב' ישיבות בהקופת ר' נטרונאי. בסדר רב סעדיה גאון, עמ' רס"ג: "שאיין מן העיקר לומר שתי התפילות האלה פיוטי הכפור, אלא עיקר הוא לאמרם רק בתפלה מוסף". אבל בעמ' רס"ד: "ועכשיו אחרי שקבלו הרוב את המנהג לומר פיוטי הכפור גם בתפילה תמיד"²² וגם אין בדבר הפסד לתפלה, רואה אני לרשום בשביל יום הכפורים ג' פיוטים, שאחד מהם יהיה לתמיד ומה שבוחרים בו משני האחרים למוסף". משמע מדברי רב סעדיה גאון, שבתחילה היה המנהג לאמרו רק במוסף כמו שכותב רב נטרונאי שהמנהג היה בב' ישיבות, מפני שהכהן עשה את עבודתו באותה שעה, אבל עם הזמן כבר נתפשטו המנהגים, שכנראה כבר היו בבבל בזמנו של רב נטרונאי, ור' סעדיה בעצמו קיבל את המנהג להוסיף פיוטי עבודה בשחרית, אבל כנראה שלא הוסיף במנחה.

20. יומא לו, ב.שם, נו, ב"ה הוא דנחית קמיה דרבה".

21. בריטוס עמ' 101.

22. תמיד, פירוש לשחרית.

י. אלבוגן²³ כותב שבמזרח התחילו להוסיף את העבודה בשחרית ומנחה מפני שרצו לדמות את העבודה לסליחות, שאמרו אותן בשאר התפילות. ומפני שהיו הרבה פייטנים, ולכן הרבה פיוטים, נהגו לאומרם בשחרית ומנחה.

בשערי שמחה, שם, כותב רב האי שבנגדד נהגו לומר סדר העבודה בשחרית. "ובאותו הזמן (של ר' נטרונאי) לא היה נודע לא בנהרדעא ולא בסורא לומר סדר עבודה אלא במוסף". ומוסיף לומר שאפשר לאמרו בשחרית "מתוך שהביב עליהם דבר זה". אבל הן רב סעדיה והן רב האי אינם מביאים עבודה במנחה. אבל הטור, שם, רק מביא את דברי רב נטרונאי, שאומרים את העבודה רק במוסף וכן בש"ע, שם, סעי' ד: "במוסף אומר של יח צבור סדר עבודה". וכן באוצר תפלות, העבודה נמצאת רק במוסף. וכן במחזור לימים הנוראים, עמ' 465.

ובסדר²⁴ רב עמרם²⁵ וגם בתשובות ר' פלטוי גאון כתב²⁶ ותוקעין בשופר תקיעה ג' שברים תרועה תקיעה וסימן קשר"ק, וכן מנהג שתי ישיבות. (ספר ראבי"ה, חלק ב', סי' תק"ל, עמ' 198, אור זרוע, הלכות יום כפוריה, סי' רפ"א, מרדכי, יומא, סי' תשכ"ז, באוצר הגאונים יומא, התשובות, סי' קכ"ט).

באור: המדובר כאן בתקיעה שופר שבמוצאי יום כפור. בסדר רב עמרם, סי' קל"א, עמ' קע"א: "לאחר עושה שלום הוקעין בשופר קשר"ק פעם אחת והולכין לבתיהם בשלום". ובשערי שמחה, עמ' ס"ה: "וכן אמר רב עמרם ולאחר סיום תפלה הוקעין חשר"ת²⁷, והכי אמר רב עמרם לאחר עושה השלום הוקעין חשר"ת והולכין לבתיהם לשלום". ובספר המנהיג, הלכות צום כפור, סי' ס"ט, עמ' 98; "וכתב רב עמרם לאחר עושה השלום הוקעין חשר"ת פעם אחת והולכין לבתיהם לשלום".

23. Studien Zur Geschichte des Jüdischen Gottesdienstes, J. Elbogen, p.72.
 24. בראבי"ה נוסף: כתב. וראה הערה הבאה.
 25. שם ליתא: רב עמרם.
 26. קשר"ק=חשר"ת=תקיעה שברים תרועה תקיעה.
 27. ויקרא כה, ט.

הטעם לכך בשערי שמחה, שם, בשם רב האי; "ואמר מר רב האי, מנהגנו שתוקעין במוצאי יוה"כ, ולא מצינו טעם לומר שהוא חובה, אלא כמדומה לי שהוא זכר ליובל שהוא ביוה"כ, שנאמר²⁸ ביום הכפורים תעבירו שופר, ודלמא מנהג בכל שנה אטו יובל, אי נמי כדי לערבב את השטן. וזה גם בספר המנהיג, שם, באריכות. גם הראבי"ה, שם, אומר שנראה לו "משום דאמרינן²⁹ שוה יובל לראש השנה לתקיעות ולברכות". וסובר כרב האי שהטעם הוא זכר ליובל. וכן מביא האור זרוע טעם זה בשם אבי העזרי.

הראבי"ה והאור זרוע מביאים שבמקומם רק תקעו תקיעה אחת ולא קשר"ת. המנהיג אומר שראה מקומות שעשו כך, אבל במקומו עשו במנהג ב"ה הישיבות. לפי סדר רב עמרם תקעו בשופר מיד אחראי מעריב, ולא אחרי נעילה. שכתב: "ולאחר שמסיים תפילה נעילה מתחיל ש"ץ מיד והוא רחום וכו'...". ואה"כ מזכיר ענין תקיעת השופר.

הטור פוסק כמנהג ב"ה ישיבות. באורח חיים סי'

תרכ"ד: "ותוקעין תשר"ת זכר לתקיעת היובל שהיתה ב"ה.³⁰ ומוסיף

שמוחר לתקוע לפני מעריב. ואפשר שאלו הסוברים שתוקעין רק תקיעה אחת

הוא מפני שלא מסכימים לטעם זכר ליובל. כדברי חוס' שבת (קיד, ב) אינו אלא להודיע שהוא לילה, ויאכילו אה"כיהם שהתענה וגם יכינו סעודת מוצא ד"ה ואמאי: "וכן אומר ל"י מה שתוקעים במוצאי יוה"כ. / ואז די בתקיעה יוה"כ

אחת. ובשלחן ערוך, אורח חיים סי' תרכ"ג, סעי' ד: ותוקעין תשר"ת:

הג"ה וי"א שאין לתקוע רק תקיעה אחת, וכן נוהגין במדינות אלו."

דבר זה חלוק בין מנהג ספרד ואשכנז. הספרדים עושים כב"ה ישיבות

והאשכנזים עושים כשיטת הר"י.

28. ויקרא כה, ט.

29. ראש השנה כו, ב.

30. הרי כל הענין של תשר"ת בר"ה לומדים גם מתקיעת השופר

ביובל: ראש השנה לג, ב.

וכך אמר רב שר שלום גאון³¹. המתפלל³² ביחיד באלו עשרים ואחד יום שיחיד גומר בהן את ההלל חייב לברך ולגמור בהן³³ את ההלל ולקרות את כלו ולחתום אחריו, וכך מנהג בשתי ישיבות. (סדר רב עמרם גאון ח"ב סי' ח"א, עמ' צ"ח, שערי שמחה ח"ב עמ' ד, מחזור ויטרי, עמ' 353 (בשם ר' יוסף טוב עלם בר שמואל). סדר רש"י סי' קע"ג, סדר הפרדס לרש"י, בסדר חנוכה, עמ' רמ"ב. = תשובות רב שר שלום סי' מ"ד, עמ' פ'. אוצר הגאונים, העניח, התשובות, סי' פ"ה).

באור: בגמרא, העניית כ"ח, ב: "דאמר ר' יוחנן משום רבי שמעון בר יהוצדק שמונה עשר יום בשנה יחיד גומר בהן את ההלל, ואלו הן שמונה ימי החג ושמונת ימי חנוכה ויום טוב הראשון של פסח ויום טוב של עצרת, ובגולה בעשרים ואחד יום ואלו הן תשעת ימי החג ושמונת ימי חנוכה ושני ימים הראשונים של פסח וב' ימים טובים של עצרת". ומוסיף הגאון שהיחיד חייב לגמור את ההלל וגם צריך לברך לפני הלל ולאחריו. ומביא את דעת רב האי גאון, בשם רב יהודאי גאון בשערי שמחה, עמ' ה', שמסכים למנהג שתי ישיבות שיחיד גומר ומברך באותם כ"א ימים, ושם עמ' ט' מביא דעת ר' פלטוי שאין היחיד גומר את ההלל. לפי אסף³⁴, היתה מחלוקת בין גאוני סורא לגאוני פומבדיתא אם יחיד קורא הלל בימים שמדלגים כר"ח וחול המועד ועיין שם.

בטור, אורח חיים, סי' תרמ"ד: "ומברכין לגמור ההלל בין צבור בין יחיד, "והר"מ מרוסנבורק³⁵ לא היה מברך אלא לקרות, אף כשגומרין אותו, לפי שאם יברך לגמור ויחסר אפי' אות אחת הוי ברכה לבטלה. וא"א הרא"ש ז"ל לא היה אומר שאין לחוש, כד לגמור הוא כמו לקרות, כדאמרי' גבי ק"ש ותיקין³⁶ היו גומרין ופירושו קורין".

31. שערי שמחה: ואמר מר רב שר שלום ואית דאמרי' נטרונאי.

32. שם: מאן דמצלי.

33. ולגמור בהן: צריך להיות "לגמור" וראה וינברג, שם, הערה 4.

34. תקופת הגאונים וספרותה, עמ' ר"ע.

35. לא מצאתי את מקורו.

36. ברכות ט, ב; כה, ב; כו, א.

ובשלחן ערוך, שם, סעיף א', גם פוסק לומר לגמור את ההלל בין צבור בין יחיד. והיום ישנם מנהגים, מנהג אשכנז, כמו מהר"ם מרוטנבורג לברך לקרוא את ההלל, כהרמ"א, סי' תפ"ח. והספרדים אומרים לגמור את ההלל. כמחבר סי' תפ"ח.

והכי אמר רב שר שלום גאון; בשמיני של חג אומרים במוסף מלך רחמן ושלוש פעמים בשנה, מפני שרגל בפני עצמו הוא לענין שלש רגלים. דקא אמרינן³⁷ אימר דאמרו רגל בפני עצמו הוא לענין פז'ר ק'ש"ב³⁸, אבל לענין תשלומין, תשלומין דראשון הוא, דחנן³⁹, מי שלא חג יו"ט הראשון של חג חוגג את כל הרגל ויו"ט האחרון של חג. וכך הלכה, וכך מנהג בשתי ישיבות ובכל מקומות. (סדצר רב עמרם גאון ח"ב סי' קמ"ג, עמ' קעח. = אוצר הגאונים, סוכה, התשובות, סי' קפ"ו, עמ' 69. = תשובות רב שר שלום גאון, סי' ס"ה, עמ' צ"ב).

באור: המדובר על נוסח התפילה של שמיני עזרת במוסף.

ולדעת רב שר שלום אומרים שלש פעמים בשנה שהוא רגל בפני עצמו. וכן אנו עושים כיום שאומרים מלך רחמן בשמיני עזרת.

נראה לי שהגירסא הנכונה היא "מפני שאינו רגל בפני עצמו" ולכן אפשר לומר מלך רחמן ושלוש פעמים בשנה, ששמיני עזרת חלק של חג הסוכות. וזה הפירוש בתשובה: אע"פ שהגמ' אוצרת שמיני של חג רגל בפני עצמו, זה רק לענין פז'ר ק'ש"ב, אבל רואים לגבי תשלומין ששמיני של חג חלק של חג הסוכות והמעתיק לא הבין את ראיית הגאון, ומפני שראה שראיתו מתחילה "אימר דאמרו רגל בפני עצמו הוא" חשב

37. ראש השנה ד, ב.

38. רש"י שם: פ-פ"ס לפר, ז-זמן, ר-רגל לעצמו, ק-קארבן

לעצמו, ב-ברכה לעצמו.

39. יומא ג, א.

שצריך למחוק התיבה "שאינו". שאם לא נסביר כך את דברי הגאון, למה אומרים מלך רחמן ושלש פעמים בשנה בשביעי של פסח^{כמ}, שכותב רב עמרם בסדורו, ח"ב סי' צ"א, עמ' קכ"ז, ששביעי של פסח בודאי אינו רגל בפני עצמו!

שר שלום ז"ל.

וששאלתם לולב שיש בו שלשה הדסים כמו שאמרו⁴⁰ חכמים תלתא תלתא בקינא. אם רצה להוסיף עליו כמה הדסים ולעשות אגודה אחת גדולה מן הדס שאינו עבות, הרשות בידו, וכשר הוא, ואין פוסלין אותו אותם הדסים שאינם עבות, מאי טעמא, כיון שעשה שלשה כחקנן יצא ידי חובתן, ואותן יתירי' תוספת הן ולא פוסלי' את הכשרים. ואף הן אינן פסולי' לגמרי, שהרי כמה חכמי' אומרי' הן הן עבות, דאמרי'⁴⁰ דב כהנא אמר תרין וחד, רב אחא בר' דרבא מהדר אתרי וחד הואיל נפק מן פומיה דרב כהנא, אלא הלכה כר' יהודה, ואי ירבה ממנו כל מה שירצה אינן פוסלי' את ג' בקינא, וכך מנהג בשתי ישיבות. (שערי תשובה סי' ש"ה, עמ' כ"ח. =תשובות רב שר שלום גאון, סי' ס"ה, עמ' צ"א אוצר הגאונים, סוכה התשובות סי' ע"ז).

באור: וההלכה שמוטר להוסיף על ההדסים גם בהלכות

פסוקות, סי' קפ"א, עמ' 88 בשם ר' נטרונאי בלי להזכיר מנהג ב' ישיבות. ובקצור כמנהג ב' ישיבות בשערי שמחה, ח"א עמ' ק"ב, ובמנהיג סי' י"ח עמ' נ"ג בשם רב פלטוי, ובמחזור ויטרי סי' שע"ג, עמ' 434 וכן בסדור רש"י ס' ש"א, עמ' 144 בלי שם הגאון. והלכה זו, שמוטר להוסיף הדס שוטה, גם בתשובות גאונים קדמונים, סי' כ"ז, עמ' ו', בשערי תשובה סי' שי"ט בשם רב נטרונאי, בשבלי הלקט סי' שנ"ו, עמ' 322, בשם רב האי גאון, בברכת אברהם לרבינו אברהם בן הרמב"ם, שאלה ל"א עמ' 44, בשו"ת הרשב"א, ח"א, סי' ע"ה ובארתות חיים, הלכות לולב, סי' ד' עמ' רנ"א, בשם הרמב"ם, הרשב"א, הר"י, הראב"ד, ועוד, עיין שם. לא רק שהפסק הוא שאין הדס שוטה פוסל, אלא שהגאונים כתבו שיותר טוב להוסיף. ראה תשובת מר רב שר שלום, שערי שמחה, עמ' ק"ד, שהיו שמים ס"ח הדסים כמנין לולב. ובספר האשכול

גם מובא מנהג זה לתת ס"ח הדסים ומוסיף שיש שנהגו ס"ט כנגדר הד"ס. ובסור, אורח חיים, סי' תרנ"א "כתב רב עמרם נהגו במקומינו במתיבתא מכמה דורות שלא לפחות מששים ושמונה ערבות כמנין לולב, ויש מוסיפין שבעים כמנין פריים".

הרמב"ם, הלכות לולב ז, ז, מסביר את הטעם שהוספה של

ההדס: "ואם רצה להוסיף בהדס כדי שתהיה אגודה גדולה מוסיף ונוי מצוה הוא, אבל שאר המנין אין מוסיפים על מנינם ואין גורעין מהן ואם הוסיף או גרע פסול." אבל בנו, רב אברהם, בברכת אברהם, שם כותב שהרמב"ם חזר בו: "תקנו הספרים שלכם שכבר חזר בו ז"ל ותיקן הספר שלו בידו כך: "ואם הוסיף או גרע לא פסול".⁴¹

"את כל הדבר אשר אנכי מצוה אתכם אתו תשמרו לעשות לא תספ עליו ולא תגרע ממנו".⁴² "תניא מנין שאין מוסיפין על הלולב ועל הציצית ואין פוחתין מהן, ה"ל לא תוסיף עליו לא תגרע ממנו".⁴³ אבל האיטור בל תוסיף רק על הדברים שאינם מד' המינים, אבל אם מוסיף מד' המינים, כגון שני לולבים או אפילו הרבה הדסים, בזה אין איטור בל תוסיף.⁴⁴ שהרי אינו מוסיף מפני שחושב שזו המצוה אלא לנוי. ולכן חשב הרמב"ם לכתחילה שזה רק שייך בהדסים, שאין נוי בשאר המינים. אבל חזר בו.

השאלה לפנינו, כמו שמסביר הגאון בעצמו, שאינו מוסיף ממינו אלא מוסיף הדס שוטה. שהגמרא בסוכה, שם: "חנא עץ עבות פסול היכי דמי עבות אמר רב יהודה והוא דקיימי חלתא חלתא טר פו בקינא". זאת אומרת שצריך שיהיו שלשה עלים יוצאים מעוקץ אחד. "רב כהנא אמר אפילו תרי זחד, רב אחא בריה דרבא מהדר אתרי זחד, הואיל ונפיק מפומיה דרב כהנא אמר ליה מר בר אממר לרב אשי אבא לההוא הדס שוטה קרי ליה". זאת אומרת, שלהדסים שיש רק שני עלים יוצאים בעוקץ אחד קוראים הדס שוטה. והגאון פוסק שמותר להוסיף הדסים כאלה, אם יש לו כבר שלשה הדסים שהם עבות. והסיבה היא מפני שמוסיף רק לנוי, ולכן אינו עובר

41. זה גם מובא בכסף משנה, שם.

42. דברים יג, א.

43. ספרי דברים פיסקא ל.

44. ועיין כסף משנה, הלכות לולב, שם.

על בל תוסיף, והגאון עוד מוסיף שזה באמת לא נקרא "אינו מינו" מפני שרב כהנא פסק שזהו עבות, ולכן בודאי אין בל תוסיף. אבל לא כל הגאונים פסקו כן. בעל הלכות גדולות, הלכות לולב, עמ' 68, פוסל אם תוסיף הדם שוטה.

הפזר, שם: "אבל מאותם ד' במינין יכול להוסיף עליהם,

ובהדס שוטה שאינו עבות נחלקו בו הגאונים אם הוא מין הדס ויכול להוסיף אוחו אם לאו, בהלכות גדולות כתב הדס שוטה אפי' בהדי אסא אחרינא פסול. ורב נטרונאי כי אם יכול לעשותו כולו עבו' מצוה מן המובחר ואם אינו מוצא אלא ג' הדס עבו' ממלא אותו הדס שוטה ושפיר דמי וכ"כ א"א גרא"ש ז"ל. ובש"ע, שם, סעי' ט"ו: "שיש מי שפוסל להניח הדס שוטה בלולב נוסף על השלשה בדין עבות ויש מתירין, והמדקדקים אינם מוסיפים על שתי ערבות ושלשה הדסים עבות". וכיון שכך כתב הש"ע, לא נשאר מנהג וישיבות בזמננו.

ובברכת הלולב הכין מנהגא דילנא בתרתין מתיבאתא שאוחזין את הלולב בשעת ההלל בציבור ואין מברכין עליו ואחר שמסימין את התפילה מברך שלוח הצבור על הלולב והכל עונין אמן ויוצאין ידי חובתן. (תשובות הגאונים, אסף, חש"ב, עמ' 71) (בהמשך לתשובה 52).

באור: בשערי שמחה ח"א עמ' קי"א, בתשובה

להרב האי גאון, רואים גם שגשג בירך בשביל כולם... ובצבור, שליח צבור מברך והכל עונין אמר ומנענין ומברכין לגמור וקורין את ההלל". בשערי תשובה סי' ע"ג. "ושאלתם בענין חלכת לולב לבית הכנסת, צריך אדם להפך אותו, לולב בשמאל ואתרוג בימין, שאם אנו מוליכין אותו כדרכו אנו מחוייבין לברך עליו מיד, הילכך אנו מהפכין אותו עד שעת ההלל ומברכין עליו עם הצבור על נטילת לולב. והשומע ברכה מש"צ ועונה אמן יצא מכלל הברכה ועם כל זה כל אחד הוא מנהג לבר' אבל יברך תדיר קודם שיטלנו בידו כפי אשר אמרנו". וכנראה שהמנהג כאן היה שכל אחד מברך.

יחכן שגם במנהג שבתשובה שלפנינו לא אחזו את המינים כדרכם. אבל רב האי גאון בהאשכל (אלבק) עמ' 103 מחיר לאחוז את הלולב לפני ברכתו כמו שנראה שכך היה מנהג שתי הישיבות, שהסיבה שאוחזין את הלולב לפני הברכה לא כדי לקיים את המצווה אלא מפני שחביב עליהם.⁴⁵

בטור, אורח חיים סי' תרנ"א, "וכשיטול הלולב בידו קודם שיטול האחרוג יברך על נטילת לולב ושהחיינו כדי שיברך קודם לעשייתו, שאילו יטול ארבעתן קודם שיברך נמצא שכבר יצא קודם לעשייתו, ושכיון שהגביה יצא או יהפוך הלולב או האחרוג עד שיברך נמצא שלא יצא כיון שלא נטלו דרך גדילתו אי נמי יכוין שלא לצאת עד שיברך". וכן בש"ע שם, סעי' ה'.

ושאלת אשכחן לבני מערב שמקיפין את התיבה בכל יום שלש פעמים, מנהגא דוקאנא וקימא, וביום השביעי של ערבה שנהאגא דילנא בתרתין מתבאתא (שאוחזין) שמקיפין את התיבה שבע פעמים. (תשובות הגאונים, אסף תש"ב, עמ' 71.)

באור: הגאון נותן את מנהג מקומו שהוא פומבדיתא⁴⁶, להקיף שלש פעמים בכל יום של חג הסוכות. ואחר כך נותן את מנהג שתי הישיבות להקיף שבע פעמים בהושענא רבה.

ובשערי שמחה, ח"א, עמ' קי"ד: "ונשאל מרב האי ממדינת קאבס נהגו קדמונינו בז' ימי סוכה שמקיפין את התיבה עם שליח צבור ג' פעמים בכל יום ויום בדבריבקשה והושיעה נא ולולביהם בידיהם, ויום ערבה מקיפין ז' פעמים, ואנן תנן בכל יום מקיפין את המזבח פעם אחת, ילמדנו אדונינו אם צריכים אנו לשנות מנהג זה או להניח במקומו, והשיב אף אנו מנהגינו ומנהג אבותינו שבכל יום ויום מקיפין את התיבה ג' פעמים ויום ערבה ז' פעמים מנהג פשוט הוא בכל ישראל ולא שמענו שיש מקום שאין זה מנהגנו, לפיכך אל חשנו מנהג אבותיכם".

45. ע"ע בשב"ל סי' שס"ו.

46. עיי' בדיונו של אסף בענין זה בחלופי מנהגים והוראות בין

ישיבות סורא ופומבדיתא, תקופת הגאונים וספרותה עמ' רס"ח-רס"ט,

שכותב שבישיבת פומבדיתא הקיפו 3 פעמים ובישיבת סורא רק פעם אחת.

והריצ"ג מוסיף מדברי עצמו: "ואנו בספרד נהגנו ראשונינו דור אחר דור לעמיד ספר תורה על גבי תיבה ולהקיף סביבותיה פעם אחת דרך ימין בכל יום ויום במתניתין⁴⁷ דבכל יום מקיפין את המזבח פעם אחת וביום שביעי מקיפין בערבה דרך ימין ז' פעמים".

בסדר ר' עמרם, לא כתוב בפירוש מספר הפעמים שמקיף, אלא שביום השביעי אומר הרבה הושענות.. רב סעדיה גאון, בסדרו עמ' רל"ח: "וצריך שיקיפו סביב התיבה כל יום הקפה אחת וביום השביעי שבע הקפות, ובזמן הזה יש מנהג להקיף בכל יום ג' הקפות וביום השביעי ז' הקפות". במנהג להקיף את המזבח שבע פעמים ביום השביעי מבוסס, כמו שמביא רצ"ג, על המשנה סוכה מה, א, שבבית המקדש היו מקיפין את המזבח שבע פעמים. הרמב"ם לולב ז, כ"ג: "וכבר נהגו ישראל בכל המקומות להניח תיבה באמצע בית הכנסת ומקיפין אותה בכל יום כדרך שהיו מקיפין את המזבח⁴⁸ זכר למקדש", והטור, או"ח סי' תר"ס: "ונוהגין להקיף את המזבח פעם אחת בכל יום ומעלין ס"ת על התיבה כשמקיפין אותה וביום השביעי מקיפין אותה ז' פעמים זכר למקדש". וכן בש"ע, שם סעיף א'.

וכתב רבינו יצחק פאסי ז"ל⁴⁹ בשם גאון⁵⁰, דמנהג ששתי ישיבות⁵¹ ביום⁵² ראשון וביום⁵³ שני, שהן שני⁵⁴ ימים טובים קורין ובחמשה עשר⁵⁵ בלבד⁵⁶ וביום השלישי של חג שהוא יום ראשון של חולו של מועד כהן קורא וביום שני⁵⁷,⁵⁸, לוי קורא וביום השלישי⁵⁹,⁶⁰, ישראל חוזר וקורא⁶¹ וביום השלישי⁶², ישראל⁶³ רביעי⁶⁴ חוזר⁶⁵ וקורא ביום השני וביום השלישי⁶⁶, ועל פי הסדר הזה קורין בכל יום ויום עד יום השביעי⁶⁷, וכן כתב רבינו ישעיה זצ"ל⁶⁸.

47. סוכה מה, א. 48. בכל יום פעם אחת וביום השביעי ז' פעמים.
 49. וכתב...: ליתא במנהגות, ברי"ף, ברא"ש, בר"ח. 50. פירש הגאון: שם ובספר הפרדס; ר"ח: מצאנו שפירש גאון זצ"ל. 51. בר"ח: הכין מנהג באתרין בתרין מחיבתא. 52. במנהגות: נוסף: טוב. 53. שם: ביום טוב. 54. במנהגות: ליתא במדבר כט, י"ב. 55. במנהגות וברא"ש: שאין להזכיר וביום השני דלא לזלזלי בקדושת היום. 57. במדבר כט, יז. 58. במנהגות: פי" שהוא שני של אמש בספיקו של יום. 59. במדבר כט, כ. 60. במנהגות: שהוא יומי לפי חשבון יום ראשון. 61. ברי"ף ובר"ח ליתא: חוזר וקורא. 62. בר"ח: ביום רביעי. 63. במנהגות ובר"ח ליתא: ישראל. 64. בר"ח: דהוא מפטיר. 65. בר"ח ליתא: חוזר. 66. רביעי...: במנהגות: והרביעי קורא קרבן היום דאתמול שהם ספיקי דיומא לנו שאנו עושים שני ימים ליום ראשון מספק לפי מנהג אבותינו עב"ל.

(שבלי הלקט, סי' שע"א, עמ' קס"ז. מנהגות שבסוף פרק עבוד שנים,
 ליששכר בן מרדכי מערבי, סי' ט"ו. רי"ף, מגילה פרק ג' דף י"ב,
 רא"ש, מגילה, פרק ג' דף ל"ח, ב. ספר הפרדס, ע' של"ג, בקריאות
 של רבינו יצחק פאסי. פירוש רבינו חננאל, סוכה נ"ה, א. = אוצר
הגאונים, מגילה, החשובות, סי' לא, עמ' 56).

באור: המדובר על סדר מנהגי קריאה בחג הסוכות.
 גירסת הר"ח קשה, שלפי גירסתו הישראל, שהוא שלישי, קורא וביום הרביעי
 אבל בכל שאר הגירסאות הישראל, שהוא שלישי, חוזר וקורא וביום השלישי.
 אם השלישי קורא וביום השלישי פעם נוספת או אם קורא וביום הרביעי,
 זו מחלוקת בין מנהג ב' ישיבות ומנהג וורמסא, שכך הוא בספר הפרדס
 עמ' רל"ח, שבוורמסא קרא לשלישי וביום הרביעי. בשבלי הלקט מביא כך
 בשם רש"י, וכן מפרש רש"י, סוכה נה, א, את מאמר אמימר: "איתקן
 אמימר בנהרדעא דמדלגי דלוג". אבל תוס', שם, ד"ה אחקין, חולק על רש"י,
 ואומצשצריך לחזור בשלישי ולקרוא ביום השלישי, מפני שלפי סדר זה
 בהושענא רבה השלישי יצטרך לקרוא "וביום השמיני עצרת תהיה לכם". וזה
 לא נכון לעשות. אבל תוס' אינם מזכירים מנהג ב' ישיבות. ובספר הפרדס
 עמ' שנ"ה, שהוא מספר האורה, הקריאה היא כמו בב' ישיבות, וברמב"ם
 הלכות תפילה יג, יג גם פוסק כמנהג שתי ישיבות, והטור, אורח חיים,
 סי' חרס"ג: "ורבו הדעות בסדר קריאתן והעיקר כך" ... ופוסק כמנהג ב'
 ישיבות. וכן בשלחן ערוך, שם סעי' א. פוסק כב' ישיבות. אבל הרמ"א
 מסיג עליו ואומר שלשלישי יקרא ביום המחרת, וכן אנו נוהגין.

67. ועל פי...: במנהגות ובר"ח ליתא.

68. זה רק בשבה"ל.

69. פסקי ריא"ז, מגילה פ"ד עמ' קנ"ט סי' ז'.

ואמר רב כהן צדק ב"ר אבימאי⁷⁰ אין מנהג בשתי ישיבות⁷¹ לקרות⁷² בתורה במנחה ביו"ט, שלא תקן עזרא⁷³ אלא שבת מנחה⁷⁴. אבל יו"ט שחל בשבת קורין במנחה בסדר שבת הבא⁷⁵. (האשכול (הוצ' אוערבך), ח"ב, עמ' 65, ארחות חיים, ח"א, עמ' נ"ט, = אוצר הגאונים, מגילה, התשובות, סי' צ"ד, עמ' 27).

באור: בגמרא לא נזכר ענין הקריאה ביו"ט במנחה, ומציין הגאון שחקנת עזרא היתה דווקא למנחה בשבת, וכך נהגו בב' הישיבות, וכך כותב הרמב"ם, הלכות תפילה יב, כא: "אבל ביום טוב לא נהגו לקרות במנחה". במסכת סופרים יא, ה מדובר על קריאת התורה בשבת מנחה: "ובמה קורין במנחה של י"ט, בסדר שפסק מפני הרגל". ונראה שהכוונה ליום טוב שחל בשבת⁷⁶. אבל אפשר שלפי מסכת סופרים היה מנהג לקרוא ביום טוב רגיל, שהרי הגאון מעיד שרק בשתי ישיבות היה המנהג שלא לקרוא. אבל אין לנו מקורות על-כך. כיום המנהג הוא שלא לקרות ביום טוב שאינו חל בשבת, וכמנהג ב' ישיבות שקורים ביום טוב שחל בשבת.

70. בארחות חיים ליתא: בר אבימאי.

71. שם ליתא: בשתי ישיבות.

72. שם: להיות קורין.

73. בנא קמא פב, א.

74. ארחות חיים: מנחת שבת.

75. שם: בפ"ה הראויה לאותו שבת כשאר שבחות השנה דס"ה משום שבת מיקרי.

76. וראה אלבוגן, החפילה בישראל, עמ' 126.

רב יוסף גאון⁷⁷

וכך מנהג בב' ישיבות, מערבין פעם א' בפסח ומשמדין אותו כמה שנים; ויש שמבקש ומערב מפסח לפסח, כל⁷⁸ היכי דמערב שפיר דמי. (הלכות פסוקות סי' קמ"ב, עמ' 73. שערי תשובה, סי' ר"ח, עמ' כ"א. ספר העתים, סי' פ"ט, עמ' 109. = אוצר הגאונים, עירובין, החשובות, סי' קמ"א, עמ' 57).

באור: המדובר בעירובי חצרות, שלא היו מערבין בכל

שבת, אלא פעם אחת להרבה שנים, או פעם אחת בשנה. וזה היה כדי שלא ישכחו לערב. והמשנה עירובין ו, ג: "אנשי חצר ששכח אחד מהן ולא ערב, ביהו אסור מלהכניס ומלהוציא לזו ולהם... היו שנים אוסרין זה על זה". וכדי שלא יבואו למצב זה שאחד או שנים שכחו לערב, ערבו פעם אחת לכמה שנים. ויתכן שעשו זאת דווקא בפסח, שאז אפשר לערב על מצוה, שהמצה משתמרת יותר בקלות מאשר פת. הגמרא שבת ק"ז, ב, וברכות לט, ב: "רב אמי ורב אסי, כי מיקל, להו ריפתא דעירובא שרו עלויה, אמרו הואיל ואיתעביד בה מצוה אחר גא". הבעיה היא האם מדובר על ערוב תבשילין או על ערוב חצרות. בספר העתים עמ' 217, אומר גאון אחד ששני הפירושים נכונים⁷⁹. רש"י בברכות, שם, ד"ה ריפתא דעירובא, שערבו בו אתמול ערובי חצרות. והר"ן מוסיף: "וכן נהגו בכל ערבי שבתות, ומשום חביבות מצוה. וערוב לכל השנה אינו עושה שמא יתעפש ולא אדעתיה". אבל רש"י, בשבת, שם, לא למד שעשו זאת בכל שנה. ב"ה כי מקלע להו: "פעמים שהעירוב בביתם ופעמים בבית אחד משאר בני אדם". אבל נראה בכל זאת שרש"י חשב שערבו בכל שבת, ודלא כמנהג ב' ישיבות. יתכן שר' יוסף גאון למד/כי מקלע להו", הפרוש אפילו אחרי שנה, ולא משמע שצריך לערב ולאכול את הערוב בכל שבת, וחשש הר"ן שמא יתעפש, לזה לא חששו בשתי ישיבות שהרי ערבו במצה, שערבו בפסח, והמצה לא תתעפש במהרה.

77. בספר העתים: ובפסקא לגאון. בשערי תשובה: ליחא. ואולי היא

תשובה לרב נטרונאי, אבל בסיום כותב שזה משר שלום.

78. ספר העתים: וכל. לבינה

79. ועיין שם בעיתים/הערה ק"ע.

אבל מנהג ב" הישיבות לערב פעם אחת לכמה שנים לא נשאר, אלא בגלל דברי רב אמי ורב אסי, ושהרבה ראשונים למדו שערכו בכל שבת, באו המנהגים שונים לאכילת העירוב⁸⁰, וערכו בכל שבת.

וכיוצא בה מצינו בהגדה⁸¹ בעשי"ת השטן מקטרג. שהרי סיימו את התורה ואין שונין, לפיכך והגו לקרות בראשית ביוה"כ במנחה (עד)⁸² ויהי ערב ויהי בקר⁸³, וא"ל הקב"ה⁸⁴ הרי ישראל זריזים, שעדיין לא השלימו את הסדר ומתחילין בראשית, וכן נוהגין בב" ישיבות. (ספר העיטור ח"ג, עמ' ק"א. שבלי הלקט, סי' ש"א, עמ' 282 אוצר הגאונים, מגילה, התשובות, סי' רכ"ח, עמ' 62).

באור: מנהג זה גם בפירוש ספר יצירה לר' יהודה בר' ברזילי הברצלוני, עמ' 166: "ובישיבה יש מנהג, כי ביום הכפורים בעה מנחה אומר מן בראשית עד יום אחד על פה, ומביאים ראיה כי כל עשרת ימי חטובה השטן עומד להשטיין את ישראל ואומר הרי התורה שנחת לישראל כבר גמרו אותה. וכאשר הב"ה שומע שהתחילו מבראשית, מיד גוער בשטן ואומר לו הרי ראית מיד שגמרו התחילו מרוב ההבאחם את תורתך, מיד ידום השטן בעל כרחו והוא יגער, שנאמר ויאמר ה" אל השטן יגער ה' בן השטן וכו', וזה שאמר מפרש זו⁸⁵ על המנהג שעושים ביוה"כ במנחה שקורין פרשה ראשונה מן התורה על פה, איפשר להן לקרות על-פה אם יקראו הצבור כולן כקורין את שמך אבל שיקרא יחיד בצבור דברי תורה על-פה לא שרי למעבד. וראינו לרבינו סעדיה גאון ז"ל שאמר

80. ועיין בעתים לבינה שם, שמביא המנהגים השונים.

81. ראש השנה טז, ב לגבי תקיעת שופר.

82. עפ"י פירוש ספר יצירה.

83. בראשית א, ה.

84. פי': הקב"ה עונה לשטן.

85. ראה מבוא^{שם}, עמ' XIII שזה שם ספר.

כי במקומות רבות במחסי⁸⁶ מנהג שמוציאין ספר תורה נעילה ביוה"כ וקורין בו פרשה ראשונה של בראשית, והגאונים שאחריו לא הודו לו בכך ואמרו שאין מנהג זה של נעילה במטבע".

מנהג זה איננו בסדר רב עמרם גאון . אבל מאושר בסדור רב סעדיה גאון , עמ' שע"ה: "ויש מוסיפם ומוציאים עוד ספר וקוראים לפני נעילה בראשית, ומפטירים קומי אורי⁸⁶ , ואין לזה עיקר".

לפי דברי ר"י הברצלוני נראה שהיו שני מנהגים: האחד לקרוא פרשה ראשונה בבראשית בעל-פה, ולפי דבריו זה היה מנהג הישיבה, והשני לקרוא פרשה זו מתוך ספר תורה, "כמנהג מקומות רבות במחסי"⁸⁷ על פי רב סעדיה גאון. אבל בסדור רס"ג נראה שהתנגד למנהג זה, וקשה לקבוע אם התנגד לקריאה מתוך ספר תורה, או לקריאה פרשה זו בכלל. באמת גם מתוך יהר"י האברצלוני קשה לדעת לאיזה מנהג התנגדו הגאונים שאחרי רב סעדיה, אם לקריאה מתוך ספר תורה, או אפילו לקריאה בעל פה. את הסתירה בין דברי רב סעדיה שבספר יצירה לבין הנמצא בסדורו אפשר לפתור בזה, שבסידור רס"ג שהיה לפני הר"י האברצלוני היה רק המנהג לקרוא בראשית. והמילים "אין לזה עיקר" היא הוספה של גאון מאוחר. ולכן הוא כותב: "והגאונים אחריו לא הודו לו".

מתוך התשובה משמע שמנהג שתי ישיבות היה לקרוא פרשת בראשית בלי לפרט אם בעל-פה או מתוך ספר. בגמרא בראש השנה, שם, לא נזכר ענין קריאת בראשית או סיום התורה. אבל הטעם שקראו בראשית בב' ישיבות מפני שכבר גמרו את קריאת התורה, כנראה בשבת שובה, וכדי שהשטן לא יקטרג מתחילים בבראשית במנחה של יום הכפורים⁸⁷. לערי⁸⁸ טוען שהמקור הראשון לקריאת בראשית בשמחת תורה הוא הר"י אברצלוני, שם, שמנהג זה היה בצרפת ובספרד במאה השתים עשרה. והטעם מפני שסיימו את התורה בשמחת תורה, וכדי שהשטן לא יקטרג מתחילים

86. ישעיה ט.

87. א. יערי, תולדות חג שמחת תורה עמ' 19, כותב שאולי הטעם לקריאת בראשית ביוה"כ מפני שקבלו את הלוחות האחרונים בו ביום. וקריאת בראשית רמז לקבלת התורה בו ביום. יערי גם כותב שמפני שכחוב בתשובה שלפנינו "ועדיין לא השלימו" שגמרו את זאת הברכה ביום אחרון של חג. אולם אין זה נכון, שהגאון כותב שהרי סיימו את התורה ופירוש "עדיין לא" הוא שמיד לפני יום כפור סיימו את התורה בשבת-שובה. 88. שם, ע' 37.

מיד פרשת בראשית.

בימי הטור נתפשט כבר המנהג לקרוא פרשת בראשית בשמחת תורה מתוך ספר תורה. וכך בותג באורת חיים, סי' תרס"ט, וכן פסק בש"ע, שם, סעי' א'.

רב נטרונאי

... והא דאמר רב⁸⁹ מגלה בזמנה ביחוד, שלא בזמנה בעשרה. ורב אסי אמר בין בזמנה ובין שלא בזמנה בעשרה. כך ראינו⁹⁰ שא"ע"פ⁹¹ שאמרו חז"ל הוה עובדא⁹² וחש ליה רב להא דרב אסי, הלכה⁹³ למעשה שלמדונו חז"ל⁹⁴ ומנהג בשתי ישיבות כרב, שאפי' יחיד קורא אותה בזמנה⁹⁵, ומברך עליה לפנייה ולאחריה. (הלכות פסוקות, סי' קפ"ז, עמ' 90. תמים דעים, סי' ק"פ, = אוצר הגאונים, מגילה, החשובות, סי' כ"א עמ' 9).

באור: הגאון מציין שלמרות העובדה שרב חש לדרב

אסי, ההלכה היא כרב. ובב' ישיבות נהגו כמותו שיחיד קורא את המגילה ומברך עליה. וגם לפי הירושלמי מגילה יחיד קורא. ובשבלי הלקט סי' קצ"ה עמ' 152 שרב האי גאון גם פוסק כרב: "ומנהג כל הישיבות כרב".³ וכן פסקו כמותו רבינו חננאל, הרי"ף (דף ג, א, מדפי הרי"ף) בתוס' מגילה שם, ד"ה הוה, בשם רבינו יוסף איש ירושלים (הוא ר' יוסף קלצון) ובשם רש"י בחשובה.

89. מגילה ה, א.

90. עד כאן ליחא בתמים דעים ומתחיל: העתקה זו בספר העתים וכתבו רבוואתא.

91. בה"ד: אע"ג.

92. שאמרו... ליחא בה"ד.

93. שם: הלכתא.

94. שם ליחא: שלמדונו חז"ל.

95. שם: שקורין את המגילה בזמנה ביחיד.

אבל בסדר רב עמרם גאון, ח"ב סי' ס"ט עמ' ק"ב,
 פוסק כרב אסי, וזה בשם רב נתן וכן בתשובות גאוניס קדמוניס,
 סי' קל"ד, שהקורא לעצמו אינו מברך. וזה מתוך תשובות שהשיב ר'
 משלם. וכן בהלכות גדולות, דף מ"ד, שהלכה כרב אסי. וכן בפסקי
 ר' ישעיה דטרבניץ, מגילה, עמ' רכ"ז, ובספר העיטור, בעשרת
 הדברות, הלכות מגילה ח"ב, עמ' 220. באור זרוע, סי' ש"ע, מביא
 את דעת רב עמרם, אבל פוסק כרב. ובאורחות חיים, הלכות מגלה
 ופורים, סי' כ"ד, עמ' רס"ו, מביא את דעות הראשונים בזה.
 הרמב"ם, הלכות מגילה פרק א' הלכה ז' פסק כרב, אבל הראב"ד שם
 משיג עליו פפוסק כרב אסי.

הטור, אורח חיים סי' תר"צ, מביא את דעות הראשונים:
 מגילה בזמנה, שהוא בי"ד שהוא עיקר זמנה, קורין אותה אפי'
 ביחיד לרי"ף, ור"ת כתב אפי' לחזר אחרי י' א"צ אלא מלכתחילה
 קורין אותה ביחיד. ובג"ג פסק ודווקא בעשרה, ור"ע כתב צריך לחזר
 אחר עשרה ואם אי אפשר בעשרה אז קורין אותה ביחיד ולזה הסכים א"א
 ז"ל.

בעצם יש שלוש דעות: א. הבה"ג שצריך עשרה, ואם אין
 מנין אינו מברך; ב. רב עמרם, לפי הטור, שצריך עשרה לכתחילה וצריך
 לחפש עשרה, ואם אין אז אפשר לקרוא את המגילה ביחיד. ולזה הסכים
 הרא"ש. ג. הרי"ף, ר"ת, ומנהג ב' ישיבות לפי רב נטרונאי שלא
 צריך עשרה אפי' לכתחילה.

בש"ע, שם, פוסק ברא"ש, שלכתחילה צריך עשרה ואם לאו
 יקרא ביחיד. הרמ"א מוסיף שאם קראו הצבור והיחיד לא שמע אז יקרא
 לבד, אפילו לכתחילה ומברך עליה.

והקורא את המגילה בצבור כורך בה כספר תורה, ורשאי הוא לפסוק בכל מקום שירצה בין בסוף פסוק בין באמצע פסוק. וכן מנהג בשתי ישיבות, והכי נמי אמר רב עמרם גאון ריש מתיבתא.⁹⁶ (מחזור ויטרי סי' רמ"ז, עמ' 213. = אוצר הגאונים, מגילה, החשובות, סי' נ"ב).

באור: לענין כורך ראה בסימן הבא.

וכן בשבלי הלקט, סי' קצ"ח, עמ' ע"ח, "מצאתי

בשם רבינו שלמה ז"ל, הקורא את המגילה בצבור לשאי להפסיק בכל מקום שהוא רוצה, בין בחלת הפסוק בין באמצעו וכן מנהג בשתי ישיבות ובבית רבינו שבבבל. רב עמרם גאון, בסדרו, ח"ב סי' ע"א עמ' ק"ד, מביא פסק דומה בשם רב נטרונאי: ..הלכך בהלל ובמגלה ובק"ש, אע"פ ששה כדי לגמור את כולה, אינו חוזר לראש אלא למקום שפסק, משום דהלכה כר' יוחנן⁹⁷. ורב נטרונאי שם, מסביר שזה מחלוקת בסוגיות. לפי שמואל, שפסק כר' מונא, במגילה יח, א, שאמר שאם שהה כדי לגמור את כולה, חוזר לראש. ורבי יוחנן אמר בראש השנה לד, א, שבתקיעה שופר אם שמע ט' ~~הקולות~~ בט' ~~שעות~~ יצא. ורב נטרונאי משוה מצווה שופר למצוה מגילה לענין זה. וכן הרמב"ם בהלכות מגילה, ב, ב. טור, אורח חיים, סי' תר"צ, ושלחן ערוך, שם, פסקו כמנהג ב' ישיבות.

96. לענין כורך: סדר רב עמרם ח"ב סי' ע' עמ' ק"ג.

ועיין סימן הבא. לענין פוסק: שם, ח"ב סי' ע"א, עמ' ק"ד.

97. ראש השנה לד, א.

והקורא את המגלה בצבור כורך וקורא כספר תורה ואינה פושטה כאגרת, שבשתי ישיבות ובבית רבינו שבבבל ובכל מקומות ישראל קורין בספר תורה, וכן מנהג. (סדר רב עמרם, ח"ב, סי' ע', עמ' ק"ג. הלכות פסוקות, סי' קפ"ז, עמ' 90, בשם רב נטרונאי. סדר רש"י, סי' של"ג, עמ' 163. ספר הפרדס לרש"י, בענין פורים, עמ' רמ"ט, כל בו הלכות מגלה ופורים וסדר התפלה, סי' מ"ה, עמ' ל"ה. = אוצר הגאונים מגילה, החשובות, סי' פ"ג, עמ' 25).

באור: ראה בסימן הקודם.

בגמ' מגילה יט, א, שמגילה "נקראת ספר"⁹⁸ ונקראת אגרת⁹⁹, נקראת ספר, שאם תפרה בחוטי פשתן פסולה, ונקראת אגרת שאם הטיל בה שלשה חוטי גידין כשרה". דזה לענין קריאתה. אבל אסור לקרותה בין הכתובים. מגילה, שם: "אמר ר' חייא בר אבא אמר ר' יוחנן הקורא במגלה הכתובה בין הכתובים לא יצא".

הבעיה הזאת איך לסדר את המגילה מופיעה בהרבה מקומות בספרות הגאונים. חוץ מן המקורות הנ"ל, שמביאים את הסקסט של סדר רב עמרם, מוצאים את זה בשם ר' צמה גאון גם בפירוש רבינו חננאל למסכת מגילה (ה,א), בערוך, ערך מגל, באור זרוע למגילה ח"ב, סי' ש"ע עמ' 155, שערי שמחה ח"ב עמ' ק"ט, שבלי הלקט, עמ' 156. ובשם רב יהודאי גאון במחזור ויטרי, סי' רמ"ז, עמ' 213, הלכות פסוקות, סי' קפ"ז, ובשם רב צמח וגם בשם רב פלטוי בהגהות מיימוניות, מגילה פ"ב אות צ', ובשם רב נטרונאי בשערי שמחה, ובשם רב עמרם בראב"ן, מגילה עמ' קע"ו, שכותב; מצאתי בסדר רב עמרם, במחזור ויטרי, בשערי שמחה. ובשם "יש אומרים", באורחות חיים, מגילה סי' י"ט עמ' רס"ו.

98. אסתר ט, לה.

99. שם ט, כט.

בהמנהיג, הלכות מגילה סי' י"ב עמ' לג, זה מופיע בשם רב נתן גאון ואפשר טעות סופר כאן (ר"ג) וצ"ל ר' נטרונאי. אבל רב האי גאון פסק שפושט אותה כאגרת, כן נמצא בכמה מקורות: בשערי שמחה, בשבלי הלקט, במתזור ויטרי, רבינו חננאל, המנהיג, אור זרוע, הגהות מימוניות. וכנראה ששאבו רובם מספר הערוך.

הרי"ף, מגילה פרק א' (דף ג' מדפי הרי"ף), וגם הרא"ש, פרק א' מגילה סי' ז', מביאים רק את שיטת רב האי גאון, וגם הרמב"ם, פוסק כרב האי, הלכות מגילה ב', י"ב: וכן בשו"ע סי' תר"צ סעיף י"ז "ומנהג כל ישראל שהקורא המגילה קורא ופושט כאגרת להראות הנס וכשגומר חוזר וכורכה כולה ומברך". וכן במרדכי, וסוף פרק א' דמגילה, אומר שפושטה כאגרת, אבל מביא את מנהג ב' ישיבות ומוסיף "ונהגו בכמה מקומות שקורא וכורך כס"ת" הטור, אורח חיים סי' תר"צ, מביא את שתי הדעות: "כתב רב האי ז"ל מנהג דחזי לן מאן דקרי לה למגילה פושט וקורא כאגרת אבל כס"ת לא חזו לן. לרב נטרונאי ז"ל כתב הווי יודעין שבב' ישיבות שבבית רבינו שבבבל ובכ"מ ישראל קורין וכורכין כס"ת, ונוהגים בספרד ובאשכנז וצרפת כרב האי".

כנראה שהמנהג בשתי ישיבות בא מתוך החלטה

בתקופת ר' פלטוי, וכשנכתב סדר רב עמרם גאון כבר נחקבל כמנהג שתי ישיבות. אבל הוא לא נחקבל כל כך בתוקף, ובזמנן רב האי נסתנה המנהג בישיבה לקרות את המגלה כאגרת. ונראה לי שהשנוי הזה בא בזמנו של רב סעדיה גאון, שהוא פוסק בסדורו נגד מנהג הישיבות בעמ' רנ"ו: "ויקראנה בתוך מגלת ספר, לא בספר כרוך". וכנראה שזה נשאר כך עד זמנו של רב האי, ומאז קבלו אותו בכל המקומות, כמו שפסקו הרמב"ם והטור והשו"ע.

ולאחר¹ שקורין² את המגילה בפורים, בין ביום ובין בלילה, אומרים³
 ובא לציון גואל וכל סידרא⁴ וקדיש. וכן מנהג בשתי ישיבות.
 (סדר רב עמרם גאון, ח"ב סי' ע"א, עמ' ק"ג, המנהיג, סי' כ"ב,
 עמ' ל"ד אוצר הגאונים, מגילה, החשובות, סי' קט"ו, עמ' 33).

באור: הלכה זו גם בספר האגור, סי' א' נז, עמ'
 קט"ו, ומביא דעה שאין אומרים אותו בלילה. גם במנהיג, שם, מביא דעה
 בשם הראב"ן. שלא להתחיל אלא מ"ואתה קדוש": "ואנז לא ראיתי
 בשום מקום ולא שכעתי שיאמרו ובא לציון בלילה, אלא מתחילין ואתה
 קדוש, לפי שאין עיקר הגאולה אלא ביום, שלא יאמרו האומות דרך
 הגנבים ברחו להם בלילה, אלא בעצומו של יום לעיני כל מצרים,
 שנאמר⁵ "ויהי בעצם היום הזה". אבל בראב"ן, מסכת מגילה, עמ'
 קע"ו, כתוב שכך אומרים ובא לציון, והטעם משום "ולילה לא ולא דומיה
 לי"⁶, וסמין ליה ואתה קדוש יושב וגומר".

ויתכן שהסיבה שאומרים ואתה קדוש מפני שמחשיבים
 קריאת המגילה כלמוד תורה, וכמו שכדרא דקדושא בשחרית בא משום
 תלמוד תורה⁷. אבל לענין אמירת ^{היא} ובא לציון, האם מפני פרסום
 גם הגאולה של פורים, בלילה על ידי קריאת המגילה, יש מקום לומר
 ובא לציון. או האם זה כמו במוצאי שבת, שאין אומרים ובא לציון,
 משום שאין מזכירים הגאולה בלילה, כמבאר המנהיג בשם ראב"ן.

בסור, אורח חיים, סי' קצ"ג, "כתב ר"ע ז"ל בליל
 פורים אחר קריאת מגילה אומר ובא לציון, וי"א שא"א אותה לפי שאין
 עיקר הגאולה בלילה, אלא מתחילין ואתה קדוש". בש"ע שם, סע' א',
 פסק כיש אומרים, שרק אומרים ואתה קדוש.

1. המנהיג: דלאחר.
2. שם: קריאת.
3. שם: ביום ובלילה אומר.
4. שם: וכל קדושא דסידרא.
5. שמות יב, נא.
6. תהילים כב, ב.
7. עיין התפילה בישראל, אלבוגן, עמ' 62.

לרב שרירא ורב האי בנו זלה"ה⁸

וששאלת⁹ המעביר שער בית השחי ובית הערוה שאסרו חכמים¹⁰, מקומות¹¹ אלו בלבד הוא דאסור אבל שאר מקומות אם הוצרך להם לאו, א"ד¹² כיון שהוא¹³ מתיקוני נשים הכל אסור, ואסור לאדם להעביר שער מעל גופו, ואם הותר להעביר בשאר המקומות¹⁴, מהו שיסיר¹⁵ בכללם בית השחי ובית הערוה, שמצינו בתשובות ושאלות מתיבתא¹⁶ שאם העבירן עם שאר¹⁷ גופו מותר, ובקשנן הוראת רבותינו¹⁸ ומנהג רבותינו¹⁹, ועוד העברת תער על פנים שרי או אסור שמצינו קצת רבנן שמחמירין בו; תשובה, מנהג כולהו רבנן בשתי ישיבות²⁰ ממאתים ושלוש מאות שנה²¹ שמעבירין שער²² בית השחי ובית הערוה ואין נמנעין מהם, והאמור בדברי²³ לא פליגי בבין המעביר אלו בלבד למעבירין בכל שער גופו...
(שאלות ותשובות הרשב"א, ה"ה, סי' קכ"א, עמ' 44. בית תלמוד, שנה ג' עמ' 64. תשובת הגאונים קהלת שלמה, עמ' ע"א. = אוצר הגאונים, נזיר, סי' כ"א, עמ' 199.)

8. בב"ת: תשובה שאלה לרבינו שרירא ורב האי גאונים ז"ל.

9. שם: וששאלתם.

10. נזיר נח, ב..

11. בב"ת: במקומות.

12. שם: או דילמא.

13. שם: שהיה.

14. שם: מקומות.

15. שם: שיעביר.

16. שם: ליחא מתיבתא, אלא (...). הקדושה.

17. שם: שאר שער.

18. שם: אדננו.

19. שם: רבנן.

20. שם: ליחא כולהו רבנן בשחי.

21. שם: ממאתים שנה.

22. שם: ליחא שער.

23. אזלי צ"ל: "בדבריכם" והכוונה לזה שהביאו השואלים דעה אלו.

האוסרים בית השחי ובה"ע וציין הגאון שלפי האוסרים זה נאסר גם

הכל.

באור: בגמ' נזיר נח, ב, נט, א בדברי הברייתא "המעביר בית

השחי ובית הערוה הרי זה לוקה". ויש מחלוקה התנאים אם זה מדרבנן או מדאורייתא משום "לא ילבש גבר שמלה אשה"²⁴. וספק השואל היה האם האיסור הוא דוקא לגילוח מבית השחי ובית הערוה בלבד, אבל אם העבירו יחד עם שער כל גופו מותר כדברי רב, שם, "מיקל אדם כל גופו בתער". ובעצם מסבירה הגמ' שאין חלוק בין שער בית הערוה וכל גופו, שהרי הגמ' מסבירה שאדם לוקה אם מעביר בית השחי ובית הערוה דוקא אם עושה זאת בתער, אבל רב שמתיר להעביר שער כל גופו זה במספריים.

מחשובתינו משמע שרב שרירא ורב האי פוסקים כרב, שמוחר להעביר שער כל גופו או שער בית השחי ובית הערוה בלבד במספריים, ושהיה רגיל בזמנם שגברים יעשו זאת. וכן בסמ"ג לאין ס', שמוחר להעביר שער בית השחי ובית הערוה.

בתוס' יבמות מח, א ד"ה לא עשה רגליו: "ובתשובת הגאונים שרי לגלח בית השחי ובית הערוה כי²⁵ מגלח כל גופו מראשו ועד רגליו. ולא משמע דאירוי במצורע דפשיטא הוא, אלא במגלה לרפואה כיון דמגלח כל גופו אין זה יפוי אלא ניוול". והתוס' מתירים בגלוח כל גופו לרפואה, אבל יאסרו גלוח בית השחי ובית הערוה בלבד, ונראה שחשובת הגאונים לפני התוספות אינה זו שלפנינו, שרב האי ורב שרירא החירו רק במספריים אפילו בית השחי ובית הערוה בלבד, אפילו שלא לשם רפואה.

בטור, יורה דעה, סי' קפ"ב: העברת תער בשאר הגוף ובית השחי ובית הערוה פר"ת שדינן שוה שאסורין בתער ומותרין במספריים, וי"א דווקא בשאר הגוף מותר במספריים, אבל של בית השחי ושל בית הערוה אסורין אפי" במספריים. וכן הוא מסקנת א"א הראש"ש ז"ל... כתבו הגאונים מי שמגלח כל שער שבו מראשו ועד רגלו שמוחר לו לגלח גם של בית השחי ובית הערוה, דכיון שמגלח כל גופו אין זה יפוי, אדרבא ניוול הוא אלא שלשם רפואה מגלה.²⁵ כתב הרמב"ם שלא אסרו העברה שער אלא במקום שאין מעבירין אותו אלא הנשים שלא יתקן עצמו בתקון נשים, אבל במקום שמעבירים השער האנשים שם העבירו אין מכין אותו".

וכן פוסק הרמב"ם, פרק י"ב הלכות עבודת כוכבים הלכה ט', שבמקום שאנשים רגילים להעביר השער מותר להעביר השער בית השחי ובית הערוה, כמנהג שהי ישיבות והרמב"ם גם מוסיף שמוחר להעביר שיער שאר אברים במספריים בכל מקום". בשלחן ערוך, שם, פוסק הרמב"ם וכשהי ישיבות, והרמ"א מוסיף שזה אפילו לכתחילה רק החברים נמנעים בכל מקום", שהרמ"א מתיר לכתחילה, אבל סותם שאין מנהג הרבנים לעשות כן.
24. דברים כב, ה. 25. הכוונה: בשעה שמגלח, א' 25. כתוס' ביבמות.

והכי אמר²⁶ רב שר שלום גאון²⁷. כשמברך אבי הבן²⁸ להכניסו²⁹ בברייתו של אברהם אבינו, אין מברך אלא לאחר המילה. ואע"פ שאמרו חכמים³⁰ כל המצות כולן מברך עליהם עובר לעשייתן³¹, מילה שאני, דחיישינן שמא תתקלקל³² המילה ונמצא³³ מוציא³⁴ שם שמים לבטלה. ואם³⁵ תאמר אם כן שחיטה ותקיעה נמי ליחוש, לא דמי. הנך תרתין בידו שלו, ואיכא למימר דמצי מקיים להו, מילה ביד אחר הוא, מי יימר דמקיים לה, הלכך לאחר המילה מקומה, וכך מנהג בשתי ישיבות³⁶ (סדר רב עמרם גאון, ח"ב סי' קמ"ה, עמ' ק"פ. שבלי הלקט, הלכות מילה, סי' ד', עמ' 374. מעשה הגאונים, סי' ס"ד, עמ' 59. מחזור ויטרי, עמ' 624. שערי צדק, חלק ג' שער ה' אות ד', עמ' נ', בקיצור. ספר העיטור הלכות מילה, חלק הרביעי, עמ' 104 - בקיצור. ספר המנהיג, הלכות מילה, עמ' 154, =תשובות רב שר שלום גאון, סי' ק"ג, עמ' ק"כ אוצר הגאונים, שבת, החשובות סי' תי"א).

תשובה זו
באור: דומה לתשובה בספר הפרדס לרש"י,

בענין מילה, עמ' ע"ה, בלי מנהג ב' ישיבות.
שמזביר

26. שבה"ל: כתב.

27. מה"ו: ליחא.

28. שבה"ל: אבי של חינוק.

29. שע"צ: להכניסו.

וכן בספר העיטור, שם נוסף: "השמעתי שבסוריה בשתי ישיבות

מדקדקים ואומרים להכניסו בלא וי"ו מסתברא, וכך הוא בסדור רב

סעדיה גאון עמ' צ"ח, וליתר דיון בענין זה, ראה מאמר נ. וידר, פרקים

בחולדות התפילה והברכות, סיני ע"ז, תשל"ה עמ' ק"כ).

30. סוכה לט, א: פסחים ז, ב.

31. מעשה הגאונים: הכי נמי היה לו לברך להכניסו בברייתו

קודם מילה.

32. שבה"ל: יתקלקל.

33. שם: ליחא.

34. שם: ומוציא אבי הבן.

המנהג לברך אחר המילה גם בסדר רב סעדיה גאון: שם: "אח"כ
 חותך את הערלה ופורע ואחד הנמצאים מקריא לפני אבי הילד...".
 אבל בתשובות הרי"ף סי' רצ"ג כתוב: "וכן אבי הבן צריך שיברך להכניסו
 בבריתו של אברהם אבינו ואחר-כך מלין אותו, ואפילו אם בירך לאחר שמל
 אם לא פרע עדיין מותר, משום דאמרינן מל ולא פרע את המילה כאילו לא מל".
 ולפי רב האי אין הבדל בדבר כמובא

בשו"ת הרמב"ם, הוצ' פריימן, סי' ק"ך: "מצאנו לרב האי גאון
 זצ"ל שאמר לא שנא בירך לה בתחילה או בסוף, ומוסיף הרמב"ם: "ולזה
 דעהי נוטה".

שבת קלז, ב
 ובמחלוקה הראשונים בין הרשב"ם ור"ת, חוס"ד"ה אבי הבן
הרשב"ם, אומר שמברכים קודם המילה, ורבינו תם
 אומר שמברכים אהרי המילה.

ובטור יורה דעה, סימן רס"ה: "ורשב"ם הנהיגה שיברך האב
 קודם לעשייתן, ור"ת כתב שאין צריך. ורב שר שלום כתב שאין לו לברך אלא
 עד לאחר המילה כיון שנעשית ע"י אחר וכ"כ בעל העיטור, וא"א הרא"ש ז"ל
 כתב טוב לברך מיד אחר ברכה המילה קודם שיעשה פריעה וחשיב שפיר עובר
 לעשייתן ולהבא, דמל ולא פרע כאילו לא מל".

ונראה שהרא"ש חפס את הדיעבד של הרי"ף כיסוד לפשרה בין
 השיטות. ובשלחן ערוך, שם, הרא"ש שמברכים בין המילה לפריעה.

35. מכאן ואילך בשנויים בשבת"ל ובמעשה הגאונים .
 36. מח"ו: ליתא: וכך מנהג בשתי ישיבות. שבת"ל: וכן כתב
 בעל הדברות ז"ל כרב שר שלום גאון ז"ל ולא מטעמיה דאי
 משום דלמא מיקלקלא המילה על המילה היכי מברך עובר לעשייתה
 אלא כל מצוה שהיא תלויה בדבר אחר לא מברכינן אלא לאחר
 עשייתן כגון מילא שהיא ביד אחר.

ואמר רב נטרונאי³⁷ שכתבתם במקומינו כשהוזרין עם אבל מן הקבר מברכין על הכוס בא"י מלך דין הרחמים שופט אמונת³⁸ שדננו דין אמת, ככתוב הצור תמים פעלו³⁹, ומסיים ברוך מנחם לב אבליים, ושותיץ אבליים, וזו היא כניסתן באבילות. יש מנהג זה או לא? וברכה צריכה⁴⁰ או לא? וכי קביעות אבילות בשתיית כוס תלוי? קביעות אבילות⁴¹ מחלוקת ר' אלעזר ור' יהושע,⁴² והלכה כדברי שניהם להקל⁴³. וברכה זו שכתבתם לא שמענו מעולם ואין לא זכרון בתלמוד ולא שמענו בשתי ישיבות מי⁴³ שאמר ברכה זו ולא מדבותינו⁴⁴. ואמר רב פלטאוי וברכה אבליים שאתם אומרים אותה על הכוס ברוך מנחם לב אבליים, אנו אין מנהגנו בישיבה. לאומרם כל עיקר, ולא בבבל כלל. אבל אתם שתקנו לכם חכמים הראשונים אמרו אותה, מיהו אינה צריכה עשרה, שלא מצינו אלא בברכה רחבה בלבד. (שערי שמחה ח"ב, עמ' ס"ה. תשובה גאוניס קדמוניס סי' ל"ה. אוצר הגאוניס, משקין, התשובות, סי' קכ"ו-קכ"ז).

באור: ענין ברכת אבליים עם תשובת רב פלטוי בחורה האדם להרמב"ן, עמ' 74, בשם תשובות בגאוניס בשם רב פלטוי. וכן באבודרהם, עמ' שס"ט, בשם רב פלטוי. נראה ששתי תשובות לפנינו, האחת מרב נטרונאי, שמעיד שלא אמרו ברכה זו בשתי ישיבות, ושניה מרב פלטוי, שמעיד שלא אמרו זאת בישיבתו, ישיבת פומבדיתא.

אבל בסדר רב עמרם גאון נמצאת ברכה זו: בח"ב סימן קנ"ח, ע' קפ"ז: "ברכת אבליים: ברוך אתה ה' אמ"ה דין הרחמים שופט אמונות שדננו בדיני אמתו, ככתוב הצור תמים פעלו כי כל דרכיו משפט אל אמונה ואין עול צדק וישר הוא. בא"י מנחם אבליים. ולפי מקומו בסדר נראה שאמרו ברכה זו אחרי הקבורה. אבל בסדר רב סעדיה גאון ליתא. ואפשר שמפני שרב פלטוי התיר לאלו שתקנו להם החכמים הראשונים לאומרה פלל אותה רב עמרם בסדרו.

ההערות בעמ' הבא

עצם ברכה אבלים בעשרה מוכח מן הגמרא כחובות ח, ב ובמשנה כג, ב שצריך עשרה לברכה זו. והגמרא, שם, שואלת: "מאי ברכה אבלים? ברכה רחבה" וענין ברכה אבלים גם בירושלמי פסחים ח, ה ובבלי מועד קטן כד, ב. וברכה זו על הכוס, במדרש שכל טוב, בראשית פרק כו, עמ"ס 334. ונראה שמה שכתב רב נטרונאי שאין לברכה זכרון בתלמוד, נתכוון לגבי נוסח הברכה ולא לגבי הברכה עצמה.

ובשיטה מקובצת לכתובות ח, ב: "ורב האי ורב שריא כתבו, וזה לשונם: "מנהגא דברכה רחבה הכי הוה, אחר שקוברין אה המת נקבצין ועומדים ברחבה, והיא שזה שמפטירין בה המתים, ועומדין מעמד ומושב אחר קבורה, יש להן מקום ידוע ומוכן ברחבה ומכריזים ואומרים שבו יקרים שבו ויושבים וממתינין במעט ומכריזין ואומרים עמדו יקרים עמדו ועומדים למקום אחר, ומכריזין שבו יקרים שבו ויושבים, ובאותה עמידה וישיבה מנחמים את האבלים, בין שאבלים עוברים והעם עומדין ובין שאבלים עומדין וכל העם עוברים במקום שרגילין לעמוד בשורה. ובין שיושבים ואין מנחמים בעמידה אלא בישיבה כמנהגו של עכשיו בשאר העם אבל בראשונה היה המנהג לעמוד בשורה ואבלים עוברים, ומקודם ישיבה ראשונה מאחרי קבורה לאלתר מברכים ברכת רחבה קודם עטיפת ראש האבל, ולאחר עוטפין אה ראשו לומר שחלתה עליו

(ההערות מעמ"ס הקודם)

37. בתג"ק: ליחא ואמר רב נטרונאי.
38. בתג"ק ליחא: שופט אמונה.
39. דברים לב, ד.
40. שם: צריכה לאומרה בעשרה.
41. שם ליחא: קביעות אבלות.
42. מועד קטן כז, א בתג"ק על-פי הגמרא: ר' אליעזר אומר משיצא מפחח ביתו ור' יהושע אומר משנסתם הגולל.
43. שם ישנה הוספה, עיין שם.
44. שם: שיש מי.
45. עד כאן בתג"ק.

אבלות, ויש לומר בה כמה שערים בצדוק הדין וכל אחד מוסיף בחכמתו, ובכל מה ששמענו לא שמענו שהיה ברכת רחבה בבבל". ר' האי מתאר איך שאמרו את הברכה, אבל בבבל לא. ^{אמרו אותה} וכן הרא"ש, פרק א' דכתובות סי' י"ד, אה דברי רב פלטוי: "האידנא לית לן שורה ולא ברכת רחבה, אלא מברכין אחר הזימון דין אמת שופט צדק ואמת וכו', ואין אומר נברך מנחם אבליים".

הרמב"ם, הלכות אבלות, פרק י"ב הלכה ז' מביא את הירושלמי, שם: "ואלו הן ברכת אבליים דברים שאומרים בבית האבל". בסור, יורה דעה, ס' שע"ט, שברכה זו באה בתוך ברכת המזון, ומביא מחלוקה אם אומרים בסופה ברוך מנחם אבליים או לא. אבל אין מנהג לאומרה על הכוס בלי ברכת המזון. וכן בש"ע, שם, בברכת המזון: "יש אומרים בברכה זימון נברך מנחם אבליים שאכלו משלו".

ואשר כתבתם ברכה אירוסין החתימה מה היא, יש שחותמין בה מקדש ישר, ויש שחותמין מקדש ישראל על ידי חופה וקידושין, ראוי לעשות כן או לא? ⁴⁶ תשובה ⁴⁷, חתימתא ⁴⁸ גמרא היא בהדיא ⁴⁹ רב אחא בריה דרבא משמיה דרב יהודה מסיים בה ברוך ⁵⁰ מקדש ישראל וכן ⁵² חותמין בשתי ישיבות מימות חכמים הראשונים ועד עכשיו, ותוספת זו שאתם מוסיפים גריעותא היא, שאין קדוש ישראל תלויה בכך ⁵³, ונאה לכם לחזור להלכה עלמנהגנו בהסכמת הכל ⁵⁴.

46. ~~בחדושי הרשב"א~~ השאלה כלה חסרה.

47. בחדושי הרשב"א: וכן כתב רבינו האי ז"ל בתשובה.

48. שם ליכא מילה זו.

49. כתובה ז, ב.

50. רב אחא... חסר בחדושי הרשב"א.

51. עד כאן חסר בג"י.

52. שם: ובחדושי הרשב"א: וכן.

(גנזי קדם, ח"ד עמ' 47, חדושי הרשב"א, כתובות דף ז, ב, נמוקי יוסף
כתובות, דף ז', ב, = אוצר הגאונים, כתובות, התשובות, סי' ע"א, עמ' 23).

באור: הלכה זו גם בשם רב האי גאון, כמנהג ב' ישיבות, בחדושי הרא"ה לכתובות דף ז, ב, בשנויים⁵⁵. מנהג ב' ישיבות מבוסס על גירסת רב האי גאון בגמ' כתובות ז, ב שהחתימה מקדש ישראל. ובנדפס "רב אחא בריה דרבא היה מסיים מקדש ישראל ע"י חופה וקדושין"⁵⁶. מתשובתינו ברור שהיו קהילות בימי רב האי שכבר התמו כגירסא בנדפס.

אבל בסדר רב עמרם גאון, ח"ב סי' קמ"ו, עמ' קפ"א, רואים שאמרו מקדש (עמו) ישראל על ידי חופה וקדושין, וכך הוא בשאלחות, שאילתא ט"ז⁵⁷ ובה"ג עמ' 132.

אבל בסדר רב סעדיה גאון עמ' צ"ז, הברכה היא מקדש ישראל, כרב האי. הרב ש.אסף תרביץ שנה ח (תרצ"ז) עמ' 167 כותב: "ונראין הדברים שבישיבת פומבדיתא נהגו מימות חכמים הראשונים לחתום: מקדש ישראל, ובישיבת סורא התחילו לחתום מקדש ישראל אחר זמנו של רב עמרם, ואולי בששפעת רב סעדיה"⁵⁸. ולדבריו נראה שזה חלוף מנהגים בין הספרדים, שהנהיגו כב' ישיבות, לבין האשכנזים שעשו כסדר רב עמרם, ועיין עוד, שם, לרשימת מנהגי הקהילות השונות.

ברמב"ם, הלכות אישות ג, כד, שיטת רב האי גאון⁵⁸.

וכן הטור, אבן העזר סי' ל"ד, מביא את שיטת הרמב"ם, אבל גם מביא שיטת הרא"ש לברך מקדש ישראל ע"י חופה וקדושין. וחלוק המנהג ממשיך בימינו. בש"ע, שם, החתימה היא מקדש ישראל, והרמ"א כותב שחותמים מקדש ישראל ע"י חופה וקדושין.

53. המאירי, במגן אבות, עמ' מ"ה, מסביר סברה אמירת ע"י חופה וקדושין, שמדובר בברכה על קדוש עריות, ולא על קדושת ישראל.

54. שם נוסף: עכ"ל גאון זצ"ל.

55. למקורות רבים אחרים שחותמים מקדש ישראל, ראה דקדוקי סופרים לכתובות ז, ב הערה 78.

56. לגרסאות אחרות עיין בדקדוקי סופרים, שם.

57. יש גירסא בשאלחות על-ידי קדושין: חופה, ועיין ר"ף מירסקי, שם.

58. שיטת הרי"ף בזה לא ברורה. בנדפס לפנינו הרי"ף מסיים:

מקדש עמו ישראל ע"י חופה וקדושין. אבל עיין ברמב"ן, שם, שהרי"ף מחק ע"י חופה וקדושין. וכנראה שעל סמך זה מסיים הרמב"ם מקדש ישראל.

[וארוס ששאלתם מהו לברך לו בבכת חתנים קודם חופשה, משום דאיכא⁵⁹ פרוצים דסמכין על ברכת אירוסין ומיחדין עם ארוסות שלהן ובוועלין אותן⁶⁰. כך תשו' למ"ר נטרונאי⁶¹, מנהג שלנו⁶² כשרוצין לברך⁶³ בודקין ושואלין⁶⁴. אם היתה חופשה⁶⁵ שאין ראוייה לביאה⁶⁶ מברכין ברכת אירוסין בלבד⁶⁷ בין לצנועין בין לפרוצין, אבל ברכת חתנים שבע ברכות⁶⁸ אין מברכין עד שעת הכנסתה⁶⁹ לחופשה, וכן הלכ' וכן נוהגין בשתי ישיבות⁷⁰.]

(גנזי שעכטער II, עמ' 106. גנזי קדם, ספר ד', עמ' 101. שערי צדק, ח"ג שער ג', עמ' מ"ג סי' י"ד, ספר העיטור ח"ג שער ב' עמ' 126. תניא רבתי הלכות אירוסין ונשואין סי' צ', עמ' 194, הועתק מן העיטור = אוצר הגאונים, כתובות, התשובות, סי' ס"ב, עמ' 20).

באור: השאלה מבוססת על הממרא כתובה ז, ב: "תנו

רבנן מברכין ברכת חתנים בבית חתנים, ר' יהודה אומר אף בבית האירוסין מברכין אוחה. אמר אביי וביהודה שנו, מפני שמתייחס עמה:" לפי אביי אין מחלוקת בין הנא קמא ור' יהודה, הנא קמא דבר בכל מקום ור' יהודה ביהודה. אבל רואים מכאן שמברכים שבע ברכות בבית חתנים ז, א. בחופשה, והשאלה ששאלו באה מתוך דברי ר' יהודה ואביי, שאם מתייחדים עמה אפשר לומר ברכת חתנים בזמן האירוסין, אבל נראה שרב נטרונאי לא פסק כך, אלא שאומרים ברכת חתנים רק בזמן החופשה, כנראה נטרונאי פוסק

59. על פי גנזי קדם ושערי צדק.

60. בעיטור חסרה כל השאלה.

61. שם: כתב רב נטרונאי, שע"צ: לרב נחמן, נראה שהיה כתוב

"לר"נ" והכוונה לרב נטרונאי, ובשע"צ פתרוהו "לר" נחמן"

או "רב נחשון", ראה גנזי שאכטער עמ' 99.

62. בעטור ליחא: מנהג שלנו.

63. בעטור ובשע"צ נוסף: בשעת קידושין.

64. ליכא בעיטור.

65. בשע"צ: נערה.

66. בעיטור: הראוייה לביאה מברכין ז' ברכות עם ברכת אירוסין, אם לא

67. בעיטור ליחא. 68. שם ליחא: שבע ברכות.

69. בעיטור ליחא; הכנסתה, בשע"צ: כניסתה.

70. וכן הלכה... ליחא בשע"צ, בעיטור: כן מנהג בשתי ישיבות ובכל

מקום חכמים.

בברייתא השניה שם: "חניא אידך מברכיך ברכת חתנים בבית חתנים וברכת אירוסין בבית האירוסין". והחופה רק בזמן שהיא טהורה, שר' נטרונאי, כנראה, לומד שהחופה והברכות על ידיה וזה אי אפשר כאשר היא נדה. וכן פסק הרמב"ם, הלכות אישות: "המארס את האשה ובירך ברכת חתנים ולא נתייחד עמה בביתו עדיין ארוסה היא, שאין ברכת חתנים עושה הנשואין אלא כניסה לחופה. אירס וכנס לחופה ולא בירך ברכת חתנים, הרי/נשואה גמורה וחוזר ומברך אפילו אחר כמה ימים, ולא הנשא נדה עם שתטהר, ואין מברכיך לה ברכת חתנים עד שתטהר. ואם עבר ונשא ובירך, אינו חוזר ומפרך". אבל הרא"ש איננו מסכים לרמב"ם, בטור, אכן העזר סי' ס"א: וא"א כרא"ש ז"ל כתב שנקראת חופה לכל דבר (כשהיא נדה) חוץ מזה שאינה גובה תוספת ויכולין לברך ברכת חתנים, אבל אינה נכנסת עמו בסתר אלא הוא ישן בין האנשים והיא ישנה בין הנשים". ובש"ע שם: "כשר הדבר שלא הנשא עד שתטהר". והרמ"א מוסיף: "ועכשיו המנהג שלא לדקדק ואין ממתינין, ומ"מ טוב להודיע להתן תחילה שהיא נדה". ומנהגנו איננו כמנהג ב"ה הישיבות, שאנו פוסקים כרא"ש, שלא צריך חופה הראויה לביאה.

והכי אמר רב צמח גאון. שמח חשמח, כך מנהג בשתי ישיבות ובכל מקומות שחותמין בה משמח חתן וכלה. ואשר ברא ששון ושמחה פותח בה בברוך. (סדר רב עמרם גאון ח"ב, סי' קמ"ח עמ' קפ"ב, אוצר הגאונים, כתובות, התשובות, סי' פ"ה, עמ' 26).

באור: בעטור, שער שני ח"ד, סד, ד, מובא שנשאל ר"י שריא גאון, אם חותם משמח ציון בבניה או משמח חתן וכלה, ועונה שבגמרא כתוב משמח חתן וכלה (כתובות ה, א), אבל מביא שיטה לומר משמח ציון ובונה ירושלים, ובעל העיטור אומר שגם רב סעדיה גאון בסדורו אומר כך, משמח ציון ובונה ירושלים. אבל בסדר רב סעדיה גאון עמ' ק"ח: "משמח עמו בירושלים, ויתכן שזה יותר מתאים, מפני שאם אומר משמח ציון ובונה ירושלים, אז חותם בשתיים, והגמרא ברכות מט, א אומרת שאין חותמין בשתיים.

ולפי דעת⁷¹ יתכן שזו הסיבה למה חתמו משמח חתן וכלה, שזה ענין אחד ולא משמח ציון ובונה ירושלים שהוא שנים וגם משמח חתן וכלה מתאים יותר לתוכן הברכה: "שמח תשמח רעים האהובים". וברור שהשיטות השונות נובעות מגרסאות שונות בגמ' כתובות שם⁷².

ברמב"ם, הלכות ברכות ב, יא, בדפוס שלנו: "משמח חתן וכלה, אבל הלחם משנה מעיד שהיו דפוסים עם הגירסא משמח עמו ובונה ירושלים, והוא חושב שאי טעות סופר, שאין אומרים שני דברים בחתימה. גם הטור, אבן העזר, סי' ס"ב, פסק שהוחמין משמח חתן וכלה, כמנהג ב' ישיבות. וכך המנהג הפשוט לחתום משמח חתן וכלה. הגאון מוסיף שהברכה האחרונה פותחת בברוך, וזה אע"פ שהיא סמוכה לחברתה, והסיבה שפותחה בברוך, שמכיון שכאשר אין פנים חדשות צריך לומר ברכה זו בלי הברכות הקודמות⁷³, ולכן לפעמים היא ברכה בפני עצמה וצריכה לפתוח בברוך.

והכי אמר רב שר שלום גאון⁷⁴ ברכה חתנים כל שבעה⁷⁵, יום ראשון בשעת כניסתן לחופה⁷⁶, מכאן ואילך⁷⁷ בשעת סעודה על כוס⁷⁸ ברכה בכל סעודה וסעודה, אם יש עשרה, וחתנים מן המנין⁷⁹. וכן מנהג בשתי ישיבות⁸⁰. (סדר רב עמרם גאון ח"ב סי' קמ"ח עמ' קפ"ב.

71. וראה לקמן את דברי הלחם משנה.
72. וראה דקדוקי סופרים לכתובות ה, א.
73. ראה ש"ע, שם' סע' ד'.
74. בכ"י אוקספורד ע"פ גולדשמידט: ריש מחיבתא.
75. במנהיג נוסף: כיצד.
76. שם: נוסף מברך להו.
77. שם נוסף: מברך.
78. שם נוסף: של.
79. שם: ויש שם פנים חדשות בכל אחת מברך להו.
80. שם נוסף: אבל שבת כפנים חדשות דמי.

ספר המנהיג, סי' קי"ב, עמ' ע"ג. = תשובות רב שר שלום גאון, סי' קי"ח, עמ' קכ"ח. אוצר הגאונים; כתובות, התשובות, סי' פ"ח, עמ' 27).

באור: הלכה זו מבוססת על הגמרא כתובות ז, ב: "תנו רבנן מברכין ברכת החנים בעשרה כל שבעה. אמר רב יהודה והוא שבאו פנים חדשות". ורב שר שלום פוסק כגמרא, ומוסיף להסביר שזה בכל סעודה וסעודה. וכן פסק הרמב"ם, הלכות ברכות ז': "בבית חתנים מברכין ברכת חתנים אחר ארבע ברכות אלו בכל סעודה וסעודה שאוכלים שם." וכן כתוב בטור, אבן העזר סי' ס"ב: "אין מברכין ברכת חתנים אלא בעשרה גדולים בני חורין וחתנים מן המניין ומברכין אותם כל ז' אחר אכילה והוא שיהא שם פנים חדשות", וכן בש"ע, שם סעי' ד'.

68

והכי אמר רב שר שלום גאון. ושאלתם מהו לעשות חופה ולכנוס ביו"ט הראשון של פסח? כך ראינו שאסור, ואם תאמר אין כתוב שמחה, כלום אתה יכול להוציא פסח מכלל חג? הרי כבר נאמר בחג המצות ובחג הסוכות, ולא עוד אלא שפתח בו הכתוב תחילה. ואמרו חכמים⁸¹ ושמחת בחגך ולא באשתך, ואלו הן חגך אותן המפורשים בענין הזה שלש פעמים בשנה. ולא עוד, אלא שאפי' בראש השנה אסור לכנוס מפני שהוא בכלל מועדות, שהרי אומרים בה בין בתפילה בין בקדוש ביום מועדים לשמחה חגים וזמנים לששון ויום הזכרון הזה,⁸² וכבר חשוב במועדות.

וכן מצינו בענין אבילות שיש בה והפכתי חגיכם לאבל⁸³, דאע"פכ לענין אבילות הרי מפסיקין כחג המצות וכחג השבועות וכחג הסוכות, ואין בין זה לזה כלום. דקאמרינן⁸⁴ אדבריה רב פפא לרב איוריא סבא

81. מועד קטן ח, ב.

82. ראה לעיל סי' 36.

83. עמוס ח, י (ועיין מועד קטן כ, א).

84. מועד קטן כז, ב.

וּדְרַשׁ יוֹם אֶחָד לִפְנֵי ר"ה, וּר"ה הָרִי כֹאן אַרְבַּעַת עָשָׂר יוֹם; הַלֵּכךְ מִן הַלֵּיִן
 טַעֲמִים ל"ש ר"ה וּל"ש חֵג הַמִּצּוֹת וְחֵג הַשְּׁבוּעוֹת וְחֵג הַסִּכּוֹת אֲסוּר לַכְּנוּס
 בָּהֶן. וְכֵן מְנַהֵג בְּשִׁבְתֵי יִשְׂרָאֵל. (תְּשׁוּבַת גְּאוּנֵי מִזְרַח וּמַעֲרָב, ס"ו
 פ"א, תְּשׁוּבַת רַב שְׁלוֹם גְּאוּן, ס"ו נ"א, עמ' פ"ג. אוֹצֵר הַגְּאוּנִים
 מִשְׁקִין, הַתְּשׁוּבוֹת, ס"ו ט', עמ' 11).

באור: מְנַהֵג ב' יִשְׂרָאֵל לֹא לַכְּנוּס אֲשֶׁה בַּפֶּסַח גַּם בְּשַׁעֲרֵי

תְּשׁוּבָה, ס"ו רי"ח עמ' 21 (בשם ר' נטרונאי), וְאוֹתָהּ הַשְּׁאֵלָה וְהַתְּשׁוּבָה
 מִיֵּלָה בְּמִיֵּלָה, בְּהַלְכוֹת פְּטוּקוֹת, ס"ו קנ"ו, עמ' 81, מִחוּךְ תְּשׁוּבָה שֶׁל
 רַב שְׁלוֹם. וּבִמְקוֹרוֹת אֵלֶּה נֹסֵף: "לֹא שְׁמַעְנוּ שִׁישׁ בְּיִשְׂרָאֵל שְׁנוֹשָׂאִים אֲשֶׁה
 בַּפֶּסַח וְלֹא בַחֲה"מ שֶׁל פֶּסַח, וְמִי שֶׁעוֹשֶׂה כֵן בֵּית דִּין מְלַקֵּין אוֹתוֹ כ"ש בְּשֶׁאֵר
 מוֹעֲדִים". וְכֵן בְּסֵפֶר הָאֲשַׁכּוּל, הוֹצֵא אוֹיֶעֱרַבְךָ, ח"ב, עמ' 146, בְּקִיצוֹר,
 כַּתְּשׁוּבָה לְגְּאוּן, וְגַם אוֹמֵר שֶׁזֶה מְנַהֵג ב' יִשְׂרָאֵל.

בְּמִשְׁנָה, מוֹעֵד קָטָן ח, ב, שְׁאִין נוֹשָׂאִין נְשִׁים בְּמוֹעֵד;
 זֹאת אוֹמֵר, שְׁאִסוּר לְהַנְשֵׂא בְּחוּל הַמוֹעֵד, וּבִגְמָרָא שֶׁסּ יֵשׁ דְּעוֹת שׁוֹנוֹת לְטִיבָה
 זו. שְׁמוּאֵל אוֹמֵר מִפְּנֵי שְׁאִין מְעַרְבִין שְׂמֵחָה בְּשִׂמְחָה. רַב אוֹמֵר מִפְּנֵי שְׂכַתּוּב
 וְשִׂמְחָה בַּחֲגֵךְ, בַּחֲגֵךְ וְלֹא בְּאֶשְׁתֶּךָ, עוֹלָא אָמַר מִפְּנֵי הַטּוֹרַח, וְרַבִּי יִצְחָק נִפְחָא
 אָמַר מִפְּנֵי בְּטוּל פְּרִיָה וְרַבִּי⁸⁵. אִם הִסִּיבָה מִפְּנֵי שְׁאִין מְעַרְבִין שְׂמֵחָה בְּשִׂמְחָה,
 אִז נִתְעוֹרְרָה הַשְּׁאֵלָה לְגַבֵּי פֶסַח, שֶׁשֶׁסּ לֹא כְּחוּב "שְׂמֵחָה", וְאֵר שֶׁר
 שְׁלוֹם פּוֹסֵק כְּרַב וְאֲסוּר גַּם בַּפֶּסַח. שְׁהַאִיסוּר לֹא רַק בְּחוּל הַמוֹעֵד, אֲלֵא גַם בִּיּוֹ"ט
 הַרְאִשׁוֹן שֶׁל פֶּסַח. וּבְהַלְכוֹת גְּדוּלוֹת, הַלְכוֹת מוֹעֵד, עמ' 81, "וְכִי קָאֲמַרִּינָן
 אֲסוּר לִישָׂא אֲשֶׁה בְּחוּלוֹ שֶׁל מוֹעֵד, לֹא שְׁנָא חֵג הַמִּצּוֹת וְלֹא שְׁנָא חֵג הַסּוּכּוֹת,
 מֵאִי טַעֲמָא הוֹקְשׁוּ כָּל הַמוֹעֲדוֹת כּוֹלֵךְ זֶה לְזֶה דְּכָתוּב אֵלֶּה מוֹעֲדֵי ה' "⁸⁶.
 בִּיצְחָק יִרְנָן עַל שַׁעֲרֵי שְׂמֵחָה, ח"ב עמ' 14, מְבִיא אֵת דְּבַרֵי הַבַּה"ג וְדְבַרֵי רַב
 שְׁרֵל, וְשׁוֹאֵל לְמַה צְרִיךְ אֵת לְמוֹד רַב שְׁרֵל שְׁלוֹם וּמְנַהֵג ב' יִשְׂרָאֵל, הָרִי
 כְּבַר לְמַד הַבַּה"ג מִן הַפְּסוּק אֲלֵא מוֹעֲדֵי ה' שְׁאִסוּר נִשְׁוֹאִין גַּם שִׁיךְ לַפֶּסַח.

85. שִׁימְתִין עִם הַרְגֵל לְהַנְשֵׂא רַש"י, שֶׁסּ, ד"ה פְּרִיָה.

86. וִיקְרָא כַּג, ד.

אבל לדעתי יש צורך במנהג ב' ישיבות, והבה"ג אינו חולק על רב שר שלום. הבה"ג רק לומד מאלה מועדי ה' שפסח כסוכות, ונקרא הג. וכן אומר רב שר שלום, ומביא ענין אמירת מועדים לשמחה, וזה לצמדו מאלה מועדי ה', וראה לעיל סי' 36, ולזה מהכוון הבה"ג. ומנהג ב' ישיבות אומר לנו שהאיסור דאורייתא, שפוסקים כרב, שהאיסור מפני בחגך ולא באשחך. בהשובה שלפנינו מדבר על יום ראשון של פסח. בשאר המקורות גם מדבר על חולו של מועד. כנראה שהאיסור שייך כל שבעה, של ומדים ושמחת בחגך, כנראה כל חג הפסח⁸⁷, אבל יתכן שרק השואלים הזכירו יום ראשון של פסח, והחשובה שייכה לכל שבעת הימים כבשאר המקורות. הרמב"ם, הלכות יום טוב ז', טז והלכות אישות י', יד, פוסק שאסור לישא אשה ביום טוב ובחולו של מועד, ואינו מזלך בין החגים, וכן בטור, אך העשר סי' ס"ד ובאורח חיים סי' תקמ"ו, ובש"ע, שם.

שר שלום. ומנהג שלכם שאתם גובין לבתולה ארבע מאות זוז, אם בהגתם שלכם הרשות בידכם, כל מה שקבלתם על עצמיכם קיים. שכן שנינו⁸⁸ בית דין של כהנים היו גובין לבתולה ארבע מאות זוז ולא מיחו בידם חכמים, ואמר רב יהודה אמר שמואל לא בית דין של כהנים בלבד, אלא אפילו משפחות מיוחסות בישראל אם רצו לעשות כדרך שהכהנים עושים עושין. כך הלכה. אבל מנהג בשתי ישיבות גובין לבתולה מאתיים ולא למנה מנה, שהן שמונה שמונה לכל מטבע, שהרי כאן לבתולה עשרים וחמשה זוזים של כסף (משקל עשרים וחמשה זוזים של כסף) משקל עשרים וחמשה זהובים, ולא למנה חציין. (שערי צדק, סי' כ"ב, עמ' ק"ל, =תשובות רב שלום גאון, סי' קכ"ג, עמ' קכ"ט אוצר הגאונים, כתובות, התשובות, סי' קל"ד, עמ' 44).

87. ראה תשובות רב שר שלום גאון, שם, הערה 3, של המו"ל.

88. כתובות יב, א.

באור: לפי ביכלר⁸⁹ ווינברג⁹⁰ ~~כתב~~ ששאלה זו נשלחה מקירואן. ומוכיחים שבצפון אפריקא היו כותבים ארבע מאות זוז בכתובה. חלוק זה שבין בבל לקירואן כבר היה קודם בין א"י ובבל. בחלוקים שבין אנשי מזרח ובני א"י, חלוק ז' עמ' 77: "א"מ כתובה של הם כ"ה כספים, ובני א"י כל הפוחת לבחולה ממאתים⁹¹ ולא למנה ממנה הרי זו בעילת זנות". במשנה כתובות פרק ה, א הכתובה היא מאתיים זוז ובגמרא בבא קמא פט, ב, שהיא כ"ה זוזי, ולפי ד"ר מרגליות, החלוקים, עמ' 103, המחלוקה בין א"י ובבל הייתה כבר בימי החלמוד. והוא גם מסביר את דברי שר שלום בחשובתינו, בעמ' 104 ערה 7: "פירוש הדברים שאה המאתיים של המשנה מגבין באופן כזה שנותנין כ"ה וי"ב ומחצה, כי שמונה מטבעות שבתקופת המשנה (מטבע מדינה) הם זוז אחד בימיו (ומילר נשתבש בדברי הגאון וחשב שצעת הגאון שכותבין כ"ה ונמנין מאתיים!)". והוא גם מביא מקורות מגאונים בבליים אחרים שנתנו כ"ה זוזים, שכתובה מדרבנן: רב משה⁹², רב צמח⁹³, רב שרירא ורב האי^{94, 95}. הרמב"ם פוסק בעקבות מנהג ב' ישיבות: בהלכות אישות י, ז: "כתובה מתקנת חכמים, ובהלכה ח: "ונמצא מאתיים דינרים של בתולה חמשה ועשרים זוזין של כסף טהור". ובטור, אבן העזר סי' ס"ו, מוצאים גם מחלוקה זו: "כתב ר"ח דכתובת בתולה מן התורה ומשערין אותה בכסף צורי והוא נ' סלעים שכל סלע ד' דינרין. וזבי מאיר וכל הגאונים כתבו שהוא דרבנן ומשערין אותה בכסף מדינה שהיא ו' סלעים ורביע, וכ"כ הרמב"ם ז"ל". ובש"ע, שם סעי' ו', המחבר פוסק כרמב"ם, והרמ"א מעדיף את שיטת ר"ח.

89. R.E.J. כרך 50 עמ' 145.

90. חשובות רב שר שלום גאון, שם, הערה 1.

91. וכנראה עוד מאתיים כתוספת כתובה, הרי ארבע מאות.

92. חמדה גנוזה סי' ס"ו.

93. שם סי' ל"ד.

94. שערי צדק עמ' קכ"ג סי' י"ב.

95. לעוד מקורות לדיון אם כתובה דרבנן או דאורייתא, ראה

ווינברג, שם הערה 3.

לרב צמח גאון זצ"ל .

והוא דתנן⁹⁶ אין אלמנה נפרעת מנכסי יתומים אלא בשבועה, נמנעו מלהשביעה, והוא דאתא לקמיה דרב הונא⁹⁷ ורבה בריה, כולהוון לית הלכתא כותהוון ולא דיינינון הכי, אלא בשבועה מנכסי יתומים ומנכסים משועבדים לא יפרע אלא בשבועה, וכי מתניתין וגמרא דהכותב⁹⁸ ומי שהי' נשוי ואלמנה ושאר גמרא דכתובות מן כולהוון מגבינון כתובה לאלמנה, והיא גמרא דהשולח⁹⁷ ותקנתא דתקון רבנו שמעון בן גמליאל שתהא נודרת ליתומים לכל מה שירצו וגובה כתובתה, ואתו רבנו אמוראי רב ורב הונא וקיל נדרהוון, כדקאמרי בשני דרב קיל נדרי ובטלוה לתקנתא דרשב"ג ואמרי לא תדור ולא תטול כתובה וחזרו בתי דינין למתניתין ולגמרא דכתובות ומגבינון כתובתא לאלמנה משתבעה בב"ד ושקלא כתובתה, וכך הלכה, וכך מנהג בשתי ישיבות.⁹⁹ (חמדה גנוזה סי' קכ"ו, עמ' כ"ב. כ"י ה"ד סימונזון, סי' שמ"ט. לרב צמח גאון זצ"ל (ע"פ אוצר הגאונים, שם) = תשובות רב שר שלום גאון סי' קכ"ו, עמ' קל"ג אוצר הגאונים גיטין, סי' קס"ב, התשובות, עמ' 64).

באור: מגמרא גיטין כבד-משמע שבזמן האמוראים רב

ושמואל היתה מחלוקת אם עושים כהקנת רבן גמליאל או לא. בסורא לא השתמשו בהקנת רבן גמליאל, אבל גם לא השביעו את האלמנה. בנהרדעא - פומבדיתא היו משביעין את האלמנה מחוץ לבית הדין, וגם היו נוהגין בנדרה, כהקנת רבן גמליאל.

בחשובתנו נראה שלא עשו לא את זה ולא את זה, אלא השביעו

את האלמנה בבית דין. וכן פסק רב שר שלום בחמדה גנוזה, סי' ע"א וע"ב, כמנהג בישיבה מימות הראשונים ועד עכשיו.¹⁰⁰

96. גיטין לד, ב וכגירסת ירושלמי, רבן שמעון בן גמליאל .

97. שם לה, א .

98. בתובות פז, א .

99. ענין זה נתבאר ע"י אסף באזכרה, מחלקה ד, עמ' מ"ז .

100. בתשובות רב שר שלום גאון, שם, הערה, מייחס גם את

תשובתינו לרב שר שלום.

ש.אסף מסביר: "וכיון שראו שהנדר אינו מספיק חזרו להורות כמשנה העתיקה. היתה זאת כנראה הסכמה של שתי הישיבות. מן הראשונים הרי ר' ישעיה פטראני הזקן הוא היחידי, עד כמה שידוע לי, שהשתמש בחשובות הגאונים בענין/זה, ובפסקיו לגיטיין, כ"י פאריס מס' 344 הוא כותב שהסכימו כל גאוני הישיבות שאין סומכין על זו המשנה ועל זו ההלכה. ואין אלמנה נפרעת כחובתה אלא בשבועה בפני בית דין, וכך הלכה רווחת בישראל". אבל הרמב"ם פוסק כשמואל. בהלכות אישות טז, יא כותב: "שכמשיעין ב"ד היורשין את האלמנה כשתבוא לגבוה את כתובתה אין משביעין אותה אלא חוץ לב"ד, מפני שבתי דינין היו נמנעין מלמשביעה שחוששין לה שמא לא תדקדק על עצמה בשבועה. ואם רצו היתומים להדירה נודרת להן כל מה שירצו ומדירין אותה בב"ד ואחר-כך נוטלה כתובתה, בסור, אבן העזר סי' צ"ו; וכתב ר"י האידנא נהגו להשביע אלמנה בב"ד". ובש"ע, שם סעי' כ"א, גם פוסק לישבע לפני בית הדין, והרמ"א מסכים לזה.

כן פסקו רב האי ורב שרירא גאון ז"ל, וזה לשונם: לא שמענו בשתי ישיבות מימי אבותינו ורבותינו הגדולים והקדמונים מי שנתן כתובה בנין דכרין לבני הראשונה ואשת אביהן השנייה קיימת עד לאתר מיתת כל הנשים. (פירוש ר' יהודה אלמנדארי, כתובות מט, ב בדפי הרי"ף עמ' י"ח בפירוש הנדפס, אוצר הגאונים, כתובות, התשובות, סי' תש"ו, עמ' 302).

באור: וכן כותב בחשובות גאון בעיסור, הלכות כתובות אות כ', עמ' 64: "ונשאל לגאון, נשא אשה ומתה בחייו¹ אחרת ומת הוא לזו בנים ולזו בנים, ונטלה השנייה כתובה, ועוד² בחיים, יש להן לבנים הראשונה כתובה בנין דכרין או לא? והשיב, דבר זה אינו מפורש בגמרא ואין דנין דבר שאינו מפורש ולא שמענו בשתי ישיבות, מי שנתן כתובה בנין דכרין לבנים ואשת אביהן קיימת".

כתובת בנין דכרין הוא אחד מתנאי הכתובה, שהכנים יירשו

1. יש להוסיף: ונשא.

2. אולי צ"ל: ועודה.

כתובת אמס, כלומר שאם תמות האשה בחיי בעלה, והוא יורשה, הרי לאחר מותו יירשו הבנים הזכרים שנולדו לו ממנה את כתובת אמס. במשנה כתובות נב, ב כתובת בנין דכרין היא תנאי בית דין. ובמשנה ש, צ, א: "נשא את הראשונה ומתה, נשא שניה ומת הוא, שניה ויורשיה קודמין ליורשי הראשונה". והגאונים כתבו שאין נותנים לבנים את כתובת בנין דכרין עד שכל נשיו מתו. אבל הלכה זו אינה מפורשת בגמרא. מן התשובות שמע שבב' ישיבות כן הנהיגו כתובת בנין דכרין, שכל השאלה היחה אם הבנים יכולים לגבות בחיי אשתו השניה, אבל אם היא מתה גובין. אין הדבר פשוט אם לנהוג בכלל כתובת בנין דכרין, בעיסור, שם: "תשובה לתנניה בן יהודה נ"ע היום כמה שנים בטלה כתובת בנין דכרין מי שיתננו, ולמה בטלה, לפי שצריך דקדוק בנשים שיש להן אחריות ובראוי ובמוחזק ובמותר דינר, ואם אמרו יתומין הרי אנו מעלין על נכסי אבינו יחר דינר אין שומעין להן וצריך תקירת ב"ד ושומת זקנים שלא להוסיף על הדמים. ועוד עיקר התקנה שיקפוץ אדם ויתן לבתו כבנו, והיום ולואי שיתן לבנו כבתו. וכמה פעמים הוצרך הדבר לנדות כל מי שירבה למתנת בתו, וכיון שהוא כך בטלו כתובת בנין דכרין, ומר רב דוסא אמר, לא חזינא רבוותא דהוּו מקמך דדיינו להו כתיבת דכרין ומשני נפישתא לא דייני להו בתרתי מתיבתא, וכיון דעברי להו כמה שני לכתחילה אנן לא דיינינן לכוון בה, אלא דמר רב האיני אמר היכי כי מבטלי רבנן כתובת בנין דכרין, ומר רב שמואל אמר הרבה חכמים הודו שכבר בטלה כתובת בנין דכרין בזמן הזה". מדברי רב דוסא שמע שלא דנו בענין כתובת בנין דכרין בכלל בישיבות.

בשו"ת הרשב"א, ח"ד, קנ"ב, עמ' 46, כותב שזו

מחלוקת הגאונים אם כתובת בנין דכרין נוהגת היום: רב האיני גאון סובר שנוהגת, ומביא את תשובת חנניה בן יהודה שאינה נוהגת יותר. והרשב"א פוסק שנוהגת רק בקרקעות ולענין הגבייה ממטלטלי הכל הולך אחר המנהג. בתשובות מהר"ם מרוטנבורג, ח"ד סי' רמ"ח, מביא את דברי העיסור ומסיים: "ואין לו לדיין אלא מה שענינו רואות נראה בעניותינו בעינינו דברי רב האיני". והרא"ש, כתובות, פ"ד, סי' כ"ד, גם מביא שרב מתתיה גאון ז"ל כתב שאין דנין כתובת בנין דכרין בזמן הזה. בשו"ת הריב"ש, סי' ק"ו, עמ' כ"א, גם מביא את דברי הגאונים השונים ופוסק שקן נוהגת.

לדעתי אין מחלוקת בין ר' דוסא לרבינו שרירא ורבינו האי. שניהם מסכימים ששתי הישיבות קבלו והנהיגו את כתובת בנין דכרין, ושהמנהג היה לא לתת כתובת בנין דכרין כאשר אשתו השניה עודה בחיים, אלא שר' דוסא כותב שהוא לא ראה הרבה שנים שדנו בדבר, ולכן לכתחילה אין דנין אותו, ואע"פ ששאלוח באו לפני רב האי הן באו מחוץ לבבל, ור' דוסא לא ראה דין זה בבבל עצמה. ויתכן שגם לזה מתכוון אביו של רבינו שרירא³, ר' חנניה בן יהודה, שבזמנו לא היה צורך לכתובת בנין דכרין. אבל ר' חנניה יסכים שזה כן היה מנהג שתי ישיבות.

ברמב"ם מוצאים דיני כתובת בנין דכרין, בהלכות אישות טז, ז: "... חוץ מכתובת בנין דכרין שלא מצאנו מנהג ירושתן פשוט בכל הישיבות. לפיכך אני אומר מעמידין אותה על דין הגמרא שאין יורסין כתובה אמן אלא מן הקרקע". וכן הטור, אבן העזר סי' קי"א, פוסק שכתובת בנין דכרין נוהגת רק מקרקע, ומביא את דברי הגאונים שאומרים שאין כתובת בנין דכרין נוהגת היום, וגם דברי רב האי שאומר שאין כח לבטל תקנת חכמים, ובש"ע, שם, סי' י"ד: "ויש מי שאומר דהאידינא דכתבינן בכתובה דילן מטלטלי אגב מקרקעי גם כתובת בנין דכרין נגבוה ממטלטלים דתנאי כתובה ככתובה".

לרב צמח גאון זצ"ל^{3א}

וכן מנהג בשתי ישיבות שבכל מה⁴ שחובל⁵ בחבירו או בעיניו או בשיניו או באחד מכל ראש⁶ איבריו, אע"פ שאין פוסקין עליו דין לשלם לו דמי⁷ עיניו⁸ ודאי דמי שיניו ודאי⁹, אבל מנדין אותו עד שמפייס אותו¹⁰ בין מעט בין הרבה¹¹. (חמדה גנוזה, סי' ק"כ, עמ' כ"א, ספר הפרדס לרש"י עמ' ק"ו, ספר המכריע, ח"ג, סי' ע"ו, פסק א', עמ' 200 = אוצר הגאונים בבא קמא, החשובות, סי' קפ"ד עמ' 56; כתובות, החשובות, סי' רס"ד, עמ' 101).

3. כן כותב הריב"ש שם.
- 3א. בפרדס הכותרת היא: דין הגאונים לנחבל.
4. בהמכריע: מי, ליתא בפרדס.
5. בפרדס: החובל.
6. שם ליתא תיבה זו.
7. שם ליתא: לו דמי.
8. במכריע: דמי נזקו ודאי דמי עינו ודאי.

באור: דין זה, וכמנהג שתי ישיבות, בשערי צדק, סי' ג'

עמ' ס"ו בשם מר שר שלום¹², וברי"ף, בבא קמא ל"ב, בשם מנהג שתי ישיבות. ובאור זרוע, ח"ג סי' שכ"ו בשם רבינו יצחק אלפסי בשם מנהג שתי ישיבות, ובסי' שכ"ז, ובמעשה הגאונים, עמ' 70, בלי שם ובלי מנהג. וכן בפסקי בשר ע"ג גחלים, עמ' 68, בשם שתי ישיבות. וכן בספר הזכות לרמב"ן, כתובות, דפי הרי"ף יד, ב ובספר המקצועות עמ' מ"ו, בשם מנהג שתי ישיבות. לשאלחות דרב אחאי גאון, פרשת משפטים קטאלוג, אמל דוד, ששון, עמ' 117 בשם מר רב צדק כהן גאון וכמנהג שתי ישיבות, באוצר הגאונים, ב"ק, סי' קפ"ו וכתובות סי' רס"ג).

כפי שמסבירים הגאונים במקורות הנ"ל, הסיבה שאין גובים

את הנזק בבבל מפני דברי רבא בבבא קמא פד, א: "אמר רבא נזקי שור באדם גובין אותו בבבל, נזקי אדם באדם ונזקי אדם בשור אין גובין אותו בבבל". המקור לפייס את המזיק הוא מדברי רב צדוק הכהן. שכן כותב רב נטרונאי¹³: "אלא כך הוא מעשה באחד שהפיל שני של חברו ובאו לדין לפני אדוננו מר רב צדוק גאון דק"ל ואמר לו דמי שן אין לנו לקצוב אלא חתך עליו דין לפייסו בדברים או בממון אם מעט ואם הרבה שלא ירבו חובלין זה בזה בישראל. ילמדו בתי דינין. ולמדנו ממנו וכן אנו דנין, עד הנה". כנראה, שזו כאילו הקנה שעשו בשתי ישיבות לפייסו כדי שלא ירבו חובלין זה בזה בישראל! וכן כותב רב שרירא, ראה לקמן בטור.

הרמב"ם, הלכות סנהדרין¹⁴, י: "כל הנישום כעבד אין גובין

אותו דייני חוץ לארץ. לפיכך אדם שחבל בחברו אין גובין הנזק והצער והבשת שהוא חייב בהן דייני חוץ לארץ. אבל שבת ורפוי גובין מפני שיש בהן חסרון היס. וכן הורו הגאונים¹⁴ ואמרו שמעשים בכל יום לגבות שבת ורפוי בבבל". וממשיך הרמב"ם שם, יז: "מנהג הישיבות בחוצה לארץ אף על פי שאין גובין שם קנט מנדין אותו עד שיפייס לבעל דינו או יעלה עמו לדין לארץ ישראל". ומפני שהרמב"ם מזכיר את הנדוי כמנהג

9. ליחא שם דמי שיניו ודאי.

10. שם: שיפייס לבעל דינו.

11. מכריע: מרובה.

12. ובחשובות רב שר שלום גאון, סי' קל"ב עמ' קל"ט ובשערי צדק שם, דין זה גם בשם רב נטרונאי ובעמ' ע' סי' י"ז בשם רב שרירא.

13. ש"צ שם.

14. שערי צדק, עמ' ס"ו, סי' א'.

הישיבות, משמע שזה באמת היה מנהג שנוסד בישיבות, כמו שכתבתי לעיל.

ובטור, חשן משפט, סי' א': "כתב רב אלפס מנהג ב' ישיבות

אע"פ שאין גובין קנס מנדין ליה עד שיפייס לחבריה וכדיהיב שיעור מה דחזו למיתב ליה שרינגן ליה לאלתר בין אפייס מר' דיניה או לא אפייס. וכ"כ הראב"ד, והוסיף לומר שאם יש לקנס קצבה כגון ג' של אונס ומפתה מנדינגן ליה עד שיתן אותה קצבה וכן כתבו קצח מהגאונים. ולא נהירא לא"א שאין לך גוביינא גדולה מזו דמשתינגן ליה דלנקטינגן בכובסיה עד דשבק לגלימיה. ורב שרירא גאון כתב לא מצינו בחלמוד לנדותו אלא עד דמסלק הזיקו, וסמכו חכמים האחרונים וראשי ישיבות כי ראו נזק גדול משום שאין דנין דיני קנסות ועשו תקנה לנדות החובל עד שיפייס הנחבל בקרוב, כי אין דרך לדקדק ולומר כך וכך קצבנו עליך לתת כך וכך וגם לזה קצבנו ליטול כך וכך כי זה היה דיני קנסות, אלא משערים בלבם שיעור קרוב ואין מגלין אותו ומנדין לחובל עד שיפייס לנחבל ורואין עד כמה מגיע לתת לן, אם קרוב לאשר בלבם והנחבל אינו רוצה לקבל אומריין לו אין בנו כה לנדותו יותר מכאן ומחירין אותו, ואם רחוק ממנו שהיה בלבבם אין מחירין אותו עד שיקרבו לאותו השיעור".

וכן בש"ע, שם, סעי' ה': אע"פ שדיינים שאינם סמוכים

בא"י אינן מגבין קנסות מנדין אותו עד שיפייס לבעל דינו וכיון שיתן לו שיעור הראוי לו מחירין לו".

ושש'. ראובן היה מסיק ביה בשמעון זוזי בשטר, ואזל שמעון לדוכתא רחיקתא ושדר עיסקא ביד לוי למכרו וליקח לו פרקלטיא בדמיו. או נמי היה ליה לשמעון מלוה או פקדון ביד אחרים ואמ' ליה ראובן ללוי או להנך אחריני אפיקו ממון של שמעון דאפרע מינוה חובה דאית לי. אית מן דינא לאתפושי מידעם דשמעון לאחר שקיים שטרו ככית דין, או דיל' חישנין דאו הוה שמעון הוה מפיק שובר או נמי דטעין טענתא דמרעה ליה לההוא שטרא דלפגם הכין צרכינגן לאודועי ולא נחתינגן לניכסיה עד דמימרד ולא ציית דינא, שכן כתב מר' רב עמרם גאון זק"ל, אפילו הוה ליה לראובן עליה דשמעון ממון בעדים ובשטר דאית מן דינא להנפוקיה מיניה ומי פרעיה לראובן מדר' נתן דתניא¹⁵ ר' נתן אומ' מנין לנושעא 15. כחובות יט, א.

בחיב' מנה וחבי' בחבי' וג'. שהכין הוא דינא דווקא דהוה אזיל ותבע וכד' מימרד שמ', ולא פרע ליה לראי' חזי בי דינא כל מאן דאית ליה לשמעון ממונא בידיה מהנפקין ליה ב' דינא ויהבין ליה לדאובן או דילמ' הני מילי בשטרי קמאי דלית בהון התראה וכמה מיני חיזוקין נכתבין בהון ליפרע פלו' בפני ושלא בפני בית דין אית מן דינא למעבד הכי.

הכין חזינא דסוגיין¹⁶ ומנהגין כי דמר רב עמרם שאין מוציאין ממון מזה ונותמין לזה עד שקאיים בי דינא ועאריק. או נמי דמימרד ולא אתי לבי/דיאן כל עיקר ושלחינן ליה ולא אתי. דאמרינן או הוה אית ליה ראי' דמרע ליה לשטרא מיתא הוה אתי. ואו בחד דעבדינן ביה דינא משום דלא אתא ערק כעמד בדין וברח חשבינן ליה ופרעינן ליה למלוה מנכסיה בשבועה ומוציאין ממון מן היכא דאית ליה ונותנין לזה דלא לישקול כל חד ממונא דאינאשי ונמנע מן דינא ונערה. ולפום הכין אמרינן לענין מאי דתנן הנפרעת שלא בפניו¹⁷ לא תיפרע אלא בשבועה אמ' ר' אחא¹⁸ שר פבירה מעשה בא לפני ר' יצחק נפחא באנטיכא ואמ' לא שני אלא כתובת אשה משום חינה אבל בעל חוב לא, רבא אמ' רב נחמן אפילו בעל חוב, שלא יהא כל אחד ואחד נוטל מעותיו של חברו והולך ויושב לו במדינת הים ואתה נויעל דלת בפני לון. אבל מאן דאתי ואמ' אית לי ממונא על פל' דהוא כמדינת הים והא שטרא לא מזדקקין ליה לאגבויה מן ניכסיה דההוא רחוק ולא להוציא מבעל דיניו ולגת לו אלא מכרזינן עלוהי וכתבינן עלוהי פתיחא להיכא דהוא. והא מילתא איתא כי דינא דלנא בתרתין מתיבתא במנהגא. (תשובות גאונים הרכבי סי' ל"ד, עמ' 112. = אוצר הגאונים, כתובה, התשובות, סי' קפ"ט עמ' 67).

באור: תשובה דומה לזו גם בתשובות הגאונים הרכבי, סי' תל"ד עמ' 228, בלי מנהג ב' ישיבות. והבית יוסף בטור חושן משפט סי' פ"ו, מביא תשובה כזאת בקצרה בשם רב האי, בלי מנהג ב' ישיבות. נראה שהגאון פוסק כר' נתן, בכתובות יט, א, וגם כרבא שם פח, א, אבל לפני שהמלוה יכול לגבות את חובו בית הדין שולחים פתיחא ללוה, ואם אז איננו משיב ופורע, לוקחים מנכסיו שפה או אנשים שחייבים לו ונותנים למלוה.

הרמב"ם בהלכות מלוה ולוה יג, א פוסק כרבא, והכסף משנה,

שם, מביא שצריך להודיע ללוה קודם שלוקחים את נכסיו. בחשן משפט סי' פ"ו סע' א' מדבר המחבר, ונראה שפסק כר' נתן, שגם סוג' כתשובה שלפנינו.

16. שם קז, א.

17. שם פרק ט, משנה ה.

18. שם פח, א.

וכן אמר אדונינו מר רב צדוק גאון ז"ל במתיבתא, שזו מתני' בדורות הראשונים שהיו משיעין בשבועה של תורה בספר תורה... ואבל השתא משום הרמאין¹⁹ דקאמרין²⁰ משום²¹ קניא דרבא וכי מעשה דששילתא דב' דינא נמנעו בתי דינין²² מלהשביע בספר תורה וכו'.²³ ועוד²⁴ מפני שאמרו חכמים²⁵ כל עבירות שבתורה נפרעין ממנו וכאן נפרעין ממנו²⁶ ומכל העולם כלו²⁷. וראו בתי דינין שנשבעין בשקר וגורמין פורענות בעולם, נמנעו מלהשביע שבועה בוורה וסלקיה כל עיקר כאותה ששנינו²⁸ משדבו²⁹ הרצחנין בטלה עגלה ערופה אף כאן בטלו להשביע בתורה, ומה התקינו, שמביאין שופרות ותוקעין בפני הנשבע ומנדין וגוזרין בפניו ואומרין אתה פלוני אם גזלתה כן וכן ואם גנבת³⁰ כן וכן, ואם אתה מכזב בדבר זה ארור אותו האיש³¹ כן וכן. אותן הקללות ותוקעין שופרות בפנינו, שאם מכזב או שגנב או שגזל תעלה קללה בו לבדו ואל ילקה העולם³² כולו. ומצאו לו סיוע ממקום זה³³ מנין³⁴ לאלה שהיא שבוע שנאמר ויבוא אותו באלה ומנלן דאיקרי שבועה, דכתיב³⁵ וגם במלך נבוכדנצר מרד אשר השביעו באלוהים. וקבלוה חכמי ישיבה ממנו ונהגו בה בשתי ישיבות לדלויי גזרתה על מקרקעי במטלטלי ולא שבועה דאורייתא.

-
19. בתג"ק ובהג"א ליחא: אבל הרמאין.
 20. שבועות לט, ב: נדברים כה, א.
 21. בתג"א: אבל ממעשה.
 22. בתג"א ובהג"ק ליחא: בתי דינין
 23. בתג"ק: כי דקא אמרינן שבועה בספר תורה תלמיד חכם לכתחילה בתפילין, והיכין משיביעין ליה, א' רב יהודה בשבועה האמורה בתורה, שנ' ואטביעך בג' אלקי השמים וגו'.
 24. בתג"א ליחא: ועוד.
 25. שבועות, שם.
 26. בתג"א ובהג"ק ליחא: וכאן ממנו.
 27. כל העולם כלו. בתג"א: כולי.
 28. בתג"ק ליחא: כאותה ששנינו.
 29. סוטה מד, א.
 30. בתג"א: גנבה או חטפה.
 31. בתג"א: ומושמת ומוחרם להוי, ומנדין אותו לבדו בכמה חרמות ובכמה קללות.
 32. בתג"א כל אדם. 33. ומצאו...: חסר בתג"א. 34. שבועות לו, א.
 35. דברי הימים ב לו, יג.

(חמדה גנוזה סי' כ"ב, תשובות גאונים קדמונים, סי' מ"ג, תשובות גאונים אסף, מדעי היהדות, ח"ב, עמ' 102, = אוצר הגאונים, נדרים, החשובות, סי' ע"ב, עמ' 26).

באור: וכך בחשובה דומה בשערי צדק, עמ' קס"ח, סי' כ"ב: "רב האי ז"ל. ושאלתם יכולין ב"ד להשביע אדם בספר תורה או לא, אין ב"ד רשאים להשביע אדם בספר תורה כלל, שכך אמרו חכמים מיום שרבו הרצחנין בטלה עגלה ערופה, ואף לגבי שבועה נמי משרבו הנשבעין לשקר בטלה שבועה, וממעשה דששילתא וקניא דרבא³⁶, ולא שמענו ולא ראינו מימות חכמים הראשונים שב"ד משביעים אדם בספר תורה, אלא בענין זה אנו עושין: מביאין מטה של מתיים ומניחין בה תרנגול, כלומר גברא חלף גברא, ומכסין אותה בטליח ומדליקין את הנרות, כלומר נשמתו, דכתיב³⁷ נר אלוקים נשמה אדם, ומניחין אפר כירה תחת רגליו, כלומר שהוא עפר ואפר, ומניחין לפניו נאדות נפוחין, כלומר שהוא כנאד נפוח, ומאיימין עליו ואומרים לו ראה שכל דברים הללו משולים כן, ומביאין תנוקות ושופרות ומושיבין אותו תחת הארון, וחזן הכנסת עומד עליו בספר תורה, ואומר פלוני זה אינו מודה על האמת ממה שטוענין עליו יחא בכך אלפא ביתא כולה".

הרמב"ם, בהלכות שבועות פרק י"א, מזכיר את השבועות השונים, אבל אינו מזכיר שלא נותניה שבועה דאורייתא. אבל הראב"ד בהשגתו על הלכה י"ג, כותב: "וא"א שמעתי שתקנו הגאונים שאין משביעים עכשיו לא בשם ולא בכנוי, כדי שלא יהא העולם חרב על ידי החוטאים שרבו, אלא שמחרימין אותו ומקללים אותו ומחרימין אותו ומקללים אותו ומחרימין אותו בשופרות וכבוי נרות ומטות כפזיות לאיים עליו שאם יחטא לעצמו יחטא". הרדב"ז על הרמב"ם שם, הלכה יג, מסביר שאין כאן מחלוקת בין הרמב"ם והראב"ד, אלא שהרמב"ם רק סידר "דין התלמוד", את ההלכה, כפי שהיתה לפני חקנת הגאונים, אבל הרמב"ם יסכים שאין משביעים אותו כיום שבועה דאורייתא.

36. לגבי קניא רבא ומעשה דששילתא עיין מה שכתב י.נ. אפשטיין

בהעולם כרך ו, שנת 1907, עמ' 307.

37. משלי כ, כז.

ובטור , חשן משפט , סי" פ"ז: "וכתב רש"י בדורותינו בטלו שבועה לפי שענשה גדול, וחקנו לגזור עליו ארור בעשרה דארור בו שבועה, וכן כתב הרמ"ה מכי אחי רבנן בתראי דבחר תלמודא, נהוג לאשתבועי בגזירה, כדאמרינן³⁸ ארור בו שבועה, משום דחזו בשבועה בשם אלקים טפי ענשה, מיהו אידי ואידי צריך ליה לאנקוטי ס"ת בידיה." ובש"ע שם, סעי' י"ט: "י"א שבדורות האחרונים ביטלו שבועה בשם, לפי שאונשה גדול ונהגו להשביע בארור."

לרב נטרונאי ובר³⁹ הילאי ראשי מתיבתא. מנהג שתי ישיבות⁴⁰ כרבנן ולא כאדמון. וליתא להא דאמר ר' יצחק אמר אלעזר משמיה דחזקיה⁴¹ כל מקום שאמר רשב"ג רואה אני את דברי אדמון הלכה כמותו, דסוגיא דשמעתא⁴² כתנא קמא, עשו אלמנה אצל הבת כבת אצל האהין וכו'. (ספר העיטור , ח"ב ע" 66, ספר מתיבות, עמ' 32 = אוצר הגאונים , כתובות, ההשובות, סי' תכ"ה, עמ' 368).

באור: במחלוקת בין חכמים ואדמון, במשנה, כתובות, דף קח, ב: "הטוען את חברו כדי שמן זהודה בקנקנים, אדמון אומר הואיל זהודה במקצת הטענה, ישבע, וחכ"א אין הוראת מקצת ממין הטענה. אמר רבן גמליאל רואה אני את דברי אדמון". ובגמ' שם קט, א "אמר ר' יצחק בן אלעזר משמיה דחזקיה כל מקום שאמר רבן גמליאל רואה אני את דברי אדמון הלכה כמותו".

38. שבועות לו, א.

39. צ"ל בר.

40. כתובות קח, ב.

41. שם קט, א.

42. שם מג, א.

מחשובתינו רואים שרב נטרונאי פסק כחכמים . וכן בשערי צדק

סי' כ"ו, עמ' ק"ח, שפסק כחכמים. ויתכן שהדברים - שבשע"צ גם דברי רב נטרונאי, שבאים שם בהמשך תשובה של רב נטרונאי, וכן בשם רב נטרונאי באור זרוע , בבא בתרא, סי' ק"ז. וכן פסק הרי"ף, בבא בתרא, דף ס"ה בדפי הרי"ף, שאין הלכה כאדמו"ן. ברמב"ם , הלכות טוען ונטען פרק ג' ה"ה. בטור , חשן משפט, סי' פ"ח, וגם בש"ע שם.

בבליוגרפיה

א. ספרי מקורות

ספר אבודרהם השלם, ר"ד דוד ב"ר יוסף, ירושלים, תשכ"ג
האגור, ר"ד יעקב ב"ה יהודה לאנדא, דפוס קריה נוער, ירושלים תש"ך
אוצר הגאונים, ב.מ. לוין, חיפה-ירושלים, תרפ"ח-תש"ב
אוצר התפלות, הוצאת נהורא דאורייתא, ירושלים תש"ך
ספר האורה, ר"ד שלמה יצחקי, הוצ"ש. באבער, לבוב, חרס"ה
אור זרוע, ר"ד יצחק ב"ר משה מוינא, חלק א-ב, זיטומיר, תרנ"ב

ארבעה טורים, ר"ד יעקב ב"ר אשר, בדפוסים שונים, עם פירושים
ספר ארחות חיים, ר"ד אהרן הכהן מלוניל, ח"א, ירושלים תשט"ז
ספר האשכול, ר"ד אברהם ב"ר יצחק אב בית דין, הוצ"ש שלום אלבק, ירושלים,
תרצ"ה

ספר האשכול, עם פירוש נחל אשכול לר"ד ב.ב. אויערבך, האלברשטאדט, תרכ"ה
ספר אשכול הכפר, יהודה הדסי, גיזלוו, 1856
בית יוסף לטור, ר"ד יוסף קארו, בדפוסים שלנו
ברכי יוסף, חייט יוסף דוד אזולאי, ד"צ, ירושלים, 1960.

ברכת אברהם, ר"ד אברהם בן הרמב"ם, ירושלים תש"ך
גאוניקה, לוי גינצבורג דפוס חרמון, ניו-יורק 1968
גנזי קדם, ב.מ. לוין, מאסף מדעי לתקופת הגאונים, ירושלים תרצ"ד, כרך א
גנזי שעכטער, לוי גינצבורג דפוס חרמון, ניו-יורק, 1969
דקדוקי סופרים לברכות, רפאל ראבינאוויץ, ירושלים תש"ך, ד"צ
הגדה שלמה, מ.מ. כשר, הוצ"ש מכון תורה שלמה, ירושלים, תשכ"א
הגהות מימוניות, על ספר משנה תורה, ר"ד מאיר הכהן, בדפוסים שונים
הלכות גדולות ר"ד שמעון מקיירא, דפוס ר"ד יצחק גאלדמאן, ווארשא, תרל"ה
הלכות גדולות, ר"ד שמעון מקיירא, הוצ"ש עזריאל הילדסהיימר, ירושלים תשל"ב
הלכות פסוקות, ר"ד יהודאי גאון, הוצ"ש סלימאן שוין, ירושלים, תשל"א
הלכות פסוקות מן הגאונים, י.מיללער, קראקא תרנ"ג,
השגות הראב"ד על הרמב"ם, ר"ד אברהם, דוד מפושקירא, בדפוסים משנה תורה שלפנינו

חדושי הרא"ה על מסכת כתובות, ר"א אהרן הלוי, ירושלים תשט"ז
 חדושי הרשב"א למסכת כתובות ר"א שלמה ב"ר אברהם אבן אדרת, קריית נוער,
 ירושלים, תשל"ג

החלוקים שבין אנשי מזרח ובני א"י, מ.מרגליוב, ירושלים תרצ"ח
 חמשה קונטרסים, נ.נ.קורוניל, וינה 1864, ד"צ ירושלים, תשכ"ח
 ילקוט שמעוני, ד"צ הוצ' אברהם אבלי, ירושלים תשכ"ז
 כל בו, דינים מכל השנה, פיורדא, תקמ"ב.
 ליקוטים מהלכות מועדים מספר אמרכל, נ.נ.קורוניל, וינה 1866

מגן אבות, ר"א מנחם בן רבינו שלמה המאירי, ירושלים-ניו-יורק, תשי"ח
 מדרש רבה רות, ווארשא, תרכ"ז, ד"צ ירושלים 1966
 מדרש שכל טוב, בראשית, הוצ' שלמה באבער ד"צ ניו-יורק, תשי"ט
 מדרש תהילים (שוחר טוב), הוצ' שלמה באבער, ווילנא, תרנ"א

מדרש תנחומא, הוצ' חנוך זונדל, ד"צ ירושלים, תשכ"ד
 ספר מהרי"ל, ר"א יעקב ב"ר משה מולין, ירושלים תשכ"ט
 מחזור ויטרי, ר"א שמתה גויטרי, הוצ' ש.הורוויץ, ברלין, תרנ"ו-ז
 מחזור לימים הנוראים, הוצ' ד.גולדשמידט, ירושלים תש"ל
 המכריע, ר"א ישעיה דטראני, הוצ' ליפשיץ, לובלין תרנ"ז

מלחמות ה' על השגות בעל המאור על הרי"ף, ר"א משה ב"ר נחמן, בדפוס הש"ס
 שלפנינו

ספר המנהיג, ר"א אברהם ב"ר נתן הירחי, ירושלים תשי"ז
 ספר המנוחה, ר"א מנוח מנרבונה, ח"א, הוצ' א.הורוביץ, ירושלים 1970
 מסכת כתובות עם שינויי נוסחאות מכתבי יד וכו', מ.הרשקר, ירושלים תשל"ב
 מספרות הגאונים, ש.אסף, ירושלים תרצ"ג
 מעשה רוקח, ר"א אליעזר ב"ר יהודה, סאניק, תרע"ב
 מעשה הגאונים, עם מבוא והערות מאת אברהם אפשטיין, ברלין תר"ע
 ספר המקצועות, ש.אסף, ירושלים תש"ז
 מרדכי על הש"ס, בדפוסים שלפנינו
 משנה ברורה, ר"א ישראל מאיר הכהן, בדפוסים שלפנינו
 משניות מבוארות, פ.קהתי, ירושלים תשל"ג
 ספר משנה תורה, ר"א משה ב"ר מיימון, בדפוסים שונים
 ספר מתיבות, מ.לויץ ירושלים, תרצ"ד

- נמוקי יוסף למסכת כחובות, רבינו יוסף בר חביבא, ה"א, תש"ך
- סדר ר' סעדיה גאון, הוצ' י. דודזון, ש. אסף, ו, יואל, ירושלים תשכ"ג
- סדר רש"י, ר' שלמה יצחקי, ירושלים תשכ"ג
- סדר התפלות במנהג הקראים, ר' יעקב בכ"ר (יוסף הגבאי הזקן ז"ל) ובניו
שישמך יצ"ו, ווילנא, 1891
- סדר הסליחות, ד. גולדשמידט, מוסד הרב קוק, ירושלים תשכ"ה
- סדר רב עמרם גאון, הוצ' גולדשמידט, ירושלים תשל"ב
- סדר רב עמרם גאון, הוצ' ד. הדגרד, שוודיה, 1951, ח"א
- סדר רב עמרם גאון, הוצ' א. ל. פרומקין, ירושלים תרע"ב
- סדר התפלה של הרמב"ם ע"פ כ"י אוקספורד", ד. גולדשמידט, ידיעות המכון
לחקר השירה העברית, כרך שביעי, ירושלים 1958, עמ' 185-213
- ספרן של ראשונים, ש. אסף, ירושלים תרצ"ה
- ספר העיטור, ר' יצחק ב"ר אבא מר' ממשיליא, הוצ' מאיר יונה, ירושלים,
תש"ל
- ענינים שונים בתקופת הגאונים, ש. א. פאזנאנסקי, ד"צ, תשל"א
- ספר ערוך השלם, ר' נתן ב"ר יחיאל מרומי, הוצ' קאהוט, וינה תרפ"ו
ד"צ, ניו-יורק 1969
- ספר העיתים, ר' יהודה בר ברזילי אלברצלוני, עם פירוש עתים לבינה מר
י. שור, קראקא תרמ"ג
- פירוש בעלי התוספות לש"ס, בדפוס הש"ס של פנינו
- פירוש ספר יצירה, ר' יהודה בר ברזילי האלברצלוני, ברלין תרמ"ה
- פירוש למסכת כתובות, ר' יהודה אלעדארי, ש"ס הוצ' אל המקורות,
ירושלים תשכ"ב
- פירוש המשניות להרמב"ם, הש"ס של פנינו
- "פירוש על הלכות תפילין לרבינו מנוח", א. הורביץ, הדרום, כרך מ,
תשל"ה, עמ' 61-122
- פירוש רש"י לש"ס, ר' שלמה יצחקי, בדפוס הש"ס של פנינו
- פסקי בשר ע"ג גחלים, ספר השנה, פפד"מ, ח"ג, עמ' 58-61
- פסקי הרא"ש, ר" אשר ב"ר יחיאל, בדפוס הש"ס של פנינו
- פסקי הרי"ד למסכת מגילה, ר' ישעיה דטראני, ירושלים תשל"א
- ספר הפרדס ר' שלמה יצחקי, בודאפעסט, תרפ"ד
- ספר ראבי"ה, ר' אליעזר ב"ר יואל הלוי, עם מבוא מאת אביגדור אופטוביץ,
ירושלים תשכ"ד, ד"צ
- ספר ראב"ן, ר' אליעזר ב"ר נתן ממגנצא, הוצ' ש. ז. עהרענרייך, ניו-יורק,
תשי"ח

ספר רוקח הגדול, ר"א אליעזר מגרמיזא, הוצ' ר"א ירוחם ליינער, נ"י, חשי"ט
 שאילתות, ר"א אחאי גאון, הוצ' הרב ש.ק. מירסקי, כרך א' ירושל ים תש"ך
 שו"ת הגאונים שערי צדק, שאלוניקי, תקנ"ב, ד"א ירושל ים תשכ"ו
 שו"ת חמדה גנוזה, הוצ' ר"ש ש. יאחזאן, ירושל ים תרכ"ז
 שו"ת מהר"ם, ר"א מאיר ב"ר ברוך מרוטנבורג, דפוס פראג, תרנ"ה,

שו"ת הרא"ש, ר"א אשר ב"ר יחיאל, הוצ' י.ל. ליפמאן, וולנא, תרמ"א
 שו"ת ריב"ש, ר"א יצחק בר ששת, ווילנא, תרל"ט
 שו"ת הרי"ף, ר"א יצחק אלפסי, הוצ' זאב וואלף לייטר, פייטסבורג, תשי"ד
 שו"ת הרמ"א, ר"א משה איסרלש, הוצ' ד"ר אשר זיו, ירושלים תשל"א
 שו"ת הרמב"ם, ר"א משה ב"ר מימון, הוצ' פריימן, ירושלים תרצ"ד
 שו"ת הרשב"א, ר"א שלמה ב"ר אברהם אדרת, ז' חלקים, בני-ברק חשי"ח
 שו"ת שערי השובה, הוצ' ר.ז. לייטר, נ"י תש"ו
 שבלי הלקט, ר"א צדקיה ב"ר אברהם הרופא, הוצ' שלמה באבר, ירושלים 1961-62
 שבלי הלקט, ר"א צדקיה ב"ר אברהם הרופא, הוצ' שמואל קלמן מירסקי, נ"י, תשכ"ו
 שיטה מקובצת, בצלאל אשכנזי, ד"צ מהדורת משרד הדתות, ת"א, 1965
 ש"ח ערוך, ר"א יוסף קארו, בדפוסים של פנינו
 שערי שמתה, ר"א יצחק בן גיאת, עם פירוש יצחק ירנן לר"א יצחק באמברגר,
 פירטא תרכ"א

ששה סדרי משנה, הוצ' חנוך אלבק, ירושלים 1952
 תורת האדם, ר"א משה ב"ר נחמן, הוצ' הר"ר איסר זלמן מלצר, ירושלים
 תורתן של ראשונים, ח.מ. הורוויץ, פפא"מ תרמ"ב
 תמים דעים, ר"א אברהם ן' דוד מפושקירא, לעמבערג, תקע"ב
 תניא רבתי, הוצ' ש. הורוויץ ווארשא, ד"צ ירושלים תשכ"ג
 תשובות הגאונים הוצ' ש.אסף, א, ירושלים תרפ"ז
 תשובות הגאונים הוצ' ש.אסף, ב, ירושלים תרפ"ט
 תשובות הגאונים, הוצ' ש.אסף, ירושל ים, תש"ב
 תשובות הגאונים הוצ' א.א. הרכבי, ברלין תרמ"ז,
 תשובות הגאונים הוצ' ר"א יעקב מוסאפיה, ליק, תרכ"ד
 תשובות הגאונים קדמונים, הוצ' קאסעל, ת"א 1963, צילום.
 תשובות הגאונים, הוצ' רנ"ז קורוניל, וינה, תרל"א
 תשובות רב שר שלום גאון, הוצ' ר.ש. ווינברג, ירושלים תשל"ו.

- אברמסון, שרגא, עניינה בספרות הגאונים, ירושלים, תשל"ד
 אונא יצחק "על המנהג", למען האחדות והיחוד, משפתו וחייו של מוהר"ר
 יצחק בן מוהר"ר משה אונא זצ"ל, מכון ליאורבך, ירושלים תשל"ה.
 אלבוגן, יצחק משה, התפילה בישראל בהתפתחותה ההסטורית, ח"א, 1972
 אסף, שמחה "חלופי מנהגים והוראות בין ישיבת סורא ופומבדיתא", החור
 שנה ב' תרפ"ב, גל' יב עמ' 7-6, יג עמ' 8-7, יד עמ' 9-7, טו עמ' 8 ט"ז
 עמ' 10-7
- אסף, שמחה, "חליפת שאלות ותשובות בין ספרד ובין צרפת ואשכנז", תרביץ
 שנה ח' תרצ"ז, עמ' 162-170
- אסף שמחה, "מהוראת הגאונים" אזכרה לנשמת הגאון הצדיק הרב רב'
 אברהם יצחק הכהן קוק, ירושלים תרצ"ז עמ' מ"ז-נ"ו
 אסף שמחה, "קנבץ פירושים לתלמוד ולהלכות הרי"ף", קרית ספר, כ"ג
 תש"ז, ירושלים עמ' 233-238
- אסף שמחה, "חקופת הגאונים וספרותה", נערך ע"י מ. מרגליות, ירושלים תשכ"ז
 אסף שמחה "התקנות והמנהגים השונים בירושת הבעל אר אשתו", מדעי היהדות
 עמ' 79-94 ירושלים תרפ"ז
- אפטוביצר, אביגדור, מחקרים בספרות הגאונים, ירושלים תש"א
 אפרתי, יעקב אליהו, תקופת הסבוראים וספרותה, ירושלים תשל"ג
 אפשטיין, י.נ. "מעשה בשושילתא דבי דינא", העולם, כרך ו' מס' 25,
 יוני 26, 1907, עמ' 307-308
- אפשטיין, י.נ. "סדר רב עמרם, סידורו ומסדריו", ציונים לזכרו של י.נ.
 שמחוני ברלין, תרפ"ט
- אפשטיין, י.נ. "תורתה של ארץ ישראל", תרביץ, שנה ב' ספר ג' ניסן
 תרצ"א, עמ' 308-327
- ארליך ברוך, הלכות שבת בספר אשכל הכפר ליהודה בן אליהו הדסי,
 דרסציה, ישיבה אוניברסיטה ניו-יורק 1974
- בארי, אברהם, "חקנות ומעין חקנות בחקופת הגאונים" ממזרח וממערב, קובץ
 מחקרים בחולדות היהודים, כרך א', אוניברסיטה בר-אילן תשל"ד.
- גינצבורג לוי, "על הלכה ואגדה" *Jewish Quarterly Review* כרך 34, 1942,
 גרונר צבי, רב האי גאון ודרכו בהלכה, דיסרטציה באוניברסיטה העברית, תשל"ד
 גרטנר יעקב "תענית בראש השנה - מקורות המנהג והשתלשלותו" הדרום,
 חוברת ל"ו, תשל"ג, עמ' 125-162
- דינסטאג, י. "ליחס מרן אל משנת הרמב"ם", ר' יוסף קארו, ירושלים, תשכ"א,
 עמ' קנ"ו-קע"ז

הימן דוב, מקורות ילקוט שמעוני, מוסד הרב קוק, 1965
 הלבני דוד, מקורות ומסורות, ירושלים תשל"ה
 וויס אייזיק הירש, דור דור ודורשיו, ירושלים, תל-אביב, תרע"א
 וידר. גפתלי, "פרקים בתולדות התפילה ומברכות", סיני, ע"ז תשל"ה
 עמ' קט"ז-קל"ח
 זולאי מנחם, "לתולדות הפיוט בא"י", ידיעות המכון לחקר השירה העברית
 בירושלים, כרך ה, הרצ"ט, עמ' ק"ז-ק"פ
 חבצלה מאיר, הרמב"ם והגאונים, הוצ' המכון למחקר סורא, ירושלים תשכ"ז
 חיות הרב צבי הירש, דרכי ההוראה, כרך א, ירושלים תשי"ח
 שרנוביץ חיים, תולדות ההלכה, ניו-יורק תרצ"ו
 שרנוביץ חיים, תולדות הפוסקים, ח"ב, ניו-יורק תש"ז
 יערי אברהם, תולדות הג שמחה תורה, מוסד הרב קוק, ירושלים תשכ"ד
 לעווזאהן, א. מקורי מנהגים, גליוויטץ, 1857
 מארכס אלכסנדר, הוספות ותקונים לסדר רב עמרם גאון" קובץ הגרמני,
 כרך ה, פפא"מ, 1907, החלק העברי עמ' 1-38
 מיללער יואל, מפתח לתשובות הגאונים ברלין, תרנ"א
 פישמן ר'גל. "המנהג בספרות הגאונים", ספר היובל לד"ר בנימין מנשה לופן,
 עמ' קל"ב-קנ"ו
 פראנקעל זכריה, דרכי המשנה, וורשה, תרפ"ג
 צונץ י.ט.ל. ריטוס, ברלין 1859
 צורי י.ש. "שלטון ראשות הגולה והישיבות", תל-אביב, תרצ"ט
 קויפמאן דוד, "חשוב. שאלה לרבינו שרירא ורב האי גאונים", בית תלמוד,
 שנה ג', הרמ"ג, עמ' 64
 שוחט עזריאל, "סוגיות בעקופת הגאונים", מחקרים בתולדות עם ישראל
 וארץ-ישראל, אוניברסיטת חיפה, כרך שני, תשל"ב
 שפיגל שלום, "לפרשה הפולמוס של פירקוי בן באבוי", ספר היובל לכבוד
 צבי וולפסון, חלק העברי האקדמיה האמריקנית למדעי היהדות, ירושלים,
 תשכ"ה.

ג. רשימת כתבי יד

סלע"ג אוקספורד Opp. Add. 4028

סרע"ג סמינר מפ' 4074

ארחות חיים סמינר 666

קטעי גניזה של הרי"ף

TSNS 310:59

פירוש רבינו פרחיה לשכת כ"י אוקספורד 438

BERNARD REVEL GRADUATE SCHOOL
YESHIVA UNIVERSITY

THE DEVELOPMENT OF
THE CUSTOMS ACCEPTED BY THE
TWO YESHIVOT IN BABYLONIA
IN THE GAONIC PERIOD AND
THEIR INTEGRATION INTO
HALACHIK LITERATURE

A MASTER'S PROJECT
SUBMITTED TO THE FACULTY OF
THE BERNARD REVEL GRADUATE SCHOOL
YESHIVA UNIVERSITY

IN PARTIAL FULFILLMENT OF THE
REQUIREMENTS OF THE
DEGREE OF MASTERS OF ARTS
AS OF AUGUST 1977

BY
RABBI ELISHA CITROEN

SPONSOR _____

DR. ELAZAR HURVITZ

Abstract of the Thesis: The Development of the Customs
Accepted by the Two Yeshivot in Babylonia in the
Gaonic Period and Their Integration Into
Halachik Literature

No complete study has ever been made about the development of ^{Halachik} customs, not on a global scale nor on a local level, as the Jewish people exiled into their various countries of the Diaspora. Only here and there have studies been made of certain customs on various topics.

The customs themselves, that have evolved during the centuries, are widespread throughout the Halachik literature, beginning with the Mishna and throughout the period of the "Rishonim". But we still do not have the tools to investigate fully their development and ultimate acceptance or rejection by the community at large.

My study concentrates on one phase of this development, namely that of the Gaonic period. I focus strictly on those customs that had already been accepted by the Gaonim, receiving the endorsement of the "Two Babylonian Yeshivot", namely Sura and Pumbeditha.

Some scholars have already dealt with the different customs between these two schools, such as Assaf's list of differences. However, in this study we examine the opposite, where the heads and elders of the two Yeshivot consent to these customs.

Unfortunately, we have no historic evidence as to the procedure of establishing these customs as accepted in both Yeshivot. It is quite possible that during the various conventions, that are famous for that period, these customs were discussed and accepted.

My study examines the Halachik bases for these customs, and follows their integration into the Halachik literature of Spain, Provence and Germany until Rabeinu Alfassi, Maimonides, the Tur and the Shulchan Aruch. My intention is to see whether it was accepted universally, after it had been established in both Yeshivot.

In this work I investigated seventy five different topics, their sources being the Responsa and rulings of the Gaonim. The source is quoted, and then examined to see if an earlier source can be found to prompt the establishment of the custom. Some customs were found to evolve through a questionable understanding of a Talmudic passage, some by an historic circumstance.

III

In each case the sources describing the custom's development through the Rishonim are quoted. The various texts are arranged according to their order in the Shulchan Aruch.

The introduction discusses the historical background of the Two Yeshivot, the development of the customs and their integration into the Siddurim of Rav Amram Gaon and Rav Sa'adya Gaon, and their acceptance by the Poskim.

The understanding of the development of these customs may make it possible to further the study of other customs, originating in the Gaonic period or at other times. Yet still the scholarly world awaits a global and complete examination of the origins and development of the various customs practiced throughout the generations.